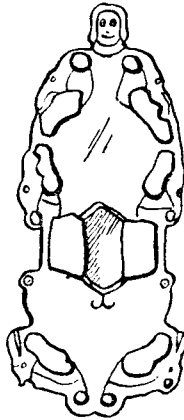

ДОКІЯ ГУМЕННА

БЛАГОСЛОВИ, МАТИ!

Казка - есей

Об'єднання Українських Письменників
„СЛОВО”
Нью - Йорк
1966

Авторські права застережені

*Обкладинка й малюнки в тексті виконані за
укастю Тамари Цимбал.*

*Всі ілюстрації подані за джерелами, зазначе-
ними в кінці книжки.*

Printed in U.S.A.

1. КАМЕРТОНОДЗЕНЬ

Наша минувшина, повна загадок і таємниць, все дужче й дужче зацікавлює сучасні уми. Все більше нових фактів виринає з-під землі й кидає свою проєкцію на призбирані в минулому столітті етнографічні скарби та на живі звичаї сьогоденішнього дня.

Все це шириться, множиться, творить інший світ, у який хто впірне, — почувасться, як у казці.

Отож і я хочу порозкошувати в цій казці та й запрошую до цього читача.

Казкою зву тому, що всяке відтворення минулого — казка. Ніхто з живих не бачив на власні очі, як було навіть двісті років тому. Всякий заглядач у минуле на свій лад бачить минувшину — залежно від матеріалів, що Бог послав (бо всіх ще жодна людина не могла охопити) та від своєї внутрішньої візії.

Приклади для моєї казки беру з археології, етнографії, мітології, фолкльору і мови — спадщини нам від пращурів, а на спадщину всі маємо право.

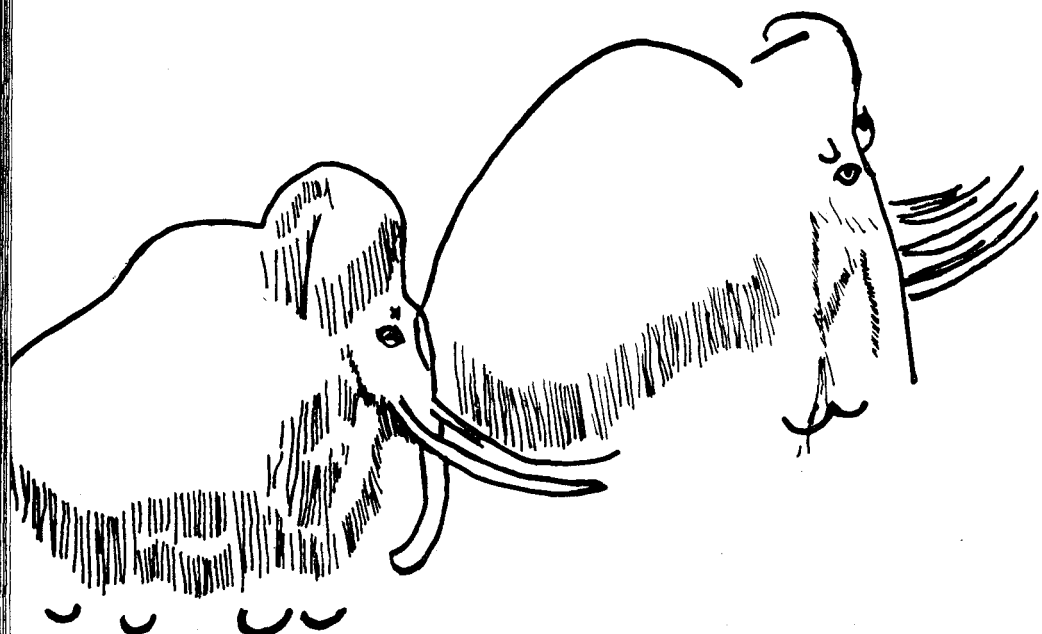

Кархеміш, Передня Азія

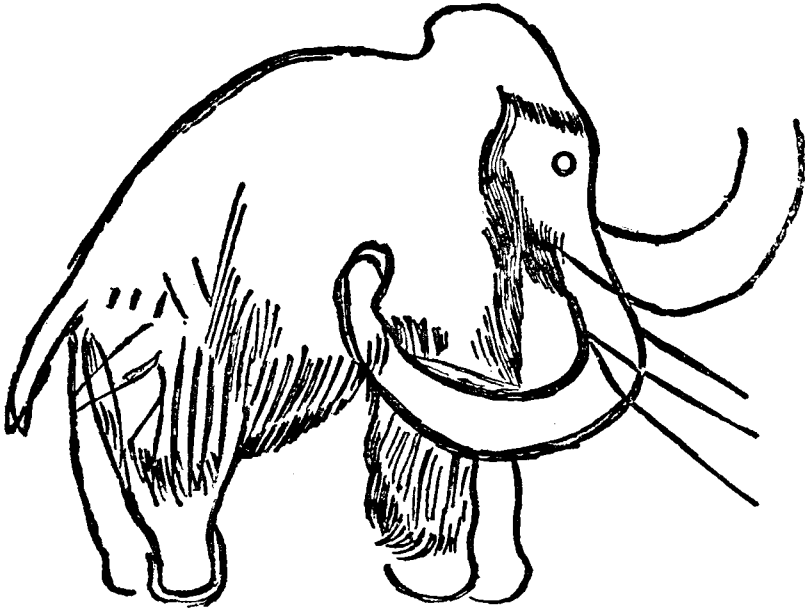

Костенки,
Вороніжчина

2. ЖЕНИ

Фон-де-Гом, Франція

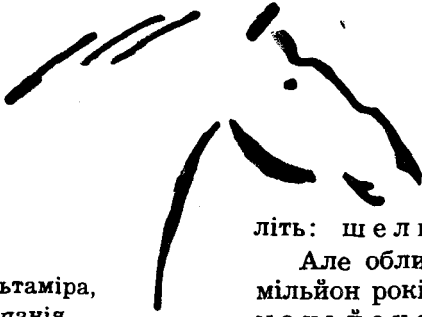

Печера Комбарель, Франція

I

Казка починається з палеоліту. Для Європи це кругле слово вмщає в собі й тропічний вогкий клімат із струсями та жирафами, що прогулюються під вічнозеленими пальмами, і грізний льодовик, що покрит крижаною шапкою Європу на довгі-довгі часи. Подумати тільки: по Європі в тропічних джунглях бродять гіпопотиами, тигри із зубами-шаблями, мастодонти, південні слони... А тепер декорація змінилась: секвояні ліси, буки, каштани, луги й рівнини... Все це — епохи, що тривали по кілька сотень тисячо-

Альтаміра,
Еспанія

літь: шель, ашель, мустьє...*)

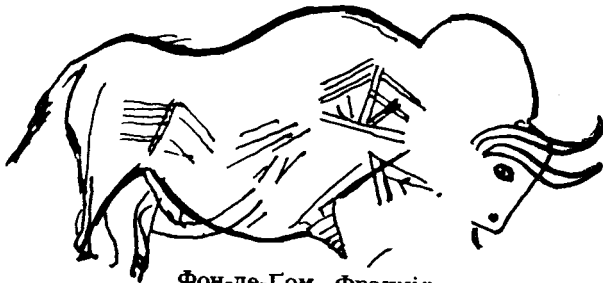
Але обличмо на боці ці часи. Вони тривали мільйон років, а наш безпосередній предок, к р о м а н ь й о н е ц ь, виступив на сцену вже в „останній хвилині” цього мільйону років, у оріньяку, десь приблизно 50-30 тисяч років тому. Це значить — в останній фазі довговікового льодовика, але ще задовго перед його згасанням, у вюрмському періоді, коли суворість льодовикової доби досягла крайніх найвищих меж.¹

Непомітно для окремих поколінь відбувався перехід від вогких субтропиків, пальмових гаїв і жираф із струсями — до поміркованого клімату з листвяними лісами, з шовковистою травою степів-рівнин, а потім і до тундрового краєвиду, так, як би на крайній півночі. На окраїнах льодовика широкою смугою розкинулися пустельні простори, а за ними, приблизно по пунктирі сучасних північних меж України й Білорусії, — мохові тундри. В тундрах бродили табуни північного оленя та інших полярних тварин. Були там і мускусний вівцебик, і песець, і косяки диких коней, і череди диких дворогів, — зубрів та ту-

* ПРИМІТКА ДЛЯ НЕОЗНАЙОМЛЕНИХ:

В археології прийнято ділити палеоліт (старокам'яну добу) на кілька окремих епох, головню, за показниками техніки виробів кам'яного й кістяного знаряддя: шель, ашель — найдавніший палеоліт; мустьє — середній палеоліт, часи неандертальця; пізній палеоліт поділяється на три доби: оріньяк, солютре, мадлен. Переходова доба між палеолітом і неолітом зветься мезолітом і має свої підназви: азиль, тарденуа...

Всі ці назви умовні, дані за місцем першого знайдення пам'яток палеоліту. Через невиробленість кращих термінів їх уживають у міжнародній археологічній літературі.

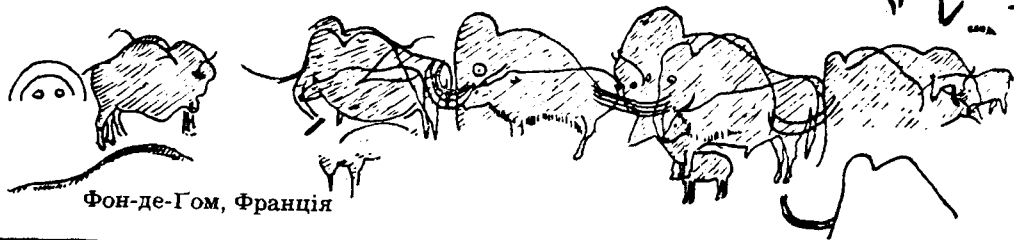
Фон-де-Гом, Франція

рів... А найцікавіші з них — товстошкірі гіганти: мамут і вовнистий носоріг.²

Вся центральна Європа аж до Піренеїв являла собою холодні лесові степи й тундру, — то й там також розгулювала полярна фауна. Типові мешканці полярних широт заселяли й узбережжя Чорного та Середземного морів.

Отож, виявляється, такі степи та тундри центральної, середньої та східної Європи були прекрасним життєвим тереном для мисливців пізнього палеоліту. Вже в попередній, мустьєрській добі навчилися мисливці розпізнавати норови й звички звіра: треба було тільки заманити його в який яр, чи підкрастися непомітно й зненацька заскочити, чи наставити хитромудру пастку. Хитрощів ловецьких не злічити, але одна річ була обов'язкова: мисливці були такі самі бродячі, як і ті отари-табуни, що на них палеолітики жили. Таборища їх не були ані тривалі, ані прикріплені до одного й того ж місця. А втім, якийсь такий „календар” був: влітку йшли на краці пасовиська в напрямку льодовика, а взимку ховалися в затишні від вітрів, морозів та снігів місця. Рухливість палеолітичної людини не була обмежена нічим. То була звичайна річ — пересуватися десь із глибини континенту аж до берегів синього моря. Безмежна степова смуга, що починалась на схід від Піренеїв, що тяглася вздовж середньої, центральної та східної Європи, та й простувала далі в степи Азії, аж до Байкалу — вона утворювала один суцільний масив, із однотайним складом степової звірини.

Шалено багатий був цей степ-тундра незчисленними отарами-косяками, гуртами й чередами

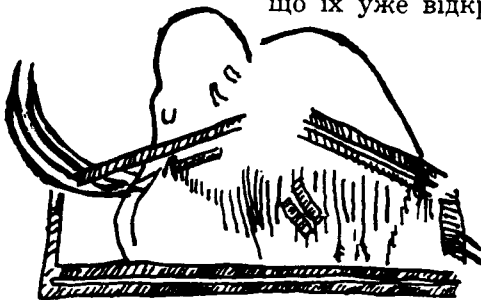
Фон-де-Гом, Франція

всякої звірини. Але найпоказніший з усіх звірів був велетень-мамут, що водився в прильодовиковій смузі за мустьєрських, за оріньяцьких часів, а в Україні ще й довше, в часи мадлену. Людям ХХ-го століття пощастило бачити цього палеолітичного мамута. Замерзлі мамути, знайдені у зоні вічної мерзлоти (Сибір, Якутія), збереглися в тому холодильникові так добре, що вчені навіть частували своїх собак печенею з мамутового м'яса, — і нічого! Собаки ласували, аж за вухами ляцало. Шлунки замерзлих мамутів були набиті травами з льодовикової доби, так вони й не встигли переваритися в мамутовому животі. От саме такими й малювала палеолітична людина в своїх печерних картинних галеріях мамутів: довга бура вовна звисала на плечах і грудях цього велетня, що мав шість тонн ваги. Самі ікла були завдовжки чотири метри, а важили понад 200 кілограмів. Один зуб важив півпуда. Такими зубами мамут, як жорнами, перемелював ті трави й гілки, що ними насичував своє велетенське тіло.

І ото такі мамути водилися в підльодовиковій смузі незчисленними отарами. Мамутові кістки знаходяться впарі із знахідками людських поселень східної та середньої Європи, — то на цих поселеннях мамутових кісток налічують не то що з десятків, а із сотень осібняків. Та тільки мамут любив холодок. З вигасанням льодовика він відступав на північ, або вимирав.

Як малі люди могли опанувати й збороти таку гору живого м'яса-сала, із такими страшними іклами — невідомо, але ті оріньяцькі стойбища, що їх уже відкрито на теренах Європи, а зокре-

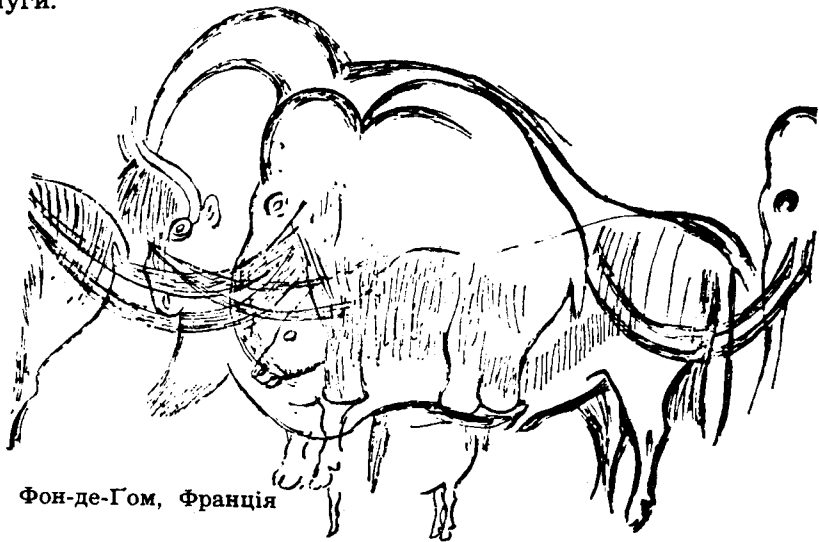

Фон-де-Гом, Франція

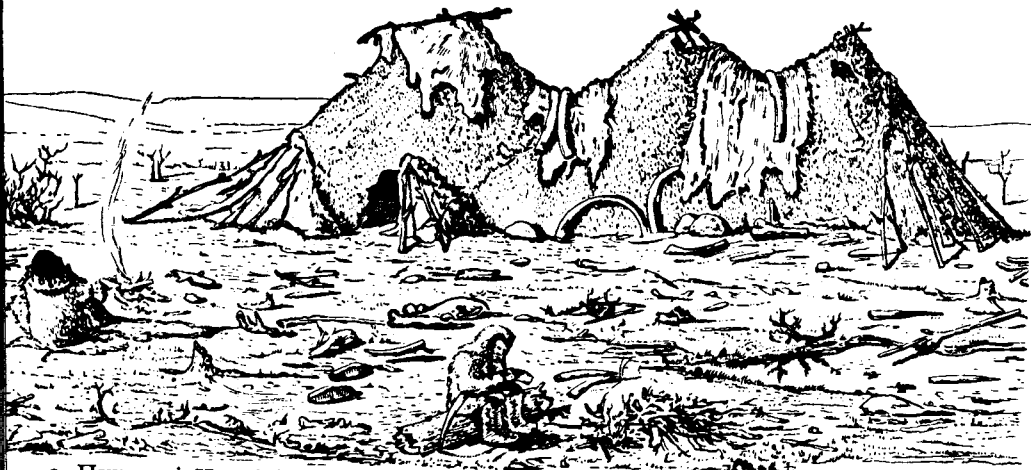
ма численно на Україні, показують, що мамут давав людині все: їжу, одяг, матеріал для вироблення знаряддя і прикрас, для побудови житла та навіть і „хатні меблі”.

Така велика мисливська здобич, як мамут, відкрила нову сторінку в житті людини. Не тільки не було потреби рухатися з одного місця, а навіть і неможливо. Щоб впорати й спожити таку велику кількість м'яса й сала, доводилося надовго осідати на одному місці. Але табуни мамутів паслися аж на самому краю тодішнього світу, попід льодовиком, а там далі було так, може, як це в переказах дійшло до Геродота: „Вище, на північ від найдальших мешканців Скитії, країна, кажуть, захована від ока людського й непрохідна, бо там рясно й безперестань сиплеться пір'я. Земля й повітря наповнене ними, от чому око людське не може нічого за ним побачити в цім краю”.³ Може це якийсь неясний легендарний спогад про льодовиковий краєвид?

То годі вже було тягти на собі аж до теплих берегів синього моря такі туші м'яса й сала. Доводилося сидіти, де застала зима, й придумувати надійні захисти від віхол, вітрів і морозів підльодовикової смуги.

Фон-де-Гом, Франція

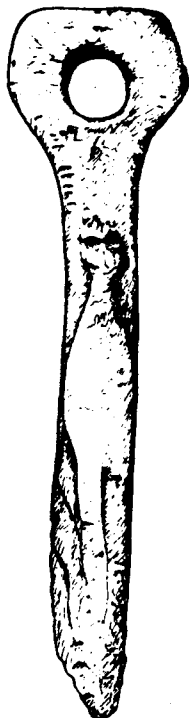

с. Пушкарі, Чернігівщина.

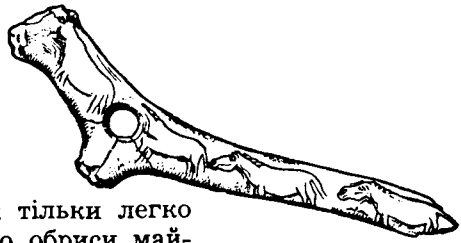
II

Південний край льодовика на сході Європи це й сучасні етнографічні межі України. Лише в добу найбільшого зледеніння висовувалися вглиб України два льодових язика — в басейні Дону та в басейні Дніпра, — але це був виняток із загальної картини льодовикової географії. На півночі, за межами України й Білорусі, починався вже льодовик, завгрубшки у один-два кілометри, а подекуди й значно вищий.⁴ Нижче цієї межі, на теренах України вже відкрито (до 1953-го року) понад двісті поселень пізньольодовикової доби, а якщо точно хочете, то 236.⁵ Або, сказати б простішими словами, Україна вже в той найдавший час була ґрунтовно й уперто заселена ориньяцькими мисливцями на мамута. Ось чому нуджу я вибачливого читача екскурсією в льодовикову епоху, що начебто ніякого відношення не має до обіцяної казки. Чи ж не пробирає священний „льодовиковий” мороз по шкірі, коли вдумаєшся, що Київщина, Чернігівщина, Вороніжчина, Кам'янецьчина, Полтавщина, Гуманщина,

12

Молодове,
Чернівецька обл.

Франція.

Надпоріжжя, Побужжя, — ці так тільки легко заштриховані молодією археологією обриси майбутньої України, — що започаткували вони своє життя десь так 50 тисяч років тому, якщо не значно давніше? Ось із якого часу треба починати нашу історію, бо це звідти б'ють наші джерела. Ще Московщина вся стояла під двокілометровими горами криги, як на Україні вже буйно процвітало життя. Ось чому хочу я приділити цьому вихідному періодові якнайпильнішу увагу і зрозуміти його — разом із терплячими читачами.

Стоянки мисливців на мамута, такі, як Кирилівська (у Києві), Мізинська і Пушкарі (на Десні в Чернігівщині), Гонці (на Полтавщині), Костенки (на Вороніжчині) і багато інших, тим і дали про себе знати, що в них було зібрано багато мамутових іклів та костей. Щораз вдосконаленіші методи розкопів виявили, що це були не односезонні короткотривалі стоябища, а солідні поселення із спеціальними побудовами — для житла взимку і для збереження запасів. Це були хороші теплі півземлянки й шатра, так на родину в 50-100 осіб, з кількома огнищами в ряд. В огнищаних попелищах — перепалені та розколоті кістки. Поміж окремими житлами виявлено переходи з одного в друге, господарчі ями (льохи) для запасу на завтра. Житла були укріплені по під стінами мамутовими лопатками, а верхівлі їх для певності були закріплені мамутовими кістками. Зуби мамутові правили за стільці й інші „меблі”.

Добранічівська стоянка, Черкаська обл.

Великий збір різних знарядь і господарчих приладів, як голки з вушками, різноманітні шильця, шкребельця, гострячки, проколки тощо (для обробки шкіри та пошиття одержі, десь певно) розкривають нам очі на далеко заавансовану матеріальну культуру. А загадкові мистецькі фігурки з мамутового ікла та різьба на них свідчать про дуже розвинений духовий світ цих мешканців прильодовикових селищ. Ці люди вже потребували вкласти в образи свої уявлення про світ, але крім того ще й організувати у мистецьку естетичну форму. Тож не дивно, що київський орнаментований уламок мамутового ікла із загадковим сюжетом (пташина голова й черепаха?) обійшов увесь археологічний світ та й фігурує в підручниках. Відкриття в Мізині унікальних фігурок із мамутової кістки та браслету з дуже складним хитромудрим меандром — викликали сенсацію, як об'яв, і не сходять із сторінок світової археології при обговоренні палеолітичного мистецтва.

Гагаріно,
Вороніжчина

Але найприкметнішою рисою оріньяку для всієї Європи й Азії від Піренеїв до Байкалу це фігурки жіночого образу. Вони роблені з кістки, з каменю, різьблені на скелі, мають деякі місцеві відміни, але одне для них спільне на такому велетенському просторі: жінку зображено цілком голою у найкрайніших формах жіночої дорідности. Вона завжди стоїть у медитативній спокійній позі чарування, а гола вона тому, що магія голої ефективніша, як відомо з етнографії. Руки її складені на грудях чи на животі, голова схилена додолу, але лиця не вироблено, яке воно —

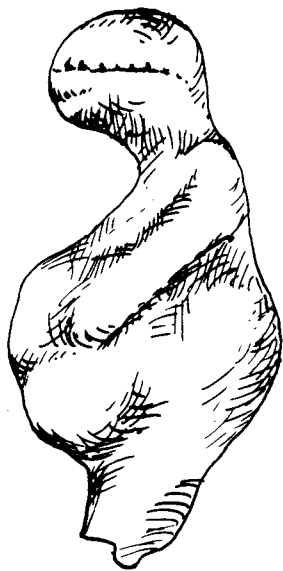
треба здогадуватися самому. Зате дуже добре вирізьблена чи то зачіска, чи то волохата хутряна шапочка. На деяких зображеннях можна запримити намисто чи татуювання, а навіть і при знаки вживання до магічних дій хвоста.

До нас дійшли тільки вироби з кості й каменю, алеж нема сумніву, що зображення ці робилися й з дерева, і з глини, кори, трави, соломи чи шкіри.

Ця одностайність жіночого образу дає підставу вважати, що на всьому просторі Євразії жили одної думки люди. Яка та думка, що в осередді своєї уваги поставила жінку, що зробила її центральним образом цілої великої доби?

Багато міркувань і здогадів висловили вже всякі авторитети, і все ж ще й досі образ цей зостається нерозгаданим. Мені думасться тому, що двадцятий вік хоче нав'язати палеолітикові наш спосіб мислення. Говорять: „палеолітичні венери”; „фетиші”; „витвір еротичних смаків того часу”; „ляльки”... А тут добре було б скинути з себе на якийсь час тягар нашарувань тридцятьох тисячоліть і, по можливості, уявити себе десь у прильодовиковій смузі, отак повертаючись із ловів. Змучені, але щасливі, голодні, але веселі, несемо мамутячі туші. І вже далеко бачимо — над горбком в'ється синій димок, вітрець доносить до нас його втішний дух. Скоро вже будемо дома...

Удома! Таке нове слово, це ж недавно воно з'явилося. Удома — постійне вогнище. Старі люди розказують, що такого раніш не було, а де застала ніч, там і притулилися — чи дощ, чи ві-

Та сама,
в профіль

Віллендорф,
Австрія

тер, чи мороз... То добре вони здумали — такі затишні та притульні огнища в захистку, вкритому землею, спорудити.

Так приблизно уявляю я собі відчуття оринь-яцьких мисливців на мамута, що вже мають дім, господу. А в господі тій біля огнищ чекають матері їхні. Добре і сильно, нівроку, заклинали матері, щоб дався мамут людям на проживу. Дякувати матерям, ось ледве тягнемо багату здобич, а ще скільки загребли у енігу, бо не могли забрати всього за раз.

Моя фантазія? Ні, у народів, що й досі живуть у підполярних широтах, себто в умовах, подібних до прильодовикової смуги на Україні 30 тисяч років тому, і досі старші матері-жінки під час вловів відправляють удома магичні обряди, і це від них залежить успіх на вловах. Вони — жриці, якщо це слово вже з'явилося у бідному словнику палеолітика ориньяцької доби. От ця поза: зложені на грудях руки, схилена голова... чи в інших зображеннях — піднесені догори руки, або піднесена догори рука з рогом... Це ж пози обрядові, в таких позах відбувалися магичні заговори й заклинання.

Про те, що не чоловік (як тепер), а жінка була посередницею між людьми й Вищою Силою, є багато свідчень з далекої і близької минувшини...

Та обличмо хоч на короткий час роздумування, повертаймося до ватаги мисливих. Всю свою здобич вони несуть матері, найстаршій господині, а вона вже знає, що з цим зробити: що тепер з'їсти, а що на запас, та й де його сховати,

Костенки,
Вороніжчина

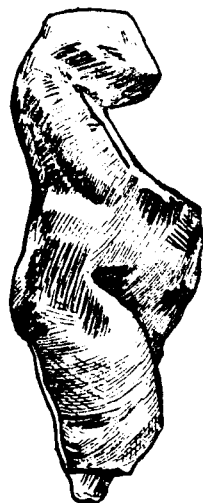
щоб були харчі й тоді, коли діти нічого із вловів не принесуть. Кожна мати тут має свою роботу — от хоч би обробити шкуру, що ото накладено її стосами по кутках...

Але он там, за тими кущами куриться ще один синій димок, чому туди не повертає наша ватага мисливих? Е, бо там — чужі матері! — Та чи не однаково? — Ну, та як же ж, кожне з цих, що йдуть і в такт вигукують „Ю-га-га!“, кожне з них знає, що он та мати, а не яка інша, привела його колись маленьким на світ. Кожне з них чуває себе приналежним до того, а не до того синього димка, бо там його рід, його матері мати, прамати. Молодші матері слухають найстаршої, бо вона весь мудрий досвід перейняла від ще старших за неї, що їх уже нема серед живих.

Може не так було? Ну, то ось осетинська казка, де й збереглися ці риси палеолітичного матриархального роду. Молодь завжди у походах, на вловах, а вдома порядкує з дочками „мудра Щатана“, господиня огнища. Епітет „мудра“ ніколи не оминається в цій казці. Ось характеристика цієї господині: вона мудра, вона пророчиця, вона знає тасмні чари. Всі тасмниці неба і землі їй відомі. Вона сама виготовляє цілющі ліки, тож споконвіку вміє вона лікувати... Крім того, вона велика господиня. Їй приносять щедрі частину здобичі мисливці з уловів чи дружина з загону чужої худоби. У неї свої власні комори, повні всілякого добра, а в голодні часи вона годує своїми запасами весь великий рід. Вона дає мудрі поради в критичних випадках...

Мальта, Сибір

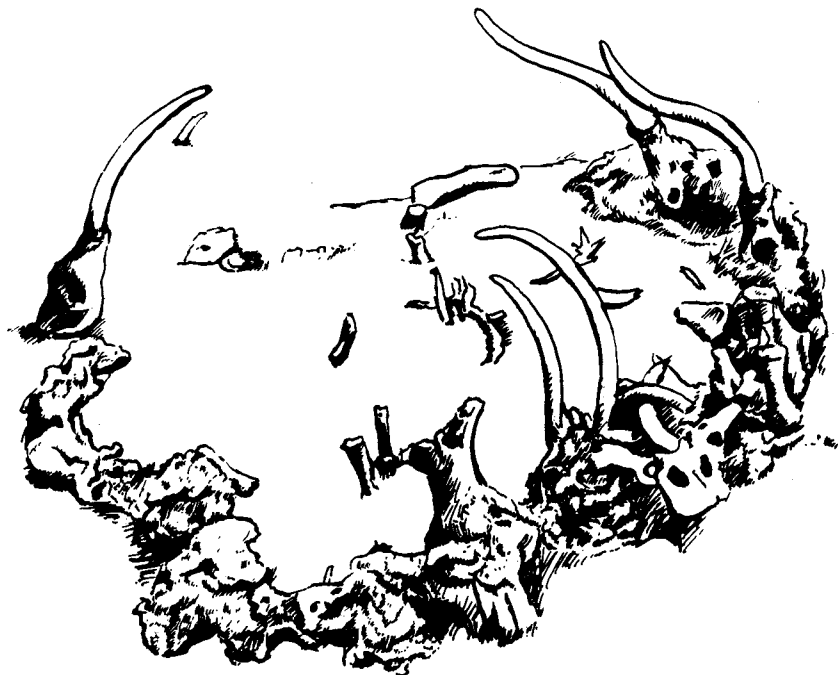

Костенки,
Вороніжчина

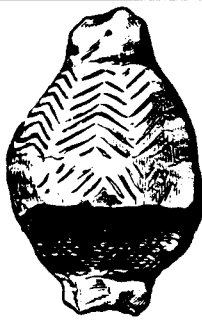

Мізень,
Чернігівщина

Або ось казка про Сонцеву матір, що існує в різних варіантах (українському, литовському, осетинському тощо). Сонце приходиться ввечері до матері замурзане й стомлене, а вона його вмиває й годус та вранці знову висилає на небо чистим і вимитим, у нових ризах. Про батька в найстародавнішому епосі, в казках і в піснях, нічого не чути. Не було його і в уяві людей оріньяку. Родову зв'язаність рід тільки не починав усвідомлювати і то лише через наочний, очевидний і доступний образ: матір-жінку. Іменем матері й зветься вся споріднена група, при огнищі цієї матері вона гріється та годується. І огнище так само стає символом і уособленням першої родової організації, очевидним і зрозумілим.

Мізень, Чернігівщина.

Мізинь,
Чернігівщина

III

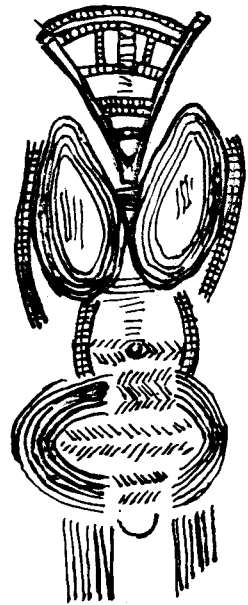
Що такої категорії, як батько, не було в умах та уявленнях членів цієї першої родової громади, видно не тільки з казок. Видно і з затриманих обрядів-звичаїв (от, українське весілля, наприклад), якраз на тій самій незмірній території, де знайдено жіночі зображення.

Очевидно, вже в часи оріньяку витворився той звук (чи слово), що в нас звучить, як *жінка* (ста-ра форма — *жена*). *Жен* у французькій (*le gene* — люди), англійській (*the gender* — рід), латинській (*genetive* — родовий) мовах ознає „рід” себто „жени”.

При зароджуванні прапредка цих мов не було іншого слова на означення роду, як те саме слово, що означало й „жінка” і що в нашій мові так і зосталося існувати в своєму первісному значенні.

У англійсько-українському словнику Подвезька є 36 англійських слів цього походження. І це показує, як праслово глибоко пройшло в мислення, вже втративши свій первісний вигляд. Ось тільки один приклад: „Дженерал” (*general*) це — „загальний”, „спільний” себто „рід”; але й „дженерал” (*general*) — головний; військовий чин, ще й до того ж найвищий. Щось зовсім далеке й протилежне.

Це на Заході. А на Сході — своя картина. Там є також слово „жен”. У Сіямі і Сх. Індії *женана* означає „гарем”, „та частина міста, де живуть тільки жінки”. В Індії *зенана* (*zenana*) — та половина дому, де живе жіноча частина родини:

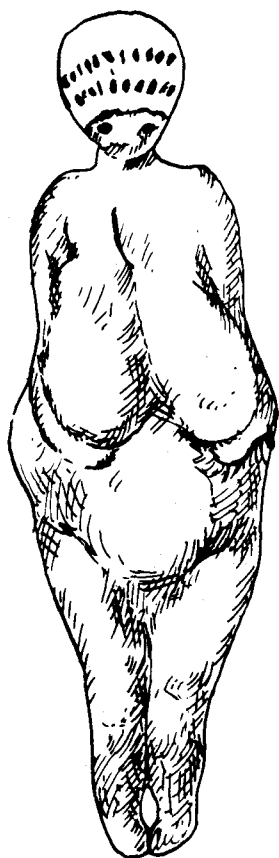
Пжедмость,
Моравія

дочки, невістки. *Гінні* (ghinni) — жінка-господи-
ня в індуській родині. Одночасно ж у санскриті
і вченні йога (що з нього ми знаємо це слово)
жнана (jnana) означає знання. Таким чином, ми
індусько-санскритським пояснюємо наше україн-
ське слово, як це не парадоксально! Знання, ви-
являється, означає „жіноча мудрість”.

На півдні ж, у Греції, це саме *же* дуже легко
впізнаться у словах із коренем *ге, гі*. Ось серія
слів, що з грецької перейшли до загального вжит-
ку, зв'язані з біологічними, відтворчими момен-
тами: *гени, геніталії, генсалогія, генерація, ге-
неза, евгеніка, геній, гінекей*.

Більше того, грецька богиня *Ге* (ще звать її
Гая і Гая), мати богів у грецькій мітології, во-
на ж — богиня-Земля. А як відомо, земля-гео у
індоевропейському віруванні — мати. („Мати —
сира земля”, приказка). Що *гео* — земля, на це
є такі непідкупні свідки, як загальновідомі сло-
ва: *геометрія, геодезія* — міряння землі; *геогра-
фія* — наука про поверхню земної кулі; *геологія*
— наука про надра землі.

Отже, можна сказати, що Європу й велику
частину Азії заселяють як не прямі нащадки
„женів”, (читай: „народу із символом оріньяць-
ких жіночих зображень”), то якісь в більшій чи
меншій мірі споріднені з „женами” сусіди. Але
найнедвозначніше і найвиробленіше це „ж” у
нашій мові. Аджеж, крім *жена*, масмо й набір
слів, що малюють саме оті поняття, які людина
оріньяку починала вже усвідомлювати в своїй
побуті. Поминаючи промовисті слова *живіт, жит-
тя* цього ж кореня, скеруймо увагу на слова

Костенки,
Вороніжчина

житло, жар.

Є ще слова *жижка*, що вже перейшло до дитячого словника і означає „вогонь”, „жар”. У сербській мові *жіжіца* означає „сірник”, себто „вогник”. Старослов'янське слово *жъома*⁸, (вогонь), слова *жага*, *ожуг* (запалена палиця) ... Скрізь ви чуєте оце „ж-ж-ж”, наче тут десь поблизу працює прилад добування вогню. І от така подібність до слова, що означає „жінка”.

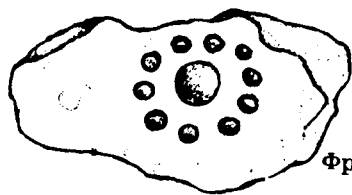
Так воно й є. У тих народів, що живуть в умовах схожих до оріньяцьких, прилад для добування вогню зветься „вогонь-жінка”. Так, у коряків прилад цей, дощечка, що має вигляд людської фігурки, — найважливіша річ у господарстві⁹.

Мізень.
Чернігівщина

Молодове, Чернівецька обл.

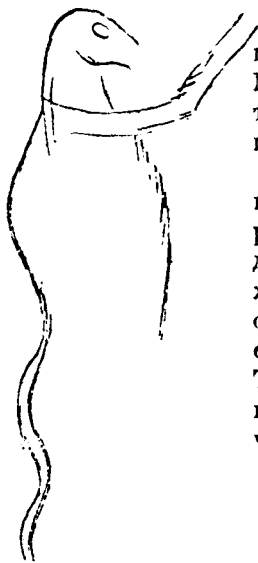
Франція

IV

Тут ми зазираємо в такі глибини, як освоєння вогню. Навіть не в десятки тисяч років, а в сотні, у темне мустьє, що не залишило після себе нічого, крім розколотих і перепалених кісток, попелищ та грубих кам'яних рубил. Щойно наведені слова навіюють думку, що саме вона, жінка, цей вогонь здогадалася опанувати, навчилася видобувати його своїми приладами... І справді, хіба ж само слово *огонь* (*agni*, санскрит) не має цього загадкового *г-г*, що являє собою змінене *ж-ж-ж*? Тож не диво, що це жінка — охоронниця огнища і вогню в ньому з найдавніших давен. Не диво, що культ вогню й родинного огнища, печі (та навіть і всього, що стосується печі) ще живий і яскравий у сучасній етнографії, в тім числі й українській.

Бо це ж те місце, де витворювалися перші ідеї: про *жертву*, про похорон-тілопалення та інші. Ми до них сподіваємося згодом повернутися, а тим часом нам важливо встановити, що жертвоприносницею була господиня огнища і огню.

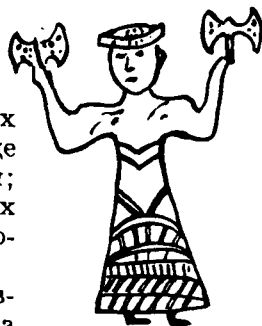
Мабуть, це біля того мустьєрського огнища почало зароджуватися таке поняття, як *жар* (чарівництво), що спочатку в нерозчленованій свідомості не відрізнялося від *жар*. Бож вогонь — жива істота, хоче їсти так само, як і людина, отже її треба годувати, для збереження дружніх стосунків і сподіваючись від нього прихильності. То й та істота, що нею годували охоронниці вогонь, так само звалася тим словом: було „жар” чи „чар”, а потім *сар* чи *цар*. Зрештою, слово

Альтаміра,
Еспанія

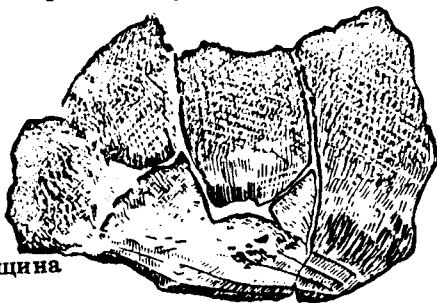
жертва недалеко відхилилося звуково від цих слів, а змістово воно найточніше окреслює це взаємодійство: те, що дається, й те, що береться; те, що поїдається побожно; те, що об'єднує всіх і ділиться між всіма, символ спільної єдності божого й людського.

І *сар*, і *цар* — жертва. Тільки *сар* почало розвиватися в безконечні варіації словозвуків на означення звіриної жертви (озар, асур, саур, савр, таур, дзвар, звір тощо, тощо — для прикладу), а *цар* приліпилося до жертви, що мала людський вигляд. Егеж, цар, що в нашому уявленні — представник верховної влади, він був у початках, мабуть таки мустьєрських, людина-жертва божества від людей. Таку жертву змалку тримали у розкошах, годували її якнайліпше, виховували якнайдосконаліше, вчили співати, танцювати, всілякої штуки. Цар призначений божеству і тому сам божественний. Що пишніше виглядатиме ця жертва-цар, то більше буде людям благ від божества, а тому він ні в чому не має відмови. В призначений час цю жертву вбивали¹⁰.

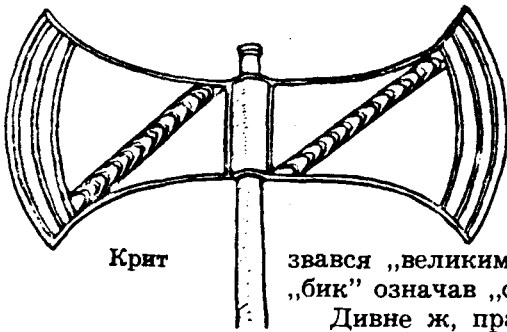
Тепер стає зрозуміло, чому це в старовинних ритуалах багатьох країн (Вавилону, Єгипту, Греції, Ірландії, Норвегії тощо, прикладом) цар через скількись років має бути вбитий¹¹. І вбитий у повній силі, бо жертва має бути найдосконаліша. Коли цар хотів уникнути такої долі, то він підставляв замість себе іншу особу, або наново відбував процедуру коронування. Заміну ставили вавилонські царі¹², а нове коронування справляли єгипетські фараони. „Свято Хвоста (Хеб Сед) звалося воно і відбувалося що сім років. Фараон

Крит

Чулатів,
Чернігівщина

Крит

званий „великим телям” (та й взагалі гієрогліф „бик” означав „фараон”).¹³

Дивне ж, правда походження такого звання, як цар? Із жертви став монархом... Але початки саме такі. Він — жертва за всіх.

У світлі різних свідчень вимальовується, що жертвоприношення виконувала та особа, яка була господинею огнища: жінка, голова роду. На критських старовинних печатах часто зображується сцена жертвоприношення бика: бик лежить зв'язаний на жертovníку, а біля стоїть жриця в одязі з бичачої шкіри із занесеним над биком лябрисом, священною сокирою. Іфігенія при храмі Артеміди-Диви в Криму (за мітом) приносила в жертву чужинців. Щоб її не впізнавали греки, що попались у жертву, вона приймала образ страшної огидної баби... „Чорна жриця Іфігенія, прийнявши образ стариці, варить у жертвенних казанах тіла убитих на полум'ї Аїду”...¹⁴ Нарешті, до нас дійшли казки про бабу Ягу, що вбиває малих дітей і пожирає їх. Це ж Іфігенія! Це ж пам'ять про жертвоприношення людське, що започатковане напевно в такій страшній давнині, як мустьє. І в кожного народу є своя Яга. В ірландському епосі є „gar” (hag) Калєях (Cailleach), що має синьочорне лице, одне око в лобі й вистроєні зуби¹⁵. У індуців є Калі, чорна богиня з трьома червоними очима, з висолопле-

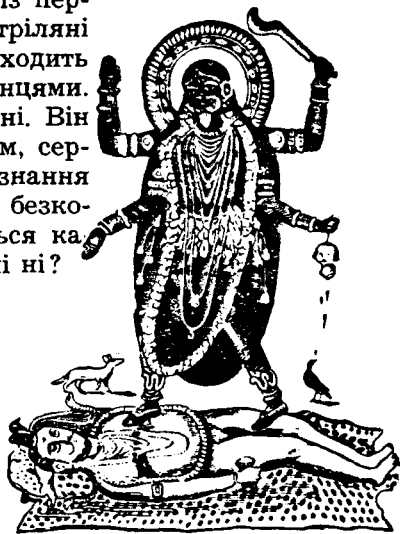
Крит

ним язиком, обвішана зміями і разками намиста з людських черепів...

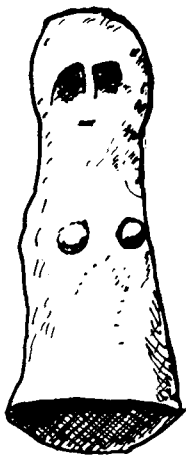
Чи люди їли самі ту жертву? Канібали є й тепер ще на земній кулі — але чи наші предки їли жертву-людину?

Вся суть жертви в тому, що її треба їсти всімгуртом, для здійснення сполуки з божеством. Жертва стає сама тим божеством.

У єгипетській „Книзі Мертвих“, що давалась у руки покійникові (щось ніби „інструкція“ як перейти на „той світ“), є тексти, що натякають на магічний ритуальний канібалізм. „Н. (ім'я мертвого) судить разом із тим, чие ім'я заховане в день заколення первенця. Він — владика страв, зав'язує мотузки, робить сам собі страву. Н. їсть людей, живиться богами. Сузір'я Умхавенет і Умкехау ловлять їх йому. Сузір'я Хертерту зав'язує їх йому. „Скиталець“ із ножами всякими заколює їх йому. Шесму розрізує їх для Н. Він варить із них страви в казанах своїх вечірніх. Н. пожирає їх чари, з'їдає їх магічну силу. Їх великі йдуть йому на нічний стіл. Старі діди й баби їх — на дрова. Великий Північно-Небесний підкладає вогонь під казани із шинками із первенців їх. Небомешканці дані Н.-ові. Настріляні їх казани із шинками з жінок їхніх. Він обходить два неба... Н. бог-первенець над первенцями. Приведені йому тисячі, заколені йому сотні. Він хапає серця богів, задовольняється життям, серцями їх. Чари їх у тілі його. Він пожирає знання богів. Час його — вічність, мета його — безко-нечність...”¹⁶ Так то у космосі відбувається ка-нібальський бенкет, — то чому б і на землі ні?

Індія. Калі.

Єлизаветинське
городище. Кубань

Може це тому так мало знаходять людських кісток з тих мустьєрських і оріньяцьких часів, що людей віддавали в жертву? Як знайдено що, то окремі частини, здебільшого: нога, нижня щелепа, проломлений череп . . .

Про масагетів (середньоазійських родичів ски-тів) Геродот розказує, що вони вважали нещастям померти від хвороби чи від старости. Найщасливіша смерть, коли тебе зарубають сокирою, порубають на шматки та ще заріжуть барана, всі людські й баранячі шматки змішають докупи й влаштують бенкет. Вся рідня з'їла — от це щаслива смерть! А то ж коли від хвороби помреш — мусять поховати в землю . . . Це нещастя, ганьба!¹⁷

Нідерле навіть наводить народню сербську приказку: „Чим човек претури педесету, треба га секиром по глави“. І додає, що у балканських слов'ян ще в історичні часи убивали своїх старих у деяких округах.¹⁸

І чому ми їмо великодню *бабу*? І що це значить: „спаси, Біг!“ Це ж побажання мійому добродійникові, найкраще, що я можу їйому побажати — щоб Бог його спас, себто з'їв. Бож є й побутове слово *спасати*, що означає з'їдати: „Займи телята, а то геть спасуть молоде жито . . .“ Отже, Бог спасає людину, а я бажаю їй цього: „Спаси, Боже!“ В усьому цьому ми зустрічаємось із якимось могутнім запереченням смерті, із від-

Пжедмость,
Моравія

сутністю страху зникнення, із непереможною вірою в дальше життя. Хіба це смерть, коли я переходжу до тіла бога, чи до тіла моїх нащадків? Так думають, принаймні, сучасні примітивні, за свідченням дослідників. „Що вбите й з'їдене — стає батьком”¹⁹. З'їдене, воно живе далі в мені.

І так думали Геродотові травси (тракійське плем'я): „Коли чоловік помре, травси ховають його із сміхом і радістю”...²⁰ Осетини ще й тепер радіють, коли грім-блискавка вб'є людину. Бо ж це Бог його спас, сам Уіцілла (Ілля) забрав до себе. Всі збігаються й тішаться, радісно танцюють навколо тіла мертвого до півночі. Родина теж веселиться, бо сум образив би Уіціллу. Так святкують вісім днів, а тоді урочисто ховають²¹. Таке спостерігав очевидець ще на переломі ХХ-го століття.

Все це — глухі відгомони з мустьєрської доби. Вони доходять у вигляді незрозумілих слів, які давно вже змінили своє значення, а ще давніше перед тим були не тільки словами. За тими словами крилися якісь ще давніші дії й вірування. Таким можна вважати й вираз „дур тобі, пек!” Це побажання, щоб людину спалили, воно — з часів похоронного обряду тілопалення (відгомін давніших епох), що був поширений у наших предків, і залишив археологічну культуру, відому під назвою „поля поховань”. Так виразно каже слово *пек*. А що ж таке *цур*? Чи воно не те саме *цар*? Себто „дур тобі, пек!” — побажання, щоб той, кому воно адресується, став жертвою, яку спечуть на вогні? Достеменно так, якщо б ми були в мустьєрській добі.

Авдессо,
Курщина

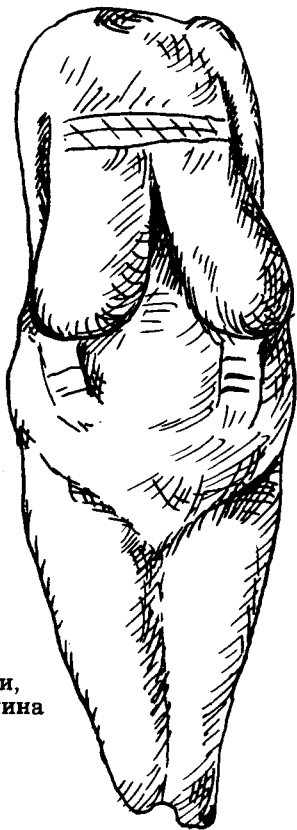
Костенки,
Вороніжчина

Мізинець,
Чернігівщина

Наш український звичай класти мерця на покутті дуже скидається на це саме жертвоприношення. Покуття — це ж хатній вівтар, а вівтар це ж місце жертвоприношення . . .

Та цур йому, тому темному мустьє! Ми зробили маленьку екскурсію в нього, щоб відчутти, як сотні тисяч років грубі брили людської думки вергалися неоковирно, щоб тільки виробити перші зародки слів, ідей, звичаїв, які потім, уже в оріньяку, почали прибирати знайоміші нам форми і потім довго ще переживалися, навіть у перших століттях по Р. Х. (напр., тілопалення).

Костенки,
Вороніжчина

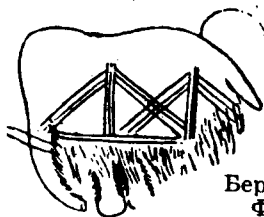

Пушкарі,
Чернігівщина

Для людини оріньяку багато було підстав творити жіночий образ, як центральний образ своєї доби. Аджеж був він символом родової спільноти, щойно усвідомленої, — цей образ праматері, що стоїть у жрецькій позі для добра своїм нащадкам. Був він сторожею родового огнища. І справді, знавець палеоліту, П. Єфіменко, каже, що в Костенках (Вороніжчина), дуже важливому для археології палеолітичному селищі, виявлено спеціальне місце, де зберігалися статуетки, — біля огнища²². Ця традиція продовжується й у трипільській хаті, як показано на модельках трипільських хат.

Як бачимо, всі господарчі обставини, що склались в оріньяку, в часи ситого осілого життя та незчисленних табунів мамутів, вели до того. Великі здобичі м'яса, сала, шкури та костей вимагали й багато праці біля себе. Це й піднесло жіночу активність у господарстві, вишколення в різних уміlostях, — все ж це треба було обробити, із сирових шкур зробити зручну одягу, а до того ще й гарну. Крім того, вже з давнешніх часів жінка нагромадила багато знань і таємниць у розпізнаванні всякого зілля, коріння, ягід. Вміла вона їх ужити не тільки на додаткову їжу, а й на лікування ран та недуг. Як же ж було не відчувати глибокої пошани до матері-господині, як не мати віри у її могутність?

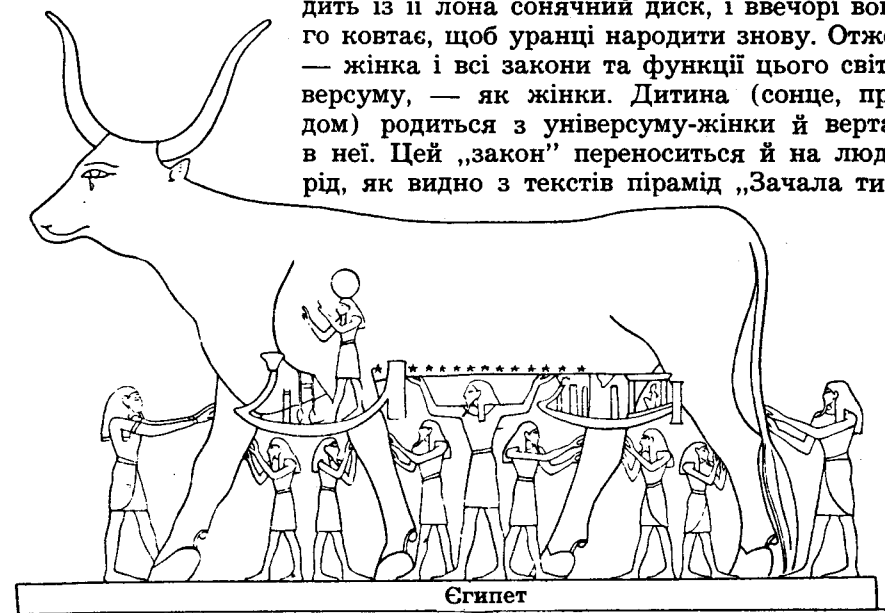
Але найбільше вражала примітивну свідомість палеолітика жіноча здібність приводити на світ

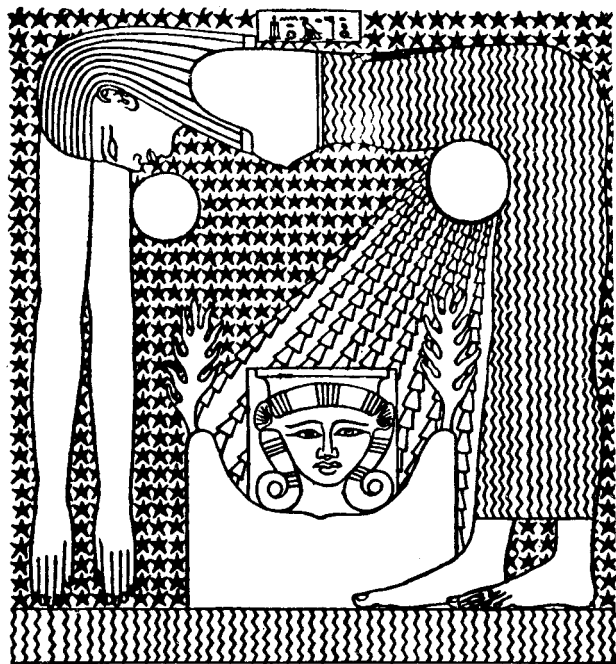

Берніфаль,
Франція

нові істоти. Навіть і тепер є племена, що невідомі, чому в жінки з'являється дитина. Чи ж дивуватися з тих, що перебували в дитячому віці людства?

Не маючи ніякого уявлення, що для творення нового життя потрібно злиття двох клітин у одну, палеолітики уявляли собі увесь світ довкола, увесь універсум, як велику жіночу істоту. Найстаріші міти про світотворення, які дійшли до нас, повідають про жіночу істоту, уявлювану різно: то хаосом, то коровою, то жінкою-людиною... Вона сама з себе народжує божества, а ці вже впорядковують землю, населяють її людьми, звірами, рослинами. Ось єгипетський міт повідає, що сонце було народжене у вигляді золотого теляти, а народило його небо, величезна корова із розсипаними по всьому тілі зірками. Ім'я її — *Гатгор*, що означає: хата сонця. В іншому міті небо уявляється, як богиня-жінка. Тіло її зігнуто або творить арку над землею, а пальці рук і ніг спираються об землю. Вона сама з себе народжує сонячне немовля. Щодня виходить із її лона сонячний диск, і ввечері вона його ковтає, щоб уранці народити знову. Отже, світ — жінка і всі закони та функції цього світу-універсуму, — як жінки. Дитина (сонце, прикладом) родиться з універсуму-жінки й вертається в неї. Цей „закон” переноситься й на людський рід, як видно з текстів пірамід „Зачала ти його,

Єгипет

цього Пепі (ім'я фараона), як зачала ти сина бога (себто сонце Горуса), проковтнула ти його подібно, як проковтнула свого божественного сина"²³.

Як тепер звично, й ніхто не дивується, що Творча Сила всесвіту — чоловік із розкішною сивою бородою, який сидить на троні у хмарах, так і в свій час нічого дивного не було, що всі явища природи, всі стихії, небо й земля — все це було жіночого роду. Сонце також перше, ніж стати „чоловіком”, було „жінкою” (напр. у гетитів), а подекуди нею й зосталося, наприклад, у японців. Японський імператор-мікадо — внук жінки-сонця, ось чому він божественного походження, та й сам божество²⁴. Ріки, зрозуміло, теж були жінки-богині. „Ріки богиню нарицають”, — каже Григорій Богослов, а це ж уже в часи християнізації, — і таке вірування ще міцно три-

Кастеллон,
Еспанія

малосся.

А коли так, коли все творче, все незрозуміле, всі стихії, всі сили природи — жіночого роду, то ясно, що й жінки-люди з цими вищими силами споріднені. Вони діють від імени тієї вищої сили, вони посередничають між людьми й Силами, вони ж і наказують! Зовсім так само, як і найвищий авторитет у роді, мати-господиня. Вона наказує звірам, щоб вони мали бажання бути забитими та нагодувати собою людську частину одного роду, — ось чому доконечно, щоб під час вловів мати-господиня чарувала-наказувала. Без цього нічого не виїде! Мисливці прийдуть додому з порожніми руками. Бо вона не тільки мати людей, а й мати звірів, господиня їхня. Діва Артеміда такою й дійшла до нас у мітах, не розставшись ні на мить із своїм почесним епітетом: Господиня Дикого Звіра.

Що світ постав із жінки-всесвіту, а її діти-боги створили нас, грішних, — такі найстаріші сумерійські й грецькі міти. Де ж, як не в оріньяку з центральним його образом, шукати походження цих мітів? А всі оті богині, що їх витворила людська уява перше, ніж з'явилися божества чоловічого вигляду, то ж усе, мабуть, предкині перших родових спільнот, що почали засновуватися у суворих, але щедрих на всілякого звіра часах оріньяку. А навіть, як і постали боги-чоловіки, то... Ось сумерійський міт оповідає, що як вбився в силу молодий бог Мардук, то йому довелося витримати бій із старезним матриярхальним божеством Тіямат. Важка була та боротьба, але він

Крит

переміг (перемога патріархату) і роздер Тіямат на дві частини: з одної частини зробив небо, а з другої — землю. Тіямат була первісна стихія-хаос.

Небо відібрав собі в пізнішу добу патріарх-Зевс, але земля так і досі залилася, незмінно з палеолітичних часів, матір'ю. Аджеж — як універсум-жінка родить із себе і ковтає в себе назад сонце та й знов народжує; як родиться нізвідки у дівчини маленька людинка, проходить свій життєвий шлях та й знов потім іде в якесь нікуди; так само й земля родить із себе всіляке зілля, й потім воно цвіте-вмирає, зерно ховається в землю, а мати-земля сама з себе родить нове... Видиме приходить, втілюється на якийсь час із безмежного невидного джерела, — що було, звичайно ж, жінка, бо інакше не уявляли собі ці перші філософи, — де всього досить. Все, що живе, прийшло з того невидного світу і туди має повернутися.

Чи не забагато ми приписуємо первісному дикунові, чи не закладні це для нього розумові спекуляції? Ні, австралійські аборигени, відкриті в стадії кам'яної доби, називають це джерело навіть дуже поетично: *маривний час* (Dreaming Time).

Тут у цій думці, що зародилась у часи цілко-

Комбарель,
Франція

Вавилон

витого материнства всього світу, криється дві великі концепції, які відіграли формувальну роль у всіх наступних епохах, включно з нашою. Вже в мадлені, наступній за оріньяком епосі, яскраво втілилась ідея про „той світ”, виріш, як про лоно матері, що з нього приходить усе живуче, й куди повертається назад, щоб прибути звідти знову.

Ось чому ще навіть дуже недавно, за 500 років до Р. Х., скитські жінки так незрозуміло висловилися, аж навіть якийсь учений грек записав та доніс до нас: „Деякі скитські жінки, побачивши, що їх чоловіки втікають у паніці з поля бою, підняли свої подоли й сказали: „Куди ви біжите? Хочете сховатися туди, звідки прийшли?” (Себто: піти до вічного джерела, померти. Д. Г.). Чоловіки засоромилися, побадьорішали, відновили битву й перемогли”²⁵.

Індія

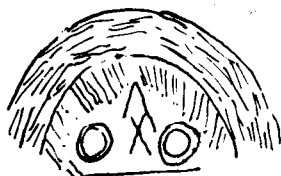
Друга ідея пишно розквітла в неоліті. Це — неподільність життя-смерти. Все, що діється, — тільки перехід із одного стану в другий, з невидного у видний, втілений і навпаки, з видного у невидний. Відповідно ж, цей вічнозмінний образ життя-смерти втілювався в образ жінки: раз чудової молоді дівчини, а раз огидної старої баби, що пожирає своє народження. Вже попереду згадувалися баба Яга, костяна нога, Іфігенія-„стариця”, страшна чорна Калі. З найсвіжіших образів можна згадати повість Ф. Одрача „Щебетун”, де автор, основувшись на народніх поліських переказах, подає містичний образ прекрасної дівчини „Панєнки”, яка одночасно й Пошесть: коли ця „Панєнка” з’явилась, у селі по-

гинуло багато корів.

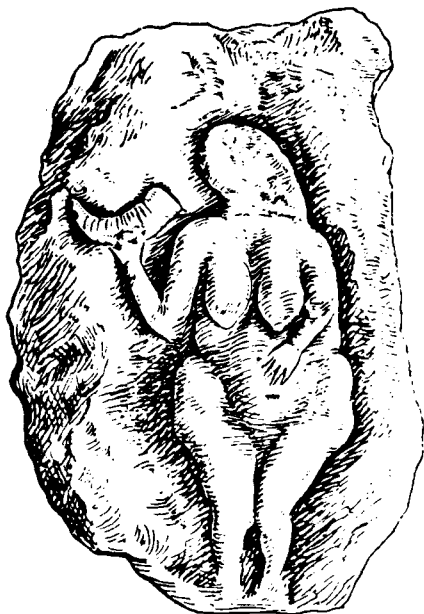
От, скількох мітів торкнулися ми легенько паличкою, а їх же є безліч у різних народів — і все з тієї легендовагітної доби.

Чи ж диво, що центральним образом у часи становлення родового ладу на материнському принципові був образ жінки? Це ж вона — символ родової єдності, від неї кожен веде свій родовід. Від неї залежить добробут; вона, як Мати Звіра, може веліти цьому головному годувальникові палеолітичного мисливця. Мати-предкиня, відійшовши у вирій, стає ще могутніша. Це вона — охоронниця, покрови і опікунка свого роду, подайниця всіякого добра. Берегиня. Ось, до кого треба звертатися з усіма своїми потребами.

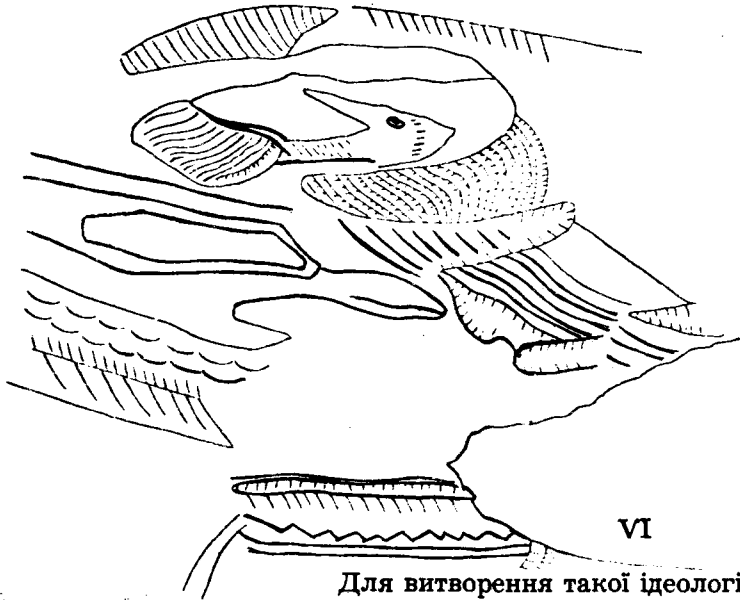
Так виникає культ матері, що в дальшому розвитку стає богинею.

Фон-де Гом,
Франція

Лоссель, Франція

Кирилівська вулиця,
Київ

Для витворення такої ідеології й її фантастичних одягів-мітів потрібен був довгий час одностайного побуту, незмінного господарчого й суспільного укладу. Ці умови склалися не деінде, як на Україні. Дуже докладно опрацьовує дослідник палеоліту, П. П. Єфіменко, цю епоху і в своїй книзі „Первісне суспільство” приходить до багатозначних висновків.

„Поглиблене вивчення пам’ятників цього часу типу Кирилівської стоянки в Києві, Єлісєєвичів, Юдинова, Гінців і багато інших дозволяє прийти до висновку, що тут на сході Європи... в протилежність до приатлантийської її частини, мамут дуже довго, майже до кінця мадленської епохи (себто кінця льодовика Д. Г.) затримує значення основного об’єкта вловів, тоді як північний олень займає... підпорядковане місце.”²⁶

То триває й осілість?

„Мамут вагою в кілька тонн міг підтримувати протягом довгого часу існування первісної громади”.²⁶ А в іншому місці дослідник підкреслює,

Мізинь,
Чернігівщина

Брасемпуї,
Франція

що згромадження мамутових кісток на деяких стоянках досягають кількості ста осібняків. Отжеж: „На місцях мадленських стоянц . . . часто ще зустрічаються сліди жител міцнішої конструкції, наче рештки землянок . . . Очевидно, це місця стоянок, що були насліддям попереднього оріньяцько-солютрейского часу”.²⁶ Перекладаючи на жобутову мову, виходить: в часи мадлену на Україні продовжувалась осілість і довготривале перебування на насиджених місцях. Це в той час, як у західній Європі мамут уже давно вимер, а місце його, як об'єкт вловів, заступили дикий кінь, північний олень, бізон. А з цим прийшов і час постійних перекочовувань за звіром малого калібру. Крім того, на межі з Африкою йшло безперервне вимішування з приходьками із екваторіяльної зони, та разом із цим — вимішування вірувань та ідей. Скороминуцьість і змінність запанували над споконвічними традиціями.

Дослідник у галузі мітології, Дж. Кампбел, у своїй книзі „Маски Бога: примітивна мітологія”, окреслюючи універсальні міти, що формували історію і долі народів, провадить розшуки, де могли б вони зародитися. Де витворилися найкращі умови для довготривалого настоювання міту, його закріплення? Іншими словами, за його термінологією, де ті зони, що в них витворилась генеза універсальних мітів — мітогенетичні зони. Таких зон він виявив дві: агрикультурна-підекваторіяльна та мисливсько-прильодовикова, або образово — зона „Великих вловів”. Розшуки мітогенетичної зони „Великих вловів” північної гемісфери привели його на Україну.

Буреть, Сибір

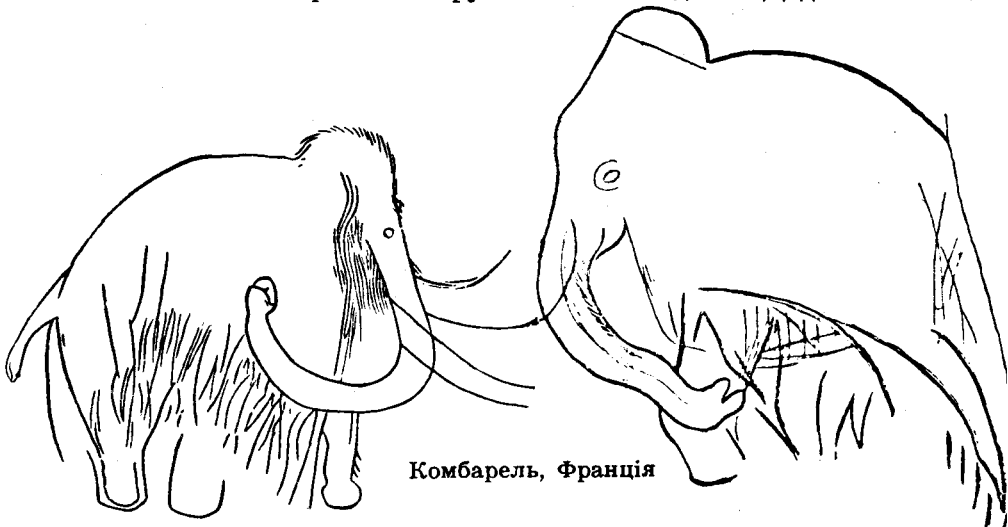

Мізинь,
Чернігівщина

„Етап четвертий (30-10 тисяч років до Р. Х.) відкриває мітологію голої богині й мітологію храмів-печер. Найбагатші знахідки першого з цих комплексів виявилися на Україні, хоч місце поширення простягається на захід до Піренеїв і на схід до Байкальського озера. Отже, Україна може бути окреслена, як мітогенетична зона”.²⁷

Дослідник має на увазі не тільки статуетки голих жінок, але й знахідки з Мізиня, що так вразили весь світ своєю довершеністю та виробленістю. Досконалий та хитромудрий меандр — перший меандр, створений рукою людини (чи ж дикуна?), орнаментовані фігурки, що нагадують птахів, а може стилізовані жіночі зображення. Фігурки ці викликали вже багато інтерпретацій, але ще й досі не розгадані. На фігурках цих — свастика... „Дуже важливий зразок свастики, найранішої, що нам відома, знайдено біля Києва на Україні, у Мізині, викарбований на фігурці летючої птиці, зробленої з мамутової кості. Цей символ асоціюється у буддистському мистецтві із духовим летом Будди...”²⁷

Автор присвячує багато уваги цій темі, але й із сказаного видно його думку: Україна це й був центр того величезного простору Євразії, де витворювалися рушійні міти людства. Додаймо: на

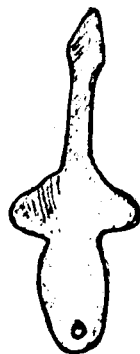

Комбарель, Франція

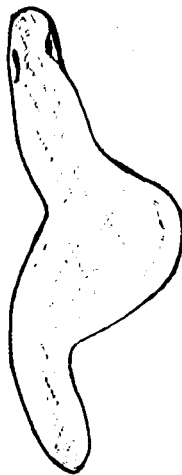
базі материнської родової громади, закріпленої десятками тисячоліть осілого побуту, у сусідстві з мамутовими, Боже, не вменшай, табунами.

Як це чудово збігається із твердженням багатьох мовознавців, що цей самий терен, Україна — місце, де зародилось індоєвропейське мовне дерево. Масив, окреслений знахідками Господині Мамутів (за виразом Дж. Кампбела) та мовлян індоєвропейської системи в основному збігаються. Тільки ж мовознавці кладуть час „вискакування з індоєвропейської колиски” і „розскакування” у східному й західному напрямках на друге тисячоліття до Р. Х. . . . Мабуть, доведеться відсунути цей час у значно дальші епохи, навіть і не в неоліт, а в мезоліт, а сам зародок покласти у цю вагітну всім майбутнім оріньяцьку епоху. Це ж тоді почав складатися той питомений лад думання, та неписана граматики, що стала нерукотворним законом мовотворення для всіх індоєвропейських мов, як інстинкт. Аджеж той чи інший порядок розставлення слів у реченні, чи спосіб словотворення, чи орудування відмінками, часами тощо — це ж те, що лежить уже за порогом свідомости. І неже тільки чотири тисячі років могли з цим упоратися? Ми ж бачимо, як уперто живуть найдавніші традиції ще й сьогодні з мустьєрської доби. На прикладі слова *жен* (чи мабуть *ж-ж-ж*) бачили ми, які глибокі коріння воно має, як наводить воно прожектор у найтемніші закутки історії людини.

Можливо, що та „колиска” й була від Піренеїв до Байкалу, тільки периферії швидше підпали впливам іншого етносу, схрестилися, потворили щось невідоме нове. А незрушеним ли-

Мальта, Сибір.

Петерсфельд,
Німеччина.

Франція

Франція

шився центр, бо туди не доходили зміни. Витворене закріплювалося з покоління в покоління, а на цьому розцвітали міти, вірування, ідеї. Це можна б уявити собі ще так: стоїть синє озеро, а з країв його підходять інші води, інших кольорів. Краї починають відповідно забарвлюватися у мішанці, не міняючи все ж основного кольору, а центр залишається чисто синій. Слово *жена* у нас зосталося у своєму першозначенні. І так виглядає, що ще задовго до патріархалізації індоєвропейських гілок це *же*, (і варіанти *ге*, *зе*) були вкорінені в мові у значенні „рід”, „народження”. Патріархалізація витворювалася в мадлені, а значить це *же* (*ге*) виробилось у значенні „рід” ще в оріньяцькі часи, закам’яніло і таким перейшло в нову епоху. А потім тільки цей звук *жен* втратив властиве значення, в нього влилось нове: рід уже патріархальний, плем’я — з батьком-патріархом на чолі. Але воно — „жен”. І так цей звук залишився пам’ятником давніших часів, уже глибоко зашифрованим у нові поняття.

Жен — дар нашій мові від оріньяку. То можна припускати, що вже в наступну за оріньяком епоху, у мадлені, почало розпадатися на окремі племінні групи одностайне населення, яке мало своєю доменою ті могутні простори Євразії. І археологія теж стверджує, що одностайність після епохи „Господині мамутів” на цих теренах зникає.

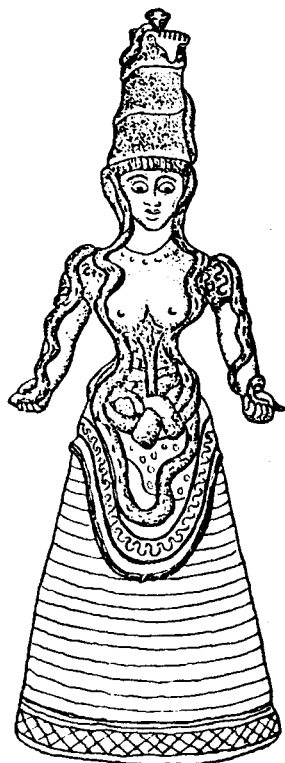
Бо як же можна інакше зрозуміти, що в дру-

Когуль,
Еспанія.

гій половині другого тисячоліття до Р. Х. на грецькі острови прибули племена із сильно вже розвиненим діянням закону Ману. Закон цей (із індуського збірника законів) звучить так: „Хай жінка буде підлегла її батькові в дитинстві, її чоловікові в молодості, її синам, коли чоловік помре. Хай жінка ніколи не зазнає незалежності.”²⁸

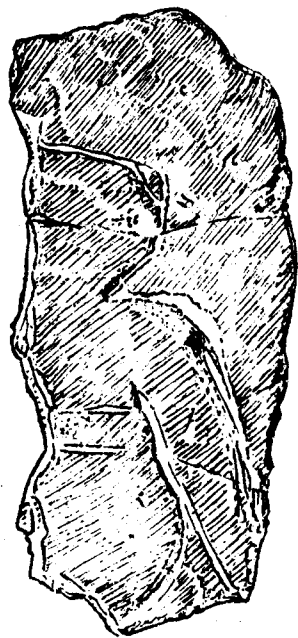
І так воно й повелося із приходом ахейців та данайців. До навали варварів із півночі у Криті не було й мови про якесь підпорядкування жінки, про якісь гінекеї та безправне її животіння в них. Навпаки, жінка була провідною і значною постаттю критської громади. Із зображень того часу видно, що вона відігравала першорядну роль в жрецьких ритуалах та церемоніях, що вона всюди — на першому пляні. Зауважмо тільки її пишні туалети, її перші місця на привселюдних видовищах, — як воно представлено на настінних фресках у „Палаці царя Міноса”.²⁹ З приходом індоєвропейців усе це змінилось, але непідкупне *ге*, *же* розкриває, що в минулому ці патріархальні бородані також були із роду *жен*.

Крит

Крит

3. РОС

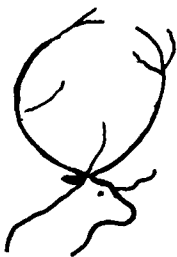

Греція

I

Не менш плідна мітами й наступна доба, мадлен. Археологія визначає ще проміжну добу, солютре, але вона непоказна для нас, бо основна прикмета солютре — поліпшена техніка кам'яного знаряддя, артизм у виконанні так званого „лавролистного наконечника”. Солютре не залишило мистецьких відображень світогляду доби, а от мадлен вразив двадцяте століття нашої ери своєю яскравою мистецькою спадщиною.

Мадлен, найостанніша доба пізнього палеоліту, між іншими рисами, відмінними від оріньяку, знаменний тим, що в ньому цілковито зникли жіночі зображення. Їх уже чомусь непотрібно було мадленцям, нічого такого не знайдено в тих місцях, де проживали, діяли, отаборювалися, залишили свої сліди мадленці. (Мова мовиться про захід Європи, бо на сході ми бачили картину трохи іншу). Натомість з'явилося зображення звірини, всіх тих тварин, що на них жила людність

Ля Пасієга, Еспанія

Печера „Три брати”
Франція

часів мадлену. Людини серед цих зображень майже нема, а як є, то лише чоловік, та й то замаскований у якогось звіра, або в кількох разом.

Ось, наприклад, знаменитий „Чарівник” із печери „Три брати” (Франція). У нього оленячі роги, очі сови, борода дідова, як і ноги. Хвіст вовчий, ознака статі лев'яча. Руки наче ведмежачі. Ця фігура зображена в танцювальному рухові. Про цього „Чарівника” написана вже велика література.

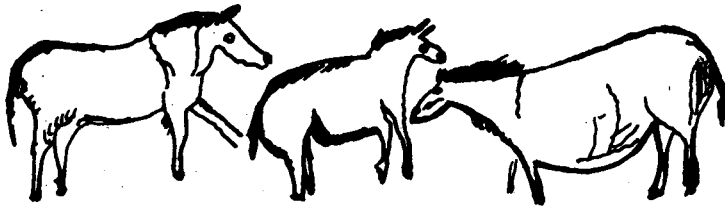
Найбільш досліджені мадленські пам'ятники у Франції й Іспанії. Своєю приголомшливою красою вони викликали величезний інтерес і дальші досліді, а це привело до відкриття нових розмальованих печер у надрах Піренейських гір. В цім місці передаю голос очевидцям:

„У печері Альтаміра (Іспанія) ... вся стеля була вкрита малюнками. Ближче до входу — величезна група понад 20 тварин на повний зріст, у поліхромних кольорах. Все це складало одне ціле, наче малювала одна людина. За винятком дикого вепра, дикого коня і великої оленихи, усі тварини були бізони у всяких позах: сидять, стоять, біжать, пасуться. Кольори їх такі свіжі, наче намальовані сьогодні”.

Печера Комбарель. Малюнки оленя, мамута, ведмеда, лева, коня, бізона — і чоловік, що танцює мамутовий танок. Намальовано 200 звірів. 80 бізонів, 40 коней, 23 мамути, 17 оленів, 8 диких коней, 4 антилопи, 4 носороги, ведмідь, вовк, левиця.

Комбарель, Франція

Комбарель, Франція

Печера Ніо. Миліо треба йти всередину гори, щоб дістатися до розмальованої печери. Малюнки коня, бізона. Скрізь — на камені, піску, землі — були малі скетчі бізона, антилопи, оленя.

Печера Ласко. "На білосніжному вапняку дикі тварини ідуть одна за одною, скільки око може засягнути. Чорне, червоне, жовте було неначе сьогодні намальоване. Коні, олені, бізони намальовані в безконечних варіантах, безчисленно. Через склепіння розпросторилися чотири колосальні бики в агатовому чорному кольорі, втричі більші за справжній розмір. Їх закручені роги майже зустрічаються в найвищій точці склепіння. На одному боці головної печери ряд оленів пливе через озеро. Два диких цапи ось-ось зчепляться рогами".

Ці зображення були намальовані й вирізьблені часто одне на одному. Видно, що такі печери одвідувало не одне покоління, а протягом тисяч років безконечний ланцюг генерацій.¹

Чому ж це зникло зображення жінки? Чому мадленець потребував зображувати тільки звірів? Що це за загадкова постать, замаскована в кількох звірів? Цікаво, як характеризує цю добу археологія.

„У фавні мадленських стоянок не тільки на північ від Альп, — подає Єфіменко, — але й включно до узбережжя Середземного моря, Піреней і Біскайської затоки перше місце починає посідати полярний склад тварин на чолі із північним оленем, що величезними табунами паслися тоді на всьому південному заході Європи, біля підніжжя Піренейського хребта. Поруч стоїть

Фон-де-Гом, Франція.

мускусний бик, одна з найневибагливіших тварин полярної природи, далі песець, росомаха, полярний заєць, лемінг і мешканці холодних степів, кінь та антилопа-сайга... Потім ідуть мамут та сибірський носоріг, хоч їх залишки стають все рідші й рідші у мадлені, а наприкінці зовсім зникають".²

Люди вже не осідають надовго на одному місці, знов вони перетворилися на сезонних мандрівників услід за табунами звірів. Так от у цих постійних мандрах жіноча частина праці з основної (як було при осілому побуті) перетворилася на допоміжну. У цих довгих і виснажливих переходах жінки несли на собі дітей, господарчі пожитки, впольовану дичину і навіть, як треба, то й знаряддя для ловів, бо чоловіки були зайняті в небезпечному змаганні із фізично дужчим за себе звіром. Вже не огнище, а влови були важливішою частиною проблеми: ситість чи голодова смерть. Огнище можна буде нашвидкуруч будьяке влаштувати, а от як не буде чого покласти на те огнище... Це вже не ті багаті мамутові дари, дичина здрібніла, а людей може й більше стало.

Мас д'Азіль,
Франція

Ля Пенья де Кандамо, Еспанія.

„Три брати”,
Франція

Але особливо скитнуло високу позицію жінки неймовірно відкриття палеолітичного мисливця, що ця чудесна здібність жінки приводити з вірію малу істотку занадто високо переоцінюється, як нібито виключно її могутність. Спостереження над тваринами в процесі перших кроків приручування відкрили нові обрії у зрозумінні біологічного закону творення нового життя. Маючи більше часу, бо ж влови були сезонні, чоловіча частина роду справляла посиденьки біля огнищ в той час, коли жінки мали свого клопоту повище голови. Отож десь при огнищі в довгі бездіяльні вечори палеолітичні бородані й мали змогу закладати перші підвалини патріархальної ідеології, з якої було ясно, що головний творець життя це чоловік, а жінка — тільки знаряддя, не більше, для цілей „головного творця”. В ці ж довгі гулящі вечори й закладалися перші чоловічі товариства. Були вони таємні й виключно чоловічі. Навіть дітей-хлопчиків туди не допускали, поки їх не підготовлять різними іспитами, випробовуваннями, поступовим посвяченням у таємниці товариства. Аж тоді відбувалися урочисті церемонії введення до таємного товариства, і хлопці ставали повноправними членами громади із заборонаю щось прозрадити жі-

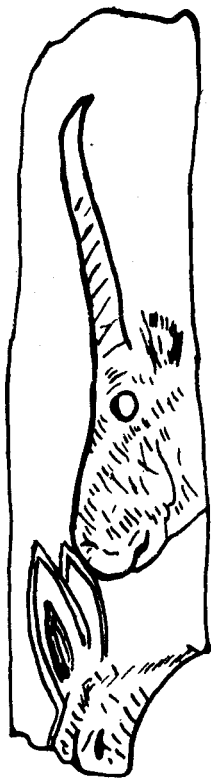
Костенки,
Вороніжчина

ночій частині роду. Ось як драстично описує одна легенда, записана на Огненній Землі у племені Она, цей перелім і перехід керма громадою в руки чоловіка.

„У дні, коли весь ліс був зелений, перед тим, як папуга Керргпррг розмалювала осінні листя на червоно кольором своїх грудей, ще перед тим, як велетні Квонііпе та Чашкільхеш блукали по лісах із головами повище верховіть дерев; у дні, коли Кррен (сонце) і Крег (місяць) ходили по землі чоловіком і жінкою; і коли багато великих сплячих гір були живими істотами... у ті далекі дні відьомство було відоме тільки жінкам у племені Она-землі. Вони мали свою окрему спілку, куди ні один чоловік не смів доступитися. Коли дівчата доростали, їх навчали магічних знань, досвідчували, як наслати хворобу, ба навіть і смерть тим, кого вони не злюбили.

Чоловіки жили в жалюгідному страху й підлеглості. Звичайно, що вони мали луки і стріли та постачали для стойбища м'ясо, а проте вони питали: що допоможе така зброя проти хвороби й смерті? Ця тиранія жіноцтва зростала щораз та гірша, аж поки не прийшло на думку чоловікам, що мертва відьма не така небезпечна, як жива. Вони змовилися вибити усіх жінок. І там сталася велика масакра, і з неї ні одна жінка не вийшла в людській формі.

Навіть молоді дівчата, які щойно починали вчитися відьомства, були побиті разом із усіма, так що чоловіки zostалися без жінок. Вони мусіли чекати, поки доростуть малі дівчатка. Тим часом виникло велике питання: як чоловіки мо-

Печера Гурдан,
Франція

„Три брати”,
Франція

жуть утримати владу, що їй вони вже досягли? Одного дня дівчатка стануть дорослі, вони об'єднаються і відновлять своє панування. Щоб запобігти цьому, чоловіки заснували тасмне товариство, своє власне, і назавжди скасували жіночу спілку, що в ній так багато грішних змов кувалося проти чоловіків. Ні одній жінці не дозволено було наблизитися до осідку чоловічого товариства, Гаїн, під загрозою смерті...”³

Далі оповідається, як чоловіки створили своїх страшних чортів і демонів — на пострах жінкам...

Перед нами в казковій одежі оповідання, як виникли тасмні чоловічі товариства, такі притаманні примітивним суспільствам (і предтечі всіх наступних аж до наших днів). Ця легенда, напевно, в згущених образах подає те, що сталося в мадленську епоху, і як був знищений матриярхат. Вже в мистецтві мадлену бачимо чародія-шамана (чи волхва, знахаря, мольфара), що виплеканий у тасмних чоловічих товариствах, куди вступ жінкам був гостро й суворо заборонений. Він — предтеча жерця.

Як чітко тримається традиція, започаткована у мадлені, можна бачити на звичаях нашого часу. Жінкам вступ у вівтар (місце діяння жерця, де приноситься жертва, колись домена жінки-жриці) заборонений. А в нащадків кочових скотарів, жидів, то й взагалі жінки не мають права входити до синагоги, (дозволяється тільки на хори). Чоловічі тасмні товариства існують і досі у примітивних народів. У тасмних сховках чоловіки відбувають свої магичні церемонії й містерії.

Нижня Ложері, Франція.

Опис їх можна прочитати хоч би й у етнографічних записах про американських індіців.

І хоч ця палеолітична віра в могутність відьом живе ще й у наші дні*, але перелім стався в мадлені. Кермо громадою й жрецтво, цей найпоказовіший вияв зверхности, переходить у руки чоловіка. В уяві палеолітика народжуються нові опікуни-охоронці, напівзвірино-напівлюдського вигляду. Поява малої дитини пояснюється вже тим, що жінка зустрілась із чудесним звіром і це він — предок та й охоронець роду-племени, подавач добробуту своєму родичеві у людському вигляді. Кожен звір, що до його виду належить тстемна група, може бути або брат, або батько у

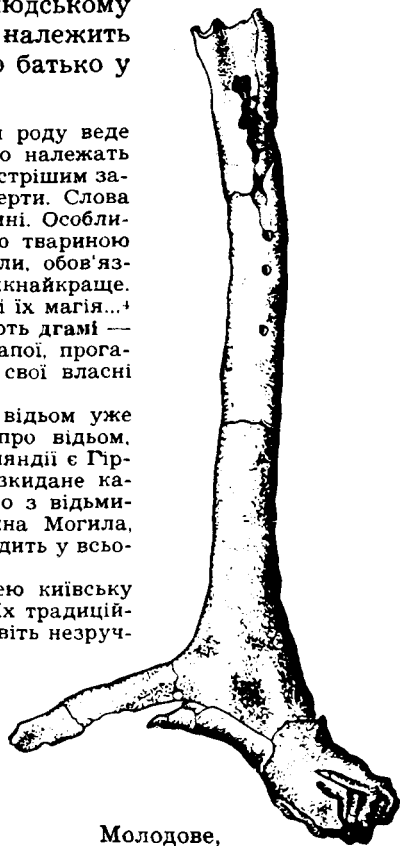
* ПРИКЛАДИ:

1. Меланезія — країна матриархату. Член роду веде своє походження по матері. Сини й дочки, що належать до одного тотему і клану, підпорядковані найгострішим заборонам шлюбу між собою. За це — кара смерті. Слова „мати“, „дружина“, „дитина“ — лише в множині. Особливо діюча віра в спорідненість клану з певною твариною чи рослиною. Витворені табу, племінні ритуали, обов'язкові свята, де тотемна єдність досягається якнайкраще. Всім життям меланезійців управляють відьми і їх магія...¹

2. „У Сіккім (країна в Тибеті) всі села мають дгамі — жінку відьму-лікарку. Вона роздає любовні напої, проганяє злих духів (хворобу) і часом накликає свої власні прокляття“.²

3. Хоч у цивілізованих країнах процеси відьом уже відгомоніли, проте залилася жива пам'ять про відьом, хоч би в назвах місцевостей. Наприклад, у Ірландії є Гірський Хребет Відьми (Ridge of the Hag). Розкидане каміння (валуни) по полях — це воно попадало з відьминого фартуха, як вона несла... Є й Відьмина Могила, Відьмине Крило. Відьма це та істота, що проходить у всьому ірландському фольклорі.³

4. Українські відьми мали своєю столицею київську Лису Гору, і злітали туди звідусіль для своїх традиційних шабашів. Про це знає всяка дитина, то навіть незручно й згадувати.

Молодове,
Чернівецька обл.

Плян печери
Пасієра, Еспанія.

звіриному вигляді. І справді, скільки є таких ка-
зок, де оповідається, як дівчина вийшла заміж
за ведмедя чи там, скажімо, за оленя... І от
приходить до села її син, і все йому ведеться, бо
йому допомагає його чудесний предок, і сам та-
кий син оленя вмів робити всякі чудеса: від-
крутить оленячого рога, а з нього посиплються
всякі добра... Навіть вираз такий затримався
у нас: ріг достатку.

Буйно розвивається мітологічна творчість мад-
ленця, але канва попереднього вірування зоста-
ється та сама. Велике божество, предкиня, Вели-
ка Мати Покрова й далі охороняє людський рід,
на всьому протязі тріумфального ходу патріяр-
хату по історії, навіть у часи найяскравіших йо-
го проявів. Ось що кажуть скити у часи Геродо-
та (500 років до Р. Х.), коли їх запитали, які в
них боги: „Табіті, богиню огнища і Господиню
земель та води, звірів, птахів і риби, ми шануємо
найбільш за всіх, а потім уже Папая, бога неба
(Зевса)“⁸. У гетитів володар і цар діставав свою
владу з рук верховного божества, Богині Мате-
рі, це вона благословляла його на царство. Бла-
гослови, Мати!

Баламутівка,
Чернівецька обл.

Якщо в такі пізні часи розвиненого патріяр-
хату верховним божеством зоставалась Мати, то
що казати про ті давні, коли ще тільки но почи-
нало виковуватися патріярхальне уявлення про
світ? Універсум і надалі залишався в очах пале-

олітика величезною істотою-жінкою, а всі прояви природи навколо, як прояви організму незмірної жінки. Мати-універсум у своєму лоні тримає все ненароджене вічне, непідпорядковане часові. Все-все з лона її виходить — і знов іде в той вічний без час, щоб знову прийти сюди назад на деякий час. Світ це цілість, що в ній одне проявляється, а друге перебуває в скритому стані, лоні матері-універсуму. Конкретність мислення палеолітика підказала створити конкретний образ того невидимого світу. Для мисливця це, насамперед, необмежена кількість усякої дичини. Вирій, невидний „той світ”, лоно — це й є захована в надрах матері-землі печера.

Перігорд, Франція

От у такому конкретно уявлюваному вирію-лоні матері, в печері мадленець і малює тих звірів, що повинні бігати в реальному світі, що він їх має вполювати, відправити на той світ, а вони знов народяться. Він їх сам малював, отже, якщо він володіє зображенням, то володіє й тим, що десь там бігає та пасеться. Така незбагненна логіка магічного мислення. Зображення ці, здебільшого, пробиті стрілами: це означає, що реальні звірі так само будуть пробиті, точнісінько в тім самім місці. Не можу втриматися, щоб не навести довгеньку цитату із спогадів дослідника африканських племен, Л. Фробеніуса:

„1905-го року у джунглі поміж Касаї і Люебо (Бельгійське Конго) я зустрів деяких представників тих мисливських племен... які відомі в літературі про Африку, як пігмеї. Четверо їх, три чоловіки й одна жінка, супроводили нашу експедицію щось із тиждень. Одного дня — це було

51

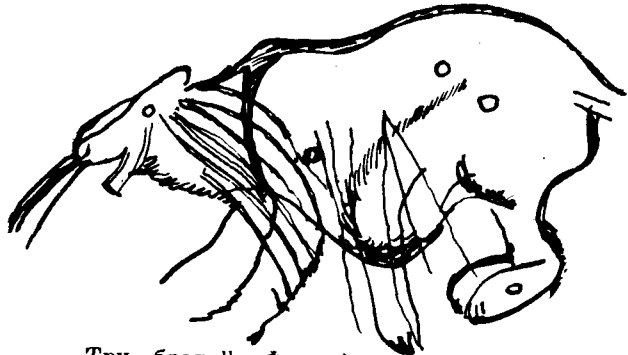

Баламутівка,
Чернівецька обл.

над вечір і ми вже добре роззнайомилися — нам було сутужно з харчами, і я запитав цих трьох малих людей, чи не могли б вони вполювати нам антилопу, це ж для них, як мисливців, легка справа. Вони подивилися на мене здивовано, а потім один із них, нарешті, відказав, що це правда, вони б дуже радо зробили таку дрібничку для нас, тільки сьогодні це вже напевно неможливо, бо ніяких приготувань не було зроблено. Але вони обіцяли зробити ці приготування узавтра на досвітку, і ми розсталися. Чоловіки почали розглядатися довкола і, нарешті, зупинилися на одному високому місці поближнього горба.

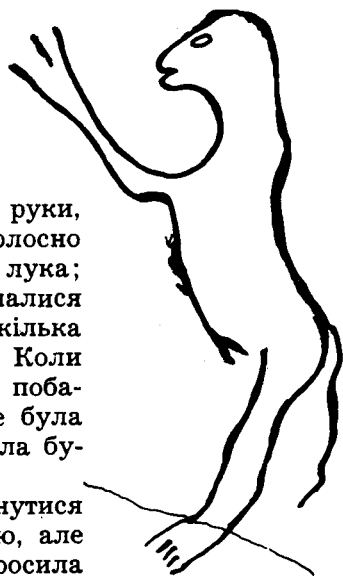
Тому, що я був дуже цікавий, з чого ці приготування склалися, я встав до схід сонця й сховався в кущах близько галяви, що її мої малі приятелі вибрали вчора ввечері для приготування. Ще було темно, як чоловіки прийшли. З ними була й жінка. Чоловіки присіли до землі й почистили простір від усякої рослинности, а потім рівно її загладили. Один із них накреслив тоді щось на піску пальцем, а в той час два других і жінка бурмотіли формули та якісь ніби молитви. Після цього настала мовчанка, вони чогось чекали. Один із них виступив із луком наперед до очищеного місця. За пару хвилин промінь сонця впав на рисунок, і в цю ж хвилину

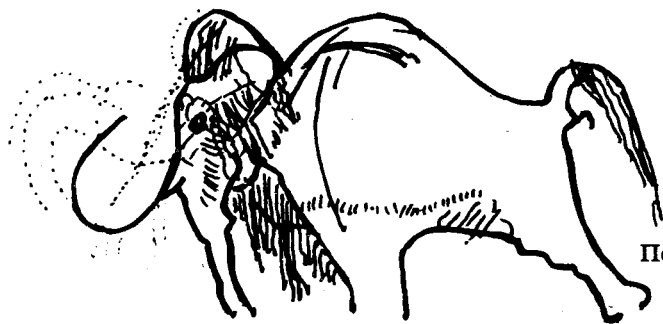
„Три брати”, Франція

сталося блискавично таке: жінка підняла руки, так наче досягаючи сонця, і вигукнула голосно якісь невиразні звуки; чоловік спустив лука; жінка знов вигукнула; тоді чоловіки погналися вперед із зброєю. Жінка залишилась ще кілька хвилин на місці і потім пішла до табору. Коли вона зникла, я вийшов із моєї схованки і побачив те, що вони накреслили на піску: це була антилопа, завбільшки з чотири фути. Стріла була застромлена в її шиї.

Коли чоловіки пішли, я хотів повернутися назад до того місця і зробити фотографію, але жінка, що не відходила від мене, палко просила мене закинути такий намір. Отжеж, експедиція вирушила в дорогу. Мисливці здогнали нас цього пополудня з чудовою здобиччю — самцем-антилопою. Він був убитий стрілою в шию. Малі чоловіки віддали нам свою здобич, самі ж повернулися до місця з накресленою антилопою, взявши із собою трохи жмутиків вовни та калабаш, повний крові з антилопи. Вони здогнали нас знов тільки за два дні згодом... Мені пощастило поговорити про це з одним найдовіренишим із цих трьох. Він був найстарший. Він сказав мені просто, що він і ті два побігли назад, щоб приліпити волосся і кров до їхнього рисунку-антилопи, витягнути стрілку та стерти креслюнок. Який був сенс цієї операції, я не міг довідатися, він тільки сказав: коли б вони цього не зробили,

Горнос де ля Пенья,
Еспанія

Печера Мадлен,
Франція

Мут, Франція

то „кров” антилопи була б знищена. Загладження креслюнку мусіло бути при сході сонця також.

Він сильно просив мене, щоб я не прозрадив жінці, що ми розмовляли на цю тему. І здавалося, що він дуже турбувався наслідками цієї розмови, бо наступного дня наші пігмеї покинули нас, не сказавши нікому до побачення...”⁹

„Отжеж, (додає від себе Дж. Кампбел), яка багата мітологія: мисливець-стрілок утотожнює себе з небесним стрілкою-сонцем, свою стрілу — із сонячним променем, табуни на землі — із табунами на небі. Влови — небесна пригода, передана у вічній формі. І картина в печері — це вічні табуни у первісній безодні нічного неба...”⁹

Те, що бачив Л. Фробеніус 1905-го року на власні очі, робив і мадленець десятки тисяч років тому. Мадленець тримав свої мальовані й різьблені табуни звірів у розкішному стані, він малював їх перед кожними вловами, не зважаючи на великі труднощі такого малювання у темній печері, на високих стелях підземних заль, що до них важко досягнути. І дуже рідкі людські зображення поміж цими вічними табунами — чарівники у своєму чарівницькому виряді, шкури й рогах тотема.

Хоч посередником між людським і наприродним уже не жінка, а чоловік-чарівник, — ідея та сама, що зародилась в оріньяку: неподільність видного й невидного та постійний перехід із од-

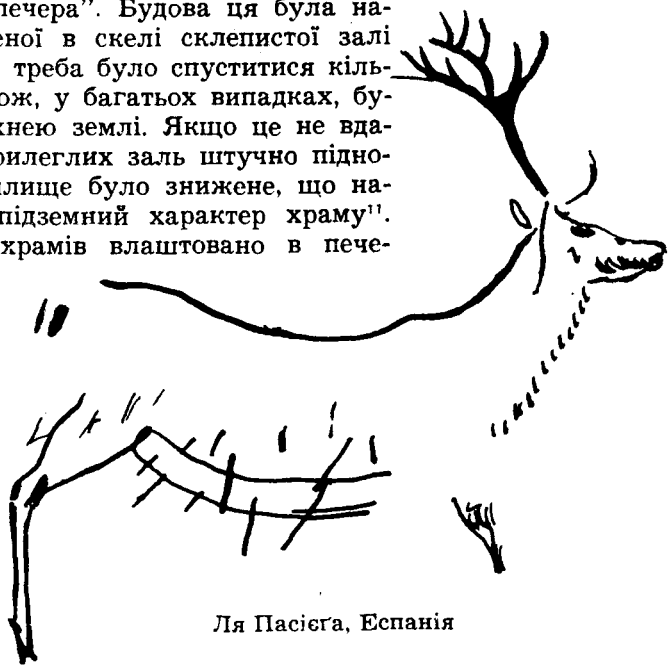
Альтаміра, Еспанія

ного стану в другий. Але щоб це все відбувалось так, як людина хоче, треба (ну, ясно ж!) допомогти, наказати, показати власний приклад. Що закладено в мадлені, — іде до наших днів. Від того найдалшого часу печера — місце святости, там найбільш випадає жити богам і надприроднім істотам. Грецькі німфи живуть у печерах. Німфа Майя народила Гермеса в печері. Мати Ахілла, Теміда, живе в морській печері. На Криті Діктейська печера та печера в горі Іда, що обрядово були зв'язані в грецьких мітах із місцем народження Зевса, вважалися місцем обожнення та релігійних відправ із найдавніших часів¹⁰. Храмів на Криті не знайдено, печери й були храмами.

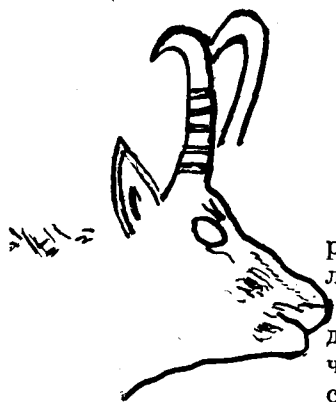
Печера, як храм-святилище, або її наподібнення, лишається на всі віки, починаючи з мадлену. Щоб не обтяжувати прикладами, згадаймо хоч би мітраїчні храми. Сама назва мітраїчного храму була „печера“. Будова ця була наподібнена до висіченої в скелі склепистої залі і щоб увійти до неї, треба було спуститися кілька східців униз. Абож, у багатьох випадках, будувалась під поверхнею землі. Якщо це не вдавалось, то рівень прилеглих залей штучно підносився, а само святилище було знижене, що навівало думку про підземний характер храму¹¹. Багато індійських храмів влаштовано в пече-

Грот Люрд,
Франція

Ля Пасієга, Еспанія

Гурдан, Франція

рах¹². Та й не забудьмо, що перші християни молилися в катакомбах...

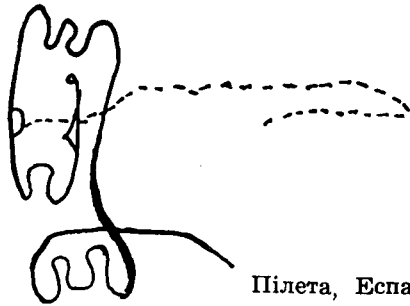
Чи є печери у нас на Україні? Відразу на думку приходять печери київської Лаври. „Ці печери відзначаються дуже великою довжиною, часто досягаючи пів кілометра й більше, та дуже великою плутаністю ходів, являючи собою цілий лябіринт”, — каже В. Щербаківський у книжці „Кам'яна доба на Україні”¹³. В цій книжці подано й перелік печер відомих, але недосліджених. Вол. Антонович розслідував 43 печери у високім правім березі Дніпра від Вишгорода й Межигір'я майже аж до Чигирини. Міста Лубні й Полтава стоять на печерах. Відомі й одеські катакомби, печери над Дністром, на Поділлі... Тепер відкривають нові, досі невідомі печери... Але всі ці печери ще не досліджені, тому не можна твердити, яке було їх призначення, і з якого часу людина в них орудувала.

Цей „печерний” екскурс зробили ми тому, що ідея печери відограла велику роллю в мітології, а також і зв'язана з нею ідея лябіринту.

Печера Ніо, Франція

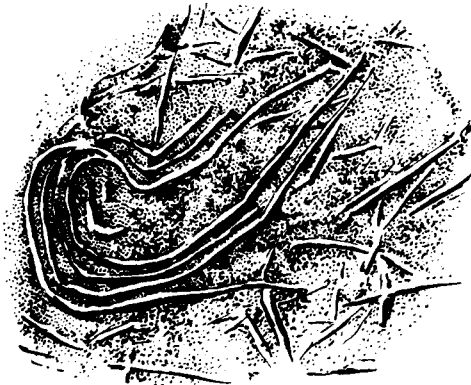
III

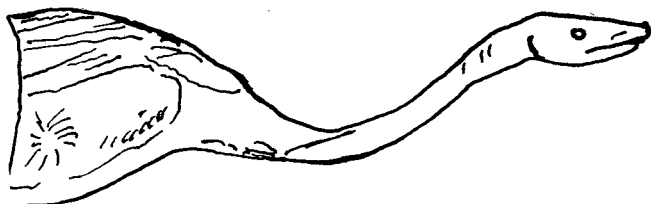
Пілета, Еспанія

Щоб добитися до вирію, лона всесвіту, безчасового джерела, треба пройти дуже велику, важку й небезпечну дорогу, — кажуть міти й вірування всіх релігій. Так відбилося в пам'яті людській те, що тисячоліттями практикувалося в мадлені. Аджеж він тривав щонайменше двадцять тисячоліть, то й маємо право сказати, що звичай відклався в мітах, ба навіть у підсвідомості нашій, із практики десятків тисячоліть.

Ці мадленські печери, що вже досліджені (Франція, Еспанія), були віддалені не тільки від місць полювання, але й від огнищаних осередків, від місць проживання. Вони були старанно заховані за природними бар'єрами, а досягти їх можна було, лише перемагаючи складні й небезпечні переходи. Дістатися до містерійних заль із намальованою звіриною можна була покрученими, дуже вузькими, слизькими коридорами, то чіпляючись за сталактити, то спускаючись у пропасті, перескакуючи через водоспади або каміння, переходячи в п'ятьмі гігантичні залі, що їх розмірів ніколи не освітлиш смолоскипом. Треба було переходити через річища підземних рік, лякаючись звуків недалекого водоспаду, збільшених луною. Деякі переходи такі стрімкі й порожисті від сталактитів, що мусиш повзти на

Кам'яна Могила,
Запорізька обл.

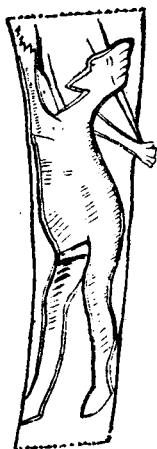
Грот Люрд,
Франція

колінях. В деяких місцях людське тіло ледве може проповзти. В деяких можна дістатися через діру, що під нею клекотить підземна річка... Проте, саме от на цих найнебезпечніших виступах намальовані звірі. І таких небезпечних лябіринтів може бути й мілья, поки дістанешся до святилища¹⁴.

Або ось як описує один відвідувач (1926-го року) мадленської печери „Три брати” (Франція) свої власні переживання:

„Грунт поганий і слизький, — пише д-р Герберт Кюн, — ми повинні бути дуже обережні, щоб не зісковзнути із скалистої стежки. Вона йде вгору та вниз, потім наступає вузький прохід завдовжки з десять ярдів, що через нього ви маєте повзти на всіх чотирьох. А тоді знов починаються великі залі і знов вузькі переходи. В одній великій галерії є велика кількість червоних і чорних крапок, лише самі крапки.

Які чудові сталактити! М'яке падання крапель десь недалеко із стелі. Ніякого іншого звуку, нічого не рухається... Галерія довга й широка, а потім починається дуже низька тунель. Ми поставили наші лампи на грунт і почали сунути їх поперед себе. Люї поліз перший, за ним проф. Ван Гіффен, далі Ріта і останній я. Тунель не ширша за мої плечі, не вища. Я міг чути, що інші поперед мене стогнали, і бачити, як дуже помалу їх лампи попихалися вперед. З руками, притиснутими щільно до боків, ми повзли вперед на наших животах, як вужі. Прохід був місцями ледве чи фут заввишки, так що ви мусите класти лице просто на землю. Я мав відчуття, ніби

Нижня Ложері,
Франція

я повзу через труну. Не можеш підняти голови, не можеш дихати. І тоді, нарешті, могила стає трошки вища. Можна, принаймні, спочити на лікті. Але ненадовго, дорога знов вужчає. І так змагаєшся ярд за ярдом, яких сорок із чимось ярдів. Ніхто не говорить. Лямпи посуваються інчами і ми за ними. Я чую, як інші стогнуть, моє серце розривається і важко дихати. Я набив гулю, ось і ще одну. Чи це коли скінчиться? Тоді раптом ми пролізли, й усі почали глибоко дихати. Наче порятунок.

Ласко, Франція

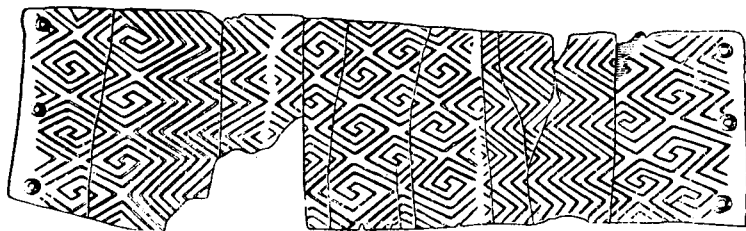
Заля, що в ній ми тепер стоїмо, гігантична. Ми скерували наші лямпи на стелю й стіни. Величезний простір — і ось, нарешті, зображення. Зверху донизу вся стіна вкрита різьбою. Поверхню обробляли знаряддям із каменю. Ми бачимо похід тварин, що жили в той час у південній Франції: мамут, риноцерос, бізон, дикий кінь, ведмідь, дикий осел, північний олень, росомаха, мускусний бик; також і дрібніша звірина: снігові сови, зайці, риби. І скрізь бачиш дротики, що летять на дичину. Кілька зображень звіра притягають нашу увагу особливо: бо вони мають діри, де зображення були вдарені, і видно, як кров цибенить із рота. Справжня картина вловів: картина магії вловів¹⁵.

Таку ж важку дорогу до таємничого святилища в неприступній горі описує й відомий дослідник острова Великодня (Eastern Island) Тор Гойрдал (Thor Heyerdahl) у своїй книжці „Аку-аку”. Правда, він не мав сили дістатися до святилища, й так досі невідомо, що ж там можна знайти та побачити.

Альтаміра, Еспанія

Мізинь.
Чернігівщина.

IV

От ця неймовірно важка дорога, що описана в двох попередніх цитатах, і була відображена в містеріях, легендах, мітах, обрядах і релігійних церемоніях, танках, як складова частина основного міту про печеру — „той світ”, вирій. Майже так і описує дорогу до е а р у (раю) єгипетський гімн із „Книги Мертвих”, що її давали в руки мерцеві. Яка ж то неймовірна давнина відображена в гімні: „Ти йдеш до зір, що сяють за ранковою зорею...” „О, Ра в своєму яйці! Звільни мене від сторожів проходу? Хай не впадуть на мене їх ножі, хай не впаду я в їх казани... О, Атум! Захисти мене від бога, що ласує загиблими, його лице песяче, шкіра людська, він сидить біля огненного озера, їсть тині, ковтає серця...” До того світу треба йти, пливати, летіти на крилах бога... і ще й діставатися сходами. І от, пройшовши таку важку й небезпечну дорогу, померлий зливається з богом вирію (еару), Озірісом¹⁶. Це — відміна тієї самої мадленської ідеї, тільки з замінами: печеру в горі замінила штучна печера — піраміда (також із лябіринтом), а замість Богині Матері, на сцені з'явився бог хліборобства й мертвих, Озіріс.

Згадується в єгипетському гімні „сторож проходу”. В міті ще старішому за єгипетський, цей сторож — жінка. В палеолітичних зображеннях лябіринту перед входом у лябіринт стоїть жінка, або її знак, трикутник¹⁷. Цим трикутником запе-

Єгипет

чатано вхід до лябіринту.

А ось як у сумерійців виглядає доступ до підземного царства мертвих. Воно оточене сімома стінами, покійник проходить через сім воріт із сторожами. Таку дорогу проходить і Іштар, коли добивається до підсвіту, щоб визволити звідти Таммуза. Біля кожних воріт мусить вона за наказом сторожі скидати з себе по черзі: корону, магічну ляпіс-лазурову паличку, намисто з шиї, дорогоцінне каміння-прикраси з грудей, золотий перстень із руки, нагрудника, аж нарешті біля останніх воріт зняла вона з себе останню одежину, і там за ворітьми сестра її Ерешкігаль, богиня смерти, вішає на гаку мертве тіло Іштар. Але... не так страшно. Богиня підсвіту і смерти, Ерешкігаль, це ж тільки сестра богині життя, Іштар, себто її друга, інша постаць. Смерти нема, Іштар через три дні повертається на радість людям із своїм коханим на землю.

У другому міті, вже критському, із страшної небезпеки в Мінотавровому лябіринті Тезея вивольє дівчина Аріядна, давши йому спасенну нитку, щоб не заблудився, а щоб знайшовши монстра і вбивши його, міг повернутися назад. В архаїчному мистецтві цей Мінотаврів лябіринт представлений у формі спіралі. Тому в грецьких містеріях лябіринт-танок відігравав дуже велику роль і був складовою частиною ритуальних відправ.

Деякі авторитети прямо кажуть, що „лябіринт і спіраля у старовинному Криті й Вавилоні були наподібнені до внутрішніх органів людської анатомії, а також і підсвіту, одне будучи

Греція

Греція

Пасієра, Еспанія

Схема лябіринту в північній Іспанії

мікрокосмом другого. Завдання будівника могили було зробити її якнайподібнішою до тіла матері, щоб увійти в „той світ”, щоб душа могла знов відновитися”¹⁸.

Дослідники сучасної примітивної людини звернули велику увагу на подібні ритуали у народностей, що ще не вийшли із стадії кам'яного віку. Нові відкриття й описи кидають яскраве світло і на темно-незрозуміле минуле, на загадки археології. Скористаймося й ми цими цікавими описами. „У мітові меланезійського острова Малекула (Нью Гебріди), який описує небезпеки дороги до Країни Мертвих, сказано, що коли вітер несе душу через води смерті і наближається до входу у „той світ”, душу цю зустрічає жінка-сторож Ле Гев-Гев перед входом і назустріч накреслює лябіринт. Коли душа наближається, Ле Гев-Гев стирає половину накресленого. Подорожній має відтворити креслюнок досконало, якщо він хоче увійти до Країни Мертвих (себто до центру печери, де перебувають душі. Д. Г.). Того, хто помилився, Ле Гев-Гев з'їдає. Можна зрозуміти, чому так важливо ще за життя навчитися всіх секретів лябіринту і чому на вивчення секрету безсмертності звернено всю увагу релігійних церемоній на о. Малекула”¹⁸. Цей лябіринт танцюється ось як: кручена дорога, „макароні”, злами, з навмисне викарбуваними плутаними вузлами, павуки, меандр, восьминоги, спіралі тощо¹⁹. Словом, танці імітують вхід до палеолітичної печери, до її святилища-вирію. Ці типи лябіринту з'явилися на малюнках і різьбах палеоліту.

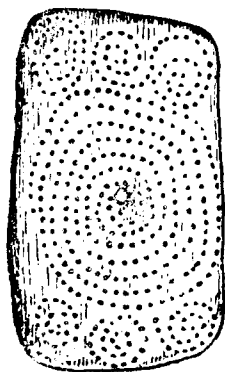
Лябіринт на скелі в північній Осетії

Образ Ле Гев-Гев можна впізнати й у казках. Ось осетинська казка представляє нам одну жінку, що охороняє вхід до мосту через велику ріку: одне ікло в небі, а друге під землею, а між зубами орли гнізда в'ють...²⁰ Справді, страшно потрапитися такій сторожисі між зуби, вже краще цілий вік вчитися танцювати того гемонського лябіринту...

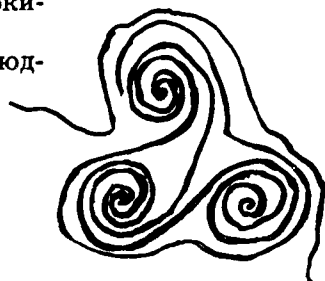
А тепер будуть зрозумілі і ті мегаліти та дольмени, що розсіяні вздовж атлантийського океану на узбережжях Англії та Франції. Це — дорожні лябіринти до „печер“, чи якихось імітацій печер. Є лябіринти й у нас на Україні, в Надпоріжжі. Їх приписують бронзовій добі. „Це викладки у вигляді невисокого тину з кількох рядів каменю, що творять лінію дуже складної, фантастичної форми, без будьякої послідовності в рисунку. В деяких місцях ці лябіринти простягаються на кілька кілометрів, стикаючись один з одним своїми кінцями. Посередині лябіринту є, звичайно невеличка забрукована площа, під нею поховання, а довкола — ніби залишки тризни“²¹, — читаємо у Я. Пастернака.

Мотив лябіринту в нашій українській дійсності був такий сильний, думається, що дійшов аж до наших днів у етнографії та фолкльорі. Що ж це таке гаївчані танки, зокрема „Кривий танець“, як не танок лябіринту? Що ж таке танок „Калиновий міст“, як не інсценізація мосту, що веде на той світ, у вирій? Але про це буде повніше в іншому місці цієї казки, то на цьому, покищо, ставлю крапку.

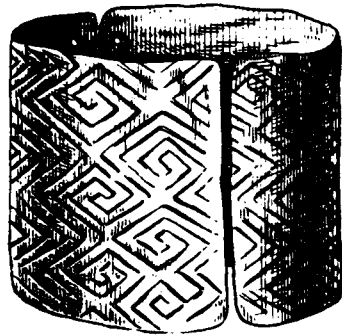
Звернімо свої очі на перше відтворення люд-

Мальта, Сибір

Сагара, Африка

ською рукою лябіринту, перше, принаймні, з того, що вже відкрила археологія, — на лябіринт мизинського браслету, виконаний різьбою на ікловині. Порівняймо його з іншими, зразками пізнішого часу. Яка майстерність виконання! А за нею прозирають тисячоліття давньої традиції рисункової техніки і висока організованість синтетизму, продуманості та сконденсованості ідеї. Це вже синтеза цілої епохи, могутній зліт духа, як на палеолітичну людину. Меандр-лябіринт у супроводі ще й інших символів, як от пташка, трикутник і свастика, а в центрі цих символів — жінка, що доглядає огнища, аби не згасло, а навколо неї мамутові черепи²². Це вже складний і багатий комплекс, що за ним криється якась багата мітологія.

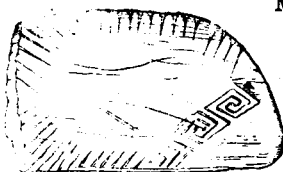

Мізинець,
Чернігівщина

„Неможливо не відчувати, — каже Д. Кампбелл, — переглядаючи матеріал лесових рівнин цих стоянок мисливців на мамута, що ми — у провінції фундаментально відмінній стилем і мітологією від тієї, що розвинули мисливці великих мальованих печер. Найбагатший центр цього східнішого стилю виявився начебто у просторі між Дніпром та Доном, так, принаймні, на сьогоднішній день виявлено. Мистецтво це не було, як у печерах, імпресіоністичне, а геометрично стилізоване, і головна постать була не замаскований шаман, що одночасно виглядав як людина і як звір, а цілком гола плододива жінка,

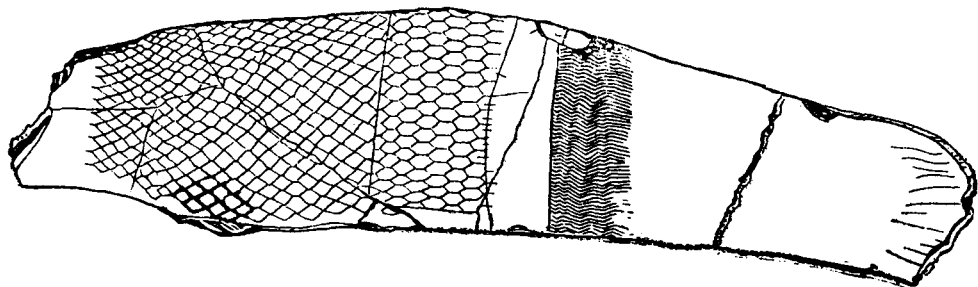
Сучасна українська вишивка.

що охороняє огнище. І я вважаю найзнаменнішим, що ми дослідили в її оточенні констеляції мотивів, які залишилися в щільному зв'язку з богинею пізнішої епохи неоліту і в періоді високої цивілізації: меандр (що стосується лябіринту), птиця (у голубнику храму Афродити), риба (у рибних ставках цього самого храму), сидячі тварини і фаллос. Хто, читаючи про жіночу постать серед мамутових черепів, не думає про Артемиду, як мисливицю, господиню дикого звіра? Або про індуську Покрову Дому й богиню щастя Лакшмі у її вияві, як Лакшмі Слонів (Gaṇa Lakshmi), де вона показана сидячи на квітці лотосу, по обидва її боки — два могутні слони, що поливають на неї воду...”²³

Відзначаючи й підкреслюючи вишукану організованість форми цього мистецтва на мамутовому іклі, дослідник ще раз приходить до висновку, що Україна — мітогенетична зона, звідки розходяться універсальні міти, які підмурували засновки сучасної нашої культури.

Цю думку Дж. Кампбела досконало підтверджує аналіза такого слова, як *діва*, що їй присвячено наступний розділ.

Слісєєвичі, Білорусь

Греція

V

Тепер візьмімо один із аспектів палеолітичної „Господині Мамутів”, Артеміду, володарку дикого звіра у грецькій мітології, абож Діану у латинському найменні. Хоч Артеміда-Діана у грецькій мітології фігурує вже в ролі дочки верховного патріархального божества, Зевса, але її „фах” (Господиня Дикого Звіра) цілком недвозначно виявляє її глибоку старовинність, її тожність із оріньяцькими зображеннями. Це ж вона наказує звірам добровільно ловитися, щоб людям було що їсти. Це ж вона має ще одне ім'я, Гекаерга, що означає: „страшна для звірів”. Це ж вона стоїть на леві, а в ногах у неї дві лані, — так бо її зображують. Це ж вона тримає ріг, що з нього сиплеться достаток на людський рід, це вона з піднесеними руками чарує, щоб мисливець поціливі свою здобич.

Має вона й ще одне ім'я — *Діва*, з цього самого кореня. Воно найкраще пояснюється в нашій мові словом *дивий*, що й означає „дикий” (дивись словник Грінченка), а за поняттями палеолітика — „божественний, святий” (себто тотем. До речі, й ці два слова тотемно-звіриноного походження).

Греція

Ми вибрали це слово з усіх інших незчисленних назв богині тому, що воно дуже добре ілюструє складну мозаїку й переплетення старіших матриархальних і новіших патріархальних уявлень та ідей, а також і процес обростання старих понять новими. Цей процес охоплює не одну, а кілька великих і довготривалих епох.

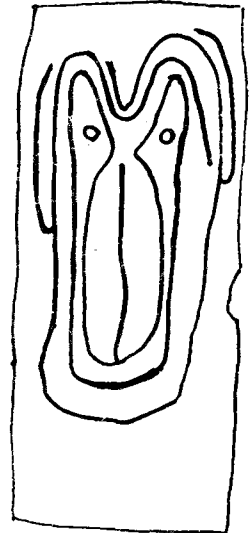
Найперша прикмета цього звуко-ідеологічного символу — *Діва*, *Діо* і багато інших — та, що він став універсальним здобутком всього індоєвропейського мовного дерева. Крім свого основного значення, — надприродньої сили, дива, божества, — він став коренем маси слів, що їх тепер вживає індоєвропейське мовлення.

Ось лише кілька прикладів:

На сході у індусів слово *деви* означає „боги”. У однині воно звучить: *дева*, *деві*. Богиня Деві — дружина Шіви²⁴. Хатня богиня касту Куруба зветься Калю *Девару*²⁴. *Девару* аву — „священна череда”²⁴. А звідки росте це поняття божественности, то дуже наглядно пояснює таке ж саме слово у вжитку гірського індуського племені Тода. В тодів девами зветься насправжнісінькі реальні буйволи, що їм тоді творять божеський культ²⁵.

А от у персів *дев* (daeva) уже означає нечисту силу, диявола, демона²⁶.

У Ріг-Веді, знаменитому збірникові старовинних релігійних гімнів, бог сяючого неба зветься *Діяус*. Яке знайоме для Заходу ім'я! „Бог неба був шанований індогерманськими народами, і ім'я *Діяус* (Dyaus), *Зеус* (Zeus), *Юпітер* (Jupiter), *Зіу* (Ziu), — спільне для ведичних індусів,

Люфанг, Франція

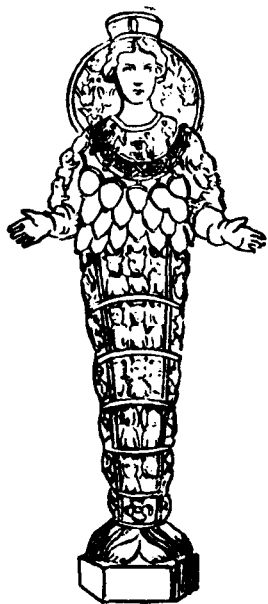
греків, римлян і тевтонів, — каже дослідник світових релігій²⁶. Додаймо ще й *Дий*, — слов'янське слово, що означає: Зевс²⁶.

Та й тепер на Заході божество має цю назву: *Деус* (Deus, лат.), *Діос* (Dios, есп.), *Дьє* (Dieux, фран.), *Деїті* (Deity, англ.) та інші. А як багато похідних із цього кореня, що могли б виповнити цілий словник! От, для найближчого прикладу: *дівін* (divine) — „божественний”, *дево́тед* (devoted) — „посвячений”...

Ось римська монета, знайдена при розкопках скитського городища, вона датується 141-им роком після Р. Х. На лицевому боці — голова жінки й напис: *Діва Фаустіна* (Diva Faustina); на звороті — фігура жінки у покривалі, вона тримає у правій руці світильника, а в лівій — списа²⁷. Якесь божество, себто діва, богиня по-теперішньому.

У тих же латинян хатня богиня з мітлою звалася *Деве́рра*²⁸. Та це ж зовсім так само, як і індуська хатня богиня, *Калю Девару!*

Римська *Діяна* „була не тільки господинею дикого звіра, володаркою лісів і гір, самотніх галлявин та дзвінкошумливих рік; її уявляли ще й як місяць, особливо жовтий місяць жнив, бо це вона наповнювала селянські засіки щедрими плодами. Вона чує молитви жінок при пологах, бо вона також богиня породів, що дарує нащадків чоловікам і жінкам. Отже, *Діяна*, як і тожня їй *Артеміда*, може бути визначена, як богиня природи взагалі й плодючости особливо. Не дивуймося ж, що вона... була представлена образом, скопійованим із Ефеської *Артеміди* —

Артеміда Ефеська

з багатьма грудьми, із усіма нагромадженими емблемами її розкішної плідності²⁹.

До цих Фрезерових слів додамо ще від себе, що таку характеристику можна підписати під кожним зображенням із оріньяцьких палеолітичних стоянок. Але вернімось до Діауса.

На півдні, у Греції, цей самий *Діаус* легко впізнається у *Дзевесові*, *Зевесові*, *Зевсові*. Верховне божество пастухів, завідувач громом і блискавкою, патріарх родини богів, що живуть на Олімпі, — і батько численних позашлюбних дітей: богів, півбогів, героїв. Такі знані прикмети цього патріарха, що носить все ж таки ім'я, успадковане з тих часів, коли ніякого поняття про богів не було, а були тотемні звірі-предки. І сам він із такого тотему виріс, бо його звіриний аспект — бик, носій плідності, може отой розкішний бугай, що зображувався так часто у мадленських мальованих печерах. Та що ж, самі тотеми мадлену успадкували свої назви від оріньяцьких дів, володарок дикого звіра.

Крім Зевса, таке саме ім'я носить його син *Діоніс*, що ото з бичачими рогами вже й народився. Він — внук *Деметри*, бо сама Деметра віддала Зевсові дочку свою і матір Діоніса, Персефону (Коре)³⁰.

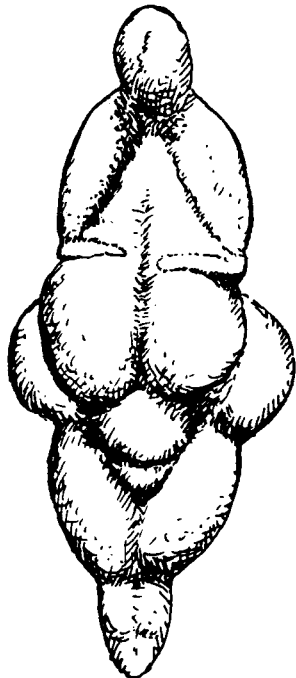
Є й жіночі втілення:

Діоне — дружина Зевсова.

Діо — дочка Зевсова.

Посідаєа — жіночий аспект Посейдона, бога морів.

*Дівія*³¹ — згадується у записках Кнососу (Крит). Може це й було критське ім'я могутньої

Леспюг, Франція

Херсонес
Крим

„Господині Диких Звірів”? То виходить... Наша Діва розкошувала на Криті до появи там гелленів?*

Ім'я богині *Деметри* навіть не потребує розшифрування. Це ім'я просто так і означає: „богиня-матір”, „земля-мати”, а це ж таке знайоме та зрозуміле нам, з оріньяцьких часів і по сьогодні, поняття.

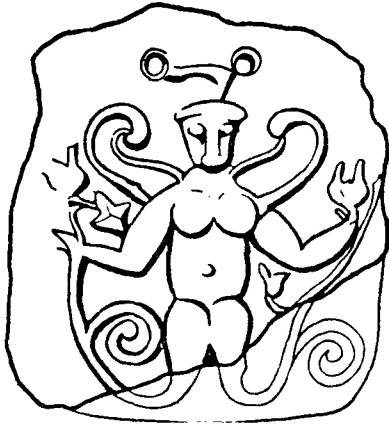
Це саме *де* в гелленів перетворилося на *ге* і дало багато похідних слів, що про них була вже мова у попередньому розділі. Пригадаймо тільки матір богів, *Гею* чи *Гаю*, що вона ж таки й „земля-мати”. Все це — родичі-слова „у перших”, що за ними йдуть слова-родичі „у других” і „у третіх”...

На північ від Чорного моря, себто в самім осередді сходу-заходу-півдня із однаковим іменем божества, аж до історичних часів затрималася назва *Діва* для богині, що має всі архаїчні риси матері-корови, тотемного божества причорноморських племінних об'єднань. Затрималась вона у кримських таврів, що їх саме ім'я зраджує недавній близький зв'язок із цим божеством. Існує легенда, що таври походять від биків Озіріса, який вперше орав землю плугом і цими, значить, предками таврів. Авжеж, дуже почесне це їх походження. Отож таври й мали божество *Діву*, а як вони її уявляли, це також нам відомо. На теракотовій платівці, знайденій у Херсонесі 1946-го року, показано жінку з головою ко-

* Ім'я Артеміда теж виводиться від слова, що по-критському означало корова. Див. Arthur V. Cook — „Zeus”, Том I, стор. 471.

Мікени, Греція

Херсонес, Крим

рови, а нижчими кінцівками зміїними, — так виглядало велике херсонеське божество, Діва Тавропола. Нею присягали в договорах, їй приписували чудо врятування Херсонесу, їй приносили людські жертви, її називали просто таки царицею Херсонесу. Там же знайдено й монети із зображеннями: на одному боці Діва, а на другому — бик, що має намір колоти рогами. В похоронному обряді бик також відігравав ритуальну роль, як тепер виявлено у розкопках. У могилу клали стилізовані зображення голови бика, а то й справжні голови. Ба навіть хоронили й цілого бика. Статуетки Діви знайдено і в Ялті²².

До речі буде подати тут довідку із книжки П. Єфіменка „Первісне суспільство”. „Окремий тип культури повинен відрізнити в мадленський час первісну людність північного Причорномор'я, де протягом тисячоліть основою існування степових племен була гонитва за величезними табунами диких биків (європейських бізонів і зубрів), що ото кочували по цих безкраїх просторах”²³. Тут уже не мамут (як у прильодовиковій смузі), стоїть на першому місці, а дикий бик, тур.

Вже це одне наводить на думку, який старовинний цей культ Діви-корови (бика) у північному Причорномор'ї. Він ген-ген старіший за культ патріарха пастухів, Зевса. І самі міти це підтверджують. Діву-Артеміді, кажуть вони, до

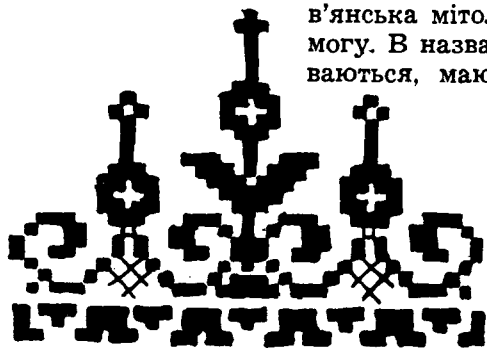

Греції із Криму викрадено.³⁴ Вона автохтон тут, у північному Причорномор'ї, її храм і жертovníк споконвіку були тут; аж після пригоди з Іфігенією, статую Артеміди викрав брат Іфігенії, Орест, і утвердив її у грецькому місті. Бо чого ж би треба було переносити призначену на жертву Іфігенію аж так далеко в Крим і робити її там своєю жрицею, якби батьківщина Артеміди була десь ближче у Греції?

В інших мітах Артеміда народжується у Греції випадково, бо матері її, Лето, прийшов час родити у місті Делосі тоді, коли вона ішла із своєї півночі. І все ж таки там на північ від Греції, у Гіперборей, процвітав культ Артеміди так інтенсивно, що землячки її, гіперборейки, щороку приносили культові дари до її храму у Делосі.

З бігом часу і з зміною обставин Діва перетворилась на Діюса-Зевса, а одночасно стала його дочкою.

Само ж слово *діва*, чи візьмімо для зручності його стрижень ДВ, само це слово, зродившись десь в українських степах, як назва звірни-матері-покрови, пустивши свої парості на схід-захід-південь, дало неймовірно багато слів-дітей, слів-внуків, слів-правнуків. В нас на своїй матерізні, як і слово *жена*, воно залишилося, насамперед, у першозначенні: „людина жіночої статі”. Правда, до нього тепер приточено вимогу патріархальної ідеології: ще й незайманниця. Та слов'янська мітологія ігнорує цю патріархальну вимогу. В назвах польових богинь *діва* і *жена* зливаються, мають одне значення. Ось назви цих

неолітичних богинь: *дівоженки* (богемська), *дзі-в'є жони* (лужицька), *дзівожони* (польська), *дів'є девойки* (словенська), *діві те жени* (болгарська)³⁵, *дівє баби* — мітичні істоти в Галичині, що живуть у горах (Кольберг, „Покуття” т. 3, стор. 100).

В цих назвах висувається на перше місце божественність-дивність „жон”. Слово *дивий* має ще й досі два значення. і „дикий”, і „дивний”, „чудесний” — так, як відчував це й палеолітик.

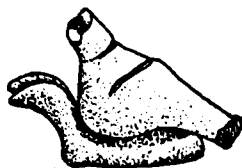
Дива-Обида, що має другу подобу лебедиці, існує в нашому епосі XII-го століття („Слово о полку Ігоревім”). Але там є вже також і *Див*, якийсь досить неприємний персонаж, подібний до перського дива-демона. „Див кичеть верху дерева...” і накликає біду. Є й вислови-приказки: „А, щоб тебе Див узяв!” „Дій його чести!” (Словник Грінченка). А втім, у галицьких гаївках Див іде в парі із Ладом. „Ой, Див-Ладо...” Або ось ходовий вираз: „Оце, з доброго дива!...” (значить: „ні з того, ні з сього”, „несподівано”, але щось приємне трапляється). Виходить, що Див був і добрий, не тільки злий.

Може оцей *Див*-Ладо — тотемний предок, отой дідько, хатній опікун, що живе на горищі? Як ми його собі уявляємо? Щось начебто як дух предка, щось начебто, як старий дід, наш дідуньо. Але напевно це вірування — бліда ремінісценція якогось розгалуженого культу предків із пишними церемоніями, ритуалами, танками, машкарами, перетворенням у іншу подобу...

То вже тепер впізнаємо й слово *дід*, *дідо*. Це ж варіант слова *див*: як і в гаївках приспів *Див-*

Керч, Кримська обл.

Сабатинівка,
Одещина

Ладо, Дід-Ладо значить одне й те ж, так, очевидно, і в побутовій розмові. Родинна номенклатура має кілька таких назв споріднення із збереженням цього самого кореня.

Дядько — брат матері чи батька. В селі — кожен старший чоловік для молодших — дядько. Це наводить на думку, що така назва за старшим чоловіком збереглася із часів, коли село це й був рід, а в цьому роді, зрозуміло, всі старші — дядьки.

Дівер — брат жінчиного чоловіка. Тут повіває старовинним груповим шлюбом, де всі брати — чоловіки для жінки. Слово „дівер” витворене за тим самим принципом, що й „товариш” — член одного роду (в даному разі роду Товарів). Отжеж, члени якогось роду Дів — дівери.

Доля кожного слова своя. Як слову „товариш” судилося дожити до ХХ-го століття н. е. і змінити своє первісне значення на значення „приятель”, то слово „дівер” мало особливе значення тільки для замужньої жінки, це їй важливо чомусь пам’ятати, хто — брат її чоловіка.

Дідух, дідуха — пращури, присутні на родовому святі Різдва у подобі снопа. Яке цікаве переплетення палеолітичного культу предків (пригадаймо жіночі фігурки, що робилися, напевно, не тільки з каменю, а й із дерева, трави-соломи) із неолітичною хлібно-зерновою святістю!

Навертаються на думку ще деякі слова із цього самого „дівиного” кореня.

Дія — це божеська прерогатива. А від цього — дієслово *діяти*. *Дивитися, дивуватися. Доїти* — колись напевно акт священний, а слово позичене

Греція

від божества, що його доїли. *Давати*, а наказове — *дай!* Це — щоденне звертання до божества. Можливо, воно так часто повторювалося, що аж перестало відчуватися, як ім'я божества, і стало потребувати ще другого слова: Боже! Це — незмінний приспів у стародавніх гімнах, що звуться колядками, гаївками чи іншими обрядовими піснями. Ой, дай, Боже! Цей самий вираз: „Бог, дай!” стягнувся в одне слово *бодай*.

А ось назви рослин, що їм приписується божественне, чарівниче діяння: *дівина* (дурман), *дівенна*, *дівунка* (Словник Грінченка).

Але Діва була не тільки сонце, небо, земля, огонь, знання, господиня дикого звіра (себто мисливства), врожаю, плодючости, пологів, господиня гір і лісів, — вона була ще й вода, бо ж вона — універсум. „Ріку богиню нарицають і звір живущ у ній, яко бога нарицая, требу творять...” Ов Дивєи жреть, а другїї Дивїі...” — за словами Григорія Богослова³⁸. Така картина була ще зовсім недавно, яких 8-9 століть тому. Що ж казати про те, що ніякими проповідями чи літописами не зафіксоване, що відходить від нас у загадкову минувшину?

Все ж воно живе в мові. Ріки справді були в уяві предків живими істотами, які при бажанні

Пастирське городище.
Черкаська обл.

Мікени Греція

могли ставати реальними жінками-богинями. Наприклад, у індусів не можна переходити ріку, бо це її ображає, а як уже мусиш, то треба перед нею просити пробачення³⁷. „Перси ніколи не переходять ріки із секретами свого тіла, навіть не миють у ній рук, та й іншим не дозволяють...” — каже Геродот³⁸, а в іншому місці: „Перси уявляють ріки живими істотами, що їм треба принести жертву. Перси-маги, під час походу Ксеркса, принесли в жертву річці Ангїтес білих коней, щоб умилостивити ріку, та при тому відбули багато різних магїчних церемоній...”³⁸ У скитів існує культ Дунаю, а в меотів — їхнього озера (Озівського моря) і Дону. Вони вважають ріки і гори божествами, присягають на них і кланяються, як священним зображенням, — каже Максим Тирський³⁹. „Єгиптяни розуміли під іменем води саму богиню Ізиду...”⁴⁰

А як у наших пращурів, тих що дали нам мову, якою говоримо? Що залишили назви рік із основою ДН — Дунай, Дністер, Дніпро, Дінець, Дін? Все це теж назви богині-води? — У одній із сучасних індоевропейських мов, що її вважають нащадком скитської (осетинській), *дон* так і означає „вода”. Отже, коли говоримо Дунай, то це значить: „вода-ай”, а як кажемо Дністер, то значить „вода-істр” (*Істр* — корова чи Іштар, а це все одно).

До цієї серії назв рік треба прилучити назву

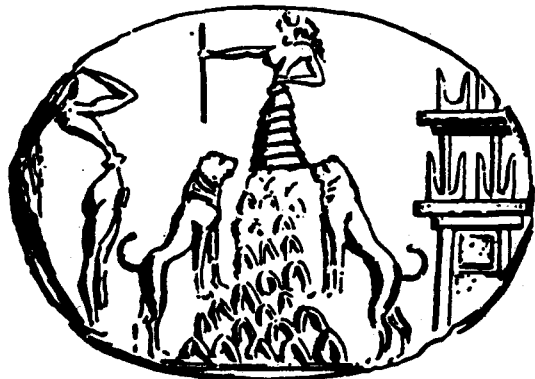
Керч, Кримська обл.

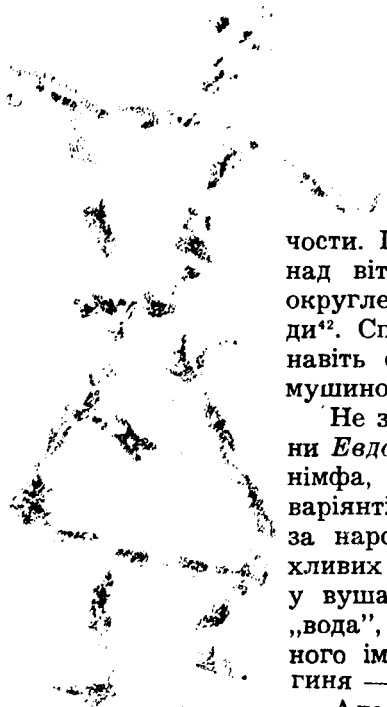
ріки *Двина*, що пояснює, як це із *дів* вийшло *дон*. До слова „Двина” подібні назви водяних істот у слов'янській мітології: *Девонна*, *Дзеванна*, *Дана*. Лужицькі слов'яни вірили, що *Девонна* місячними ночами бігає із собаками по лісі та лякає звірів⁴⁰. Це ж не хто, як *Діва*, *Діяна*. Стягнення цього довжелезного слова „Девонна”, „дзеванна”, дало „дон”, „двина”. Але до якого тільки невпізнання старі назви не міняються! Ось старовинна назва міста *Девінград* була замінена на назву *Магдебург*. *Девінградом* воно звалось тому, що там був храм *Діви*⁴⁰.

А що таки *Діва* дала назву рікам, то на це є потвердження ще й аж у... Шотландії. Там також є ріка *Дон*, а на тій ріці *Дон* є місто *Девана*. Друге місто, там же, зветься *Дева*, нібито за назвою ріки *Дее*. „Але, — каже дослідник, — назви міст *Девана* і *Дева* в дійсності — назви рік *Дон* і *Дее*. Взагалі, — додає він, — імена рік і місцевостей мають тенденцію затримати назви стародавніх племен. І ще треба додати, що стародавні мешканці тих *Деван* і *Дев* мали матрилінеальний рахунок споріднення”⁴¹. Місцевість ця пов'язана із традицією поганських свят, що в центрі їх стоїть жіноче божество під різними назвами. Є там і земля-мати *Годіва*, і *Дана* Чорна Анніс, що її ім'я часто пов'язують із грудоподібними горбами. Вона іде на коні гола в час релігійних процесій — велика подайниця плодю-

Київ

Симферопіль, Крим

чости. Це — кельтська Діана. Вона має нагляд над вітрами, морями та порами року. Багато округлених гір названі її ім'ям, бо то — її груди⁴². Справді, несамовитий образ, що для нього навіть епітети „велетенський”, „титанічний” — мушино малі.

Не забудьмо ж і про „водне” походження імені *Евдокія*. У Гомеровій „Одісеї” є така морська німфа, зветься вона *Евдотея*. У великоруському варіанті ім'я Евдокія звучить — *Авдотья*; вона, за народнім віруванням, богиня весняних бурхливих вод, себто таки Евдотея. Та й чуємо, аж у вушах дзвенить, у всіх цих словах звук до „вода”, уламок, стертий фрагмент колись повного імени богині, що значить: Добра Вода-Богиня — Евдотея.

Але хіба це всі аспекти універсальної Великої Матері? Ось ізгадаймо ще й богиню танцю, чи старовинніше сказати б *данцю*, богиню *Дану*. Без „данцю” неможливо уявити собі жодної дії наших предків, танцем вони започатковували кожную оказію, вкладали в нього найвищий і найбурхливіший вияв своєї енергії. В стані екстази та піднесення мов би сполучалися із божеством та в цій сполучі бажання людей ставали бажанням божества, в цьому разі *Дани*. Тож її іменем і названо таку важливу активність людини, як данець-танець. У гуцулів (Жаб'є, наприклад) в час забави раз-у-раз згадують цю богиню приспівом: „Ой, сіда-ріда, сіда-ріда, сіда-ріда й *Дана!*” А після якоїсь там чарки весільна сваха,

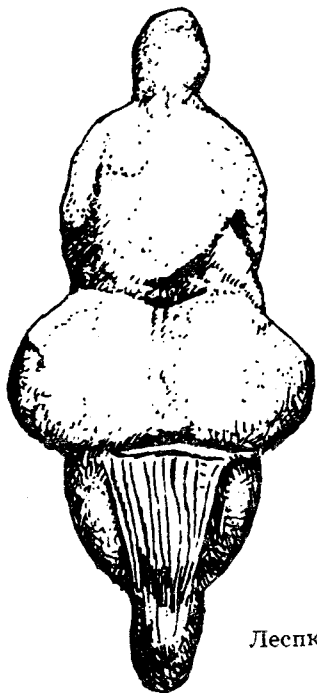
Ілурат,
Кримська обл.

узявшись у боки, пританцьовує: „Ой, Дана, моя Дана, я ще ж зовсім не п'яна”. (За О. Тарнавським).

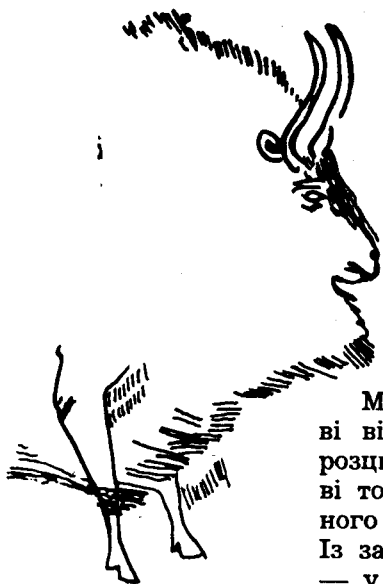
Чи треба продовжувати в безконечність варіації слова *діва*, що в нас, у центрі індоевропейських мов, зосталося в своєму першозначенні: „особа жіночої статі” (дівчина, дівка, дівча, дівчисько, дівчинина, дівчук, піддівка, дівуля, дівега, дівиця, дівонька тощо, тощо)? Правда, божественність *діви* із цих слів випарилася, хоч ми могли б із повним правом замінити слово „богиня”, словом „діва”. Тому й не здивуємося, що інстинктивно не кажемо: „Богиня Пречиста”, а кажемо невідмінно: „Діва Пречиста, Діва Богоматір”, не усвідомлюючи навіть, що продовжуємо старовинну традицію назви нашого одвічного божества, Великої Матері, може ще Матері Мамутів оріньяцької епохи.

Хутір Блажки,
Полтавщина.

Леспюг, Франція

Марсулас, Франція

VI

Мітологічна творчість доби оріньяку на канві вірування про Матір-Універсум ще буйніше розцвіла в наступній, мадленській епосі, на канві тотемістичного світовідчужання, а саме мітичного споріднення із своїм годувальником-звіром. Із зниканням льодовика й вимиранням мамута — у центрі людської уваги та мітів стає північний олень, як найпоширеніший звір доби. Деякі археологи визнають навіть окрему „оленячу добу” для певних частин Європи. Але особливо велику ролю для нашої цивілізації відіграв бик, — дикий тур чи бізон. Археологи знаходять таку величезну кількість кісток цих тварин на досліджуваних стоянках, що виділяють окрему „бовідську добу”⁴³, чи то пак „бичачу”. Сказати б, наша цивілізація — продукт цієї „бовідської доби”, бо всі ті боги, що фігурують у індоєвропейському пантеоні, мають дуже велику здібність легко перетворюватися при всіх випадках на биків, або мають своїм символом бичачі атрибути — і це зраджує їх тотемне походження.

Разом із множенням племен на цій розкішній базі незчисленного звіра (дикого тура, зубра, бізона) мжилися й тотемні назви племен-родів, хоч далеко звуково не відбігали одна від одної. У всякому разі, зберегали один корінь. Отжеж, у таких сприятливих обставинах зродилися й не-

зчисленні варіації назов цього звіра та й племен, що на ньому жили. Це були різноманітні приголосні забарвлення звуків ДВ, ДВР, ТВ, ТВР, ДЗВ, ДЗВР, СТР, СР, СВР, тощо — ДІВА, ТАВР, ЗВІР, ДЗВАР, САВР, ІСТР тощо, тощо.

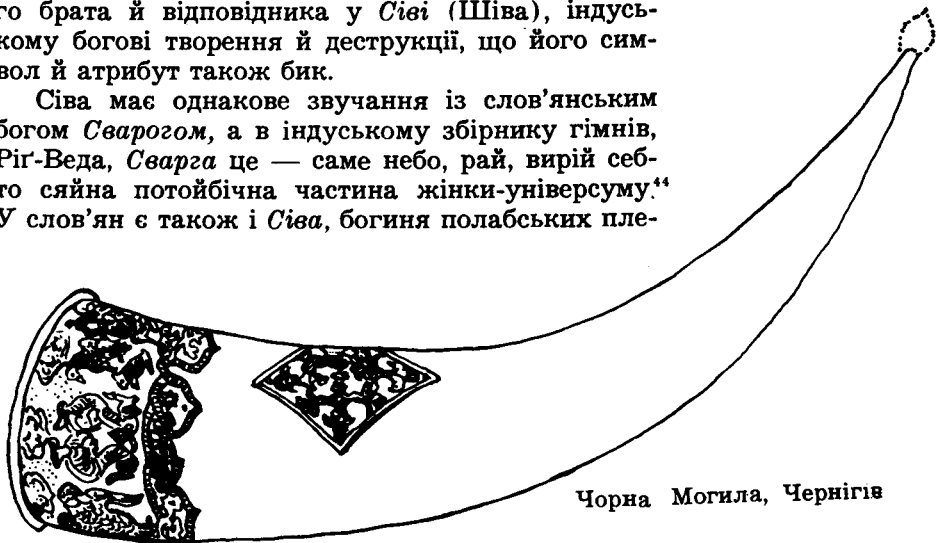
Все це були назви тотемних племінних об'єднань та назви рогатої худоби, що гоїно розплодилися навколо Чорного й Середземного морів. З величезного накопичення прикладів, що лявіною сунуть відразу за цим твердженням, візьмімо тільки один: гори Тавр. Один гірський хребет Тавр є в Анатолії на азійському березі Чорного моря, а другий — на північному березі Таври, кримські гори. Ми ж уже бачили, що відповідно й нарід там такого ж імени існував, і походження його тотемістична легенда вияснює від турів-биків, і божество їх має подобу дворога...

Відзвуком споріднення богів із биком-тотемом можна вважати й споріднену їх назву у народів індоєвропейського мовлення. Дзевес (Зевс, що ми його вивели із матриархальної Діви), знаменитий коханець Європи в образі бика, має свого брата й відповідника у *Сіві* (Шіва), індуському богові творення й деструкції, що його символ й атрибут також бик.

Сіва має однакове звучання із слов'янським богом *Сварогом*, а в індуському збірнику гімнів, Ріг-Веда, *Сварга* це — саме небо, рай, вирій себто сляйна потойбічна частина жінки-універсуму.⁴⁴ У слов'ян є також і *Сіва*, богиня полабських пле-

с. Баламутівка,
Чернівецької обл.

Чорна Могила, Чернігів

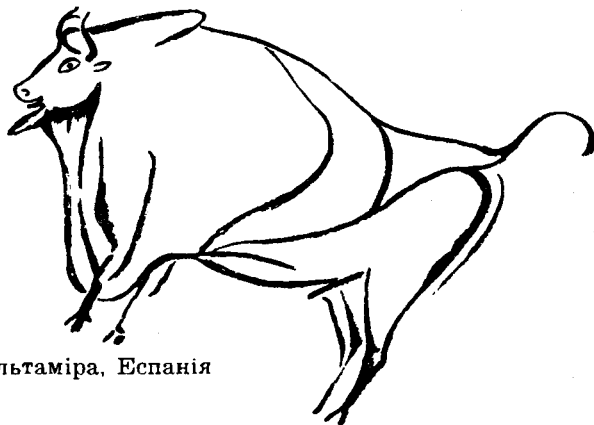
с. Баламутівка,
Чернівецької обл.

мен, а побутувала вона там ще в історичні часи, бо звістку про неї подав німецький історик Геллмолд у „Хроніці про слов'ян” (1168 р.). Функції й атрибути забутого протослов'янського Сварога нам неясні, настільки замулене його тотемне минуле, хоч рід його, *Сварожигі*, яскраво запам'ятався, видавши з себе навіть бога Сварожича.

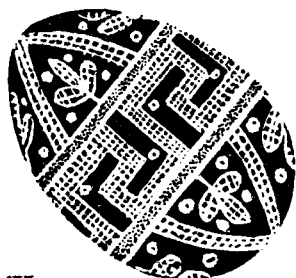
Втім, дещо допоможе в'яснити, що воно за Сварог, осетинське слово *дзвар*. Воно стоїть звуково посередині між словами „Дева”, „Деус”, „Дзеус”, „Сварга”, „Сварог” і... „звір”. Що ж таке *дзвар*? А це — *святий*, бог, святе місце, святилище, де відбувається жертвоприношення, хрест, жіноче божество...⁴⁵ А як придивитися, то це ж таки наше слово *святий*, що походить і від слова „Сварог” і від слова „звір”.

Ще замуленіше часом і вимішанням племен тотемне звучання богів на заході. Ось кельтське божество небо-бог, що асоціюється із сонцем, биком і змієм — *Тараніс*, він же Юпітер. Ось бог *Теутатес*, скандинавський *Тор* (Thor)⁴⁶.

Та й знов ми пройшлися по всім просторі індоєвропейського мовлення і в цій екскурсії знайшли українську територію у самій середині. *Тур* у нас так і є тур-звір, дворіг, або розгорнено — *товар*. Це — варіація слова *тавр*. Як із словами *жена*, *діва*, і слово *тур* залишилось у нашій мові в своєму прямому значенні.

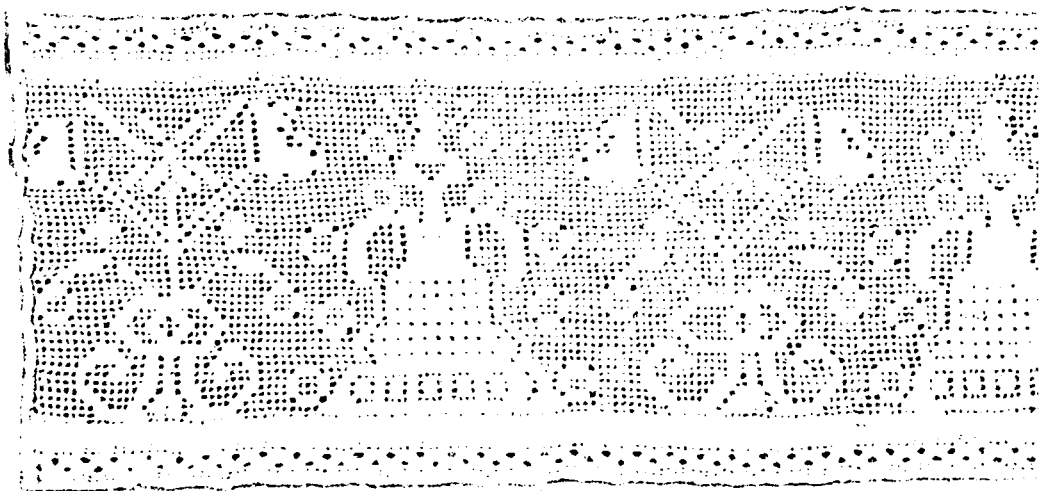

Альтаміра, Еспанія

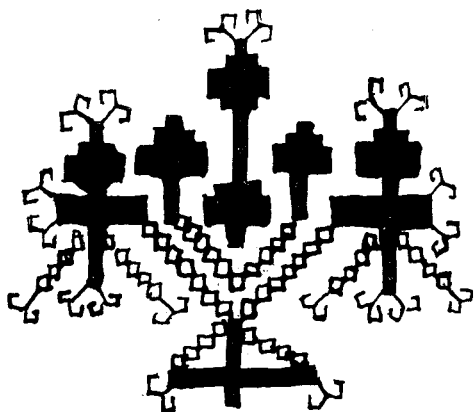

VII

Справді, варто задуматися над цим могутнім відтиском печаті Діви на такому неймовірно великому просторі. У цій казці я намагаюсь накреслити головні пунктирні лінії до тих народів, що заторкнуті магічним жезлом Діви. Та хоч яка невправна й схематична ця моя казка, але вже можна зробити два висновки. Перший: всі оті вірування про жінку-універсум, печеру, лябірінт тощо, тощо, вони — нашарування не останньої пари століть, та навіть не спадщина неоліту, а насліддя глибокого оріньяку й мадлену. Другий: витворене в дитинстві людської раси має досконалу живучість. Навіть те, що прийшло до нашого світовідчування й фолкльору з ідеології неандертальця, з епохи мустьє, сьогодні воно теж складає частину нашого світогляду, побуту. Який розмах у простори і в глибини!

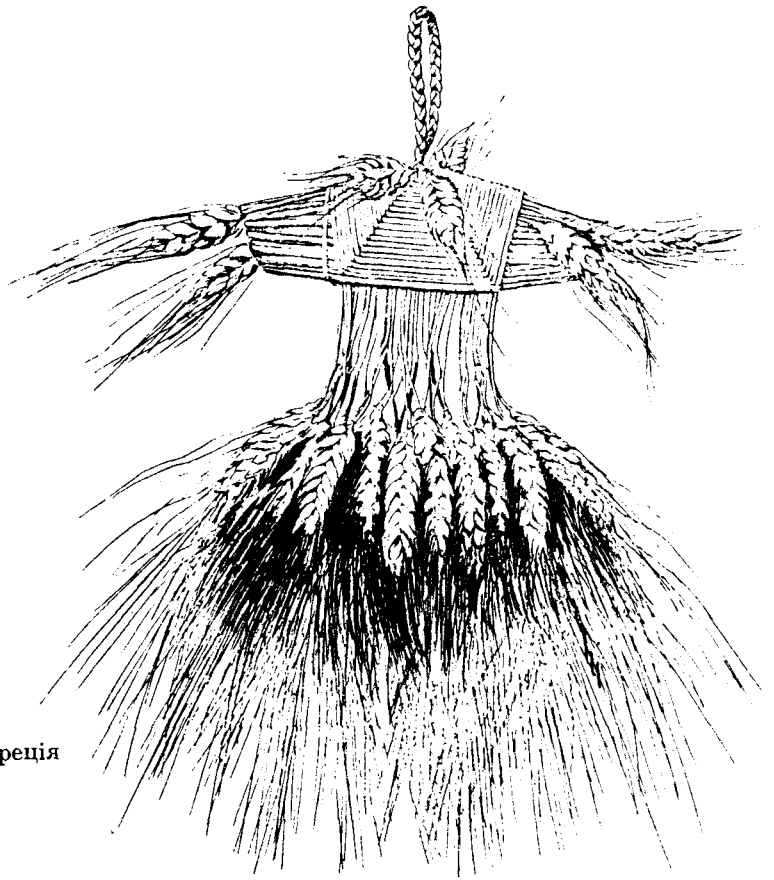

Сучасна мережка. Карпати

Сучасна українська вишивка

4. ЛЕЈЕ

Греція

I

Коли доба палеоліту віддалена від нас десятками й сотнями тисячоліть, то неоліт був порівняно недавно, так 8-5 тисяч років тому. Вісток із цієї минувшини, порівнянь із звичаями сучасних народів, що перебувають ще в стадії неоліту, залишків і уламків світогляду — є безмірно більше, ніж це можна сказати про палеоліт. Картина така строката, ідеї й спосіб життя так ускладнилися, що неможливо все це охопити. Доводиться вловлювати основні напрями,

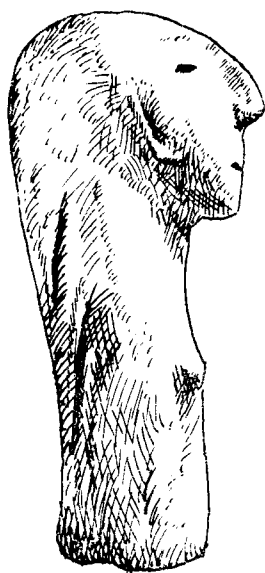
Райки,
Житомирська обл.

щоб схопити загальний образ та не розгубитися в деталях.

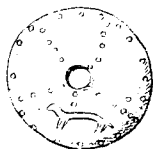
Ось одна така ідея, що розцвілася в неоліті й квітне до наших днів. Вона корінням заплучена в оріньяк. Про неї вже було злегка згадано раніш: умирання й воскресіння це дві половини чогось одного, проявлена й невидна частини світу-жінки. Розцвіла вона наново у осілих хліборобських оазах, що ними засіялися зони, придатні для плекання зела.

Вже визнаний і затверджений у науці факт, що плекання зела дало ґрунт людині не залежати від випадковостей полювання на звіра. Плекання зела й винайдення хліборобства виростило із збиральництва, отжеж воно — домена жіноцтва. Земля, подайниця плодів, — зрозуміло, теж жінка. В неї падає зерно, (поховане-умерло), — із її лона виростає нове життя. За похованням-смертю йде воскресіння-життя. Ніякої смерти, взагалі, нема.

А що та Велика Мати, Земля, одної субстанції із жінкою в людській подобі, то від жінки й залежить врожай земних плодів. Вона володіє таємницями народження, то вона й наказує. Звідси — хліборобська магія, що нею перетканий агрикультурний побут. Головною дійовою особою, центральною постаттю, фокусом, знову стає жінка-мати. Слова „мати”, „земля”, „божество” — рівнозначники. За прикладом ходити далеко не треба, ось наше звичайне слово „земля”. Властиво, це ж богиня Семела, чи Земела, богиня Земля у фрігійців і тракійців (Див. енциклопедію Collier's т. 18, р. 1960, гасло: I.-e. мови, тракій-

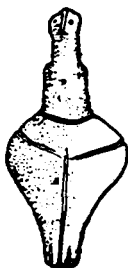
Володимирівка,
біля Гуманя

ська).

Як і в оріньяку, в неоліті образним виявом такої панівної ідеології стали жіночі зображення. В неолітичних оселях, поруч із кременними серпами, зернотерками, пряслицями, мотиками з рогу та кременним знаряддям, археологія знаходить невідмінно й теракотові жіночі фігурки. Очевидно, робили їх і з іншого матеріалу, але він не зберігся.

Що з ними робили, як застосовували в обрядах і побуті — про це йде жвавий обмін думок у сучасній археологічній літературі, але всім ясне одне: ці фігурки втілюють ідею культу Матері-Покрови. Вже згадуваний дослідник мітології Дж. Кампбел, що вважає першою ймовірно мітогенетичною зоною північної гемісфери Україну, в тім же місці додає: „Ця ймовірність видається ще очевиднішою, коли взяти до уваги, що багато цих основних елементів із комплексу знов з'явилося в неолітичному культурі богині у V-му тисячолітті до Р. Х. просто на півдні, на протилежному боці Чорного моря...”¹ „Ці різноманітні символи на посуді стоянки Галаф, розташованій якраз на півдні від Анатолійського Тавру (Бика) ось які: форма бичачої голови в асоціації із статуетками богині і з глиняними фігурами голубки, корови, вівці, кози й свині. Це ж просто на півночі від цієї родючої околиці, по той бік Чорного моря на Україні, в оріньяку з'явилась велика кількість палеолітичних статуеток. Що тут існує зв'язок, здається, цілком ясно”¹.

Хочеться відповісти цьому дослідникові, що нема рації так далеко від теренів України шука-

Сабатинівка.
Одеська обл.

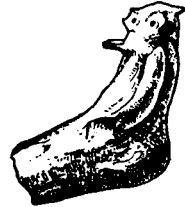

Ірак

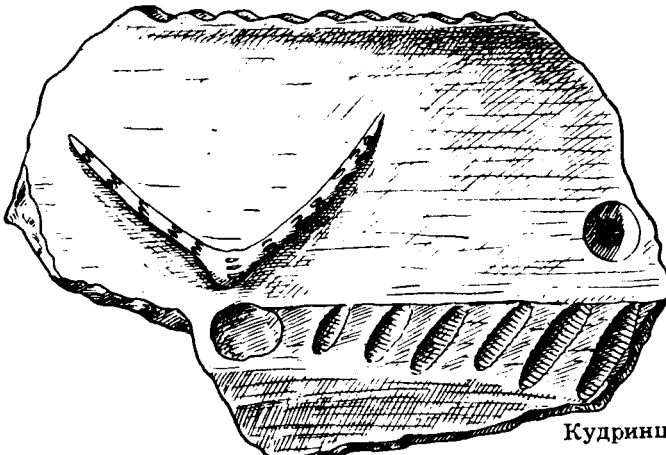
ти продовження оріньяцької традиції жіночих зображень у неоліті, коли Україна так багато має своїх (до речі, дуже подібних до тих передньо-азійських).

Справді бо, це дуже спірне питання, де в нас узялася трипільська культура, де витворився той пишний комплекс мальованої кераміки, чотирикутних солідно будованих хат і всього далеко вже заавансованого хліборобського побуту. Одні дослідники вважають, що це автохтонна, витворена на українському ґрунті, культура, а другі (В. Щербаківський), — що ця культура прийшла на Україну з Малої Азії, з Месопотамії, шляхом через Балкани-Дунай. До думки про безпосередні зв'язки із Критом, Передньою та Малою Азією схиляється й авторитетний знавець трипільля, Т. Пассек. Мовляв, хоч це й автохтонна культура, але вона увесь час була в близьких взаєминах та зв'язках із сусідніми племенами...²

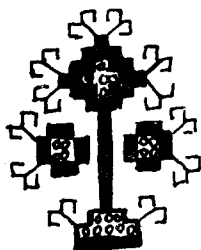
Ба й справді! Спосіб будування хат на випаленій долівці, глиняні серпи із кремінними вкладнями-мікролітами — це щось дуже „месопотамське”. „Культура на волах” — за виразом В. Щербаківського; „дерево життя, що й досі не

Середня Азія

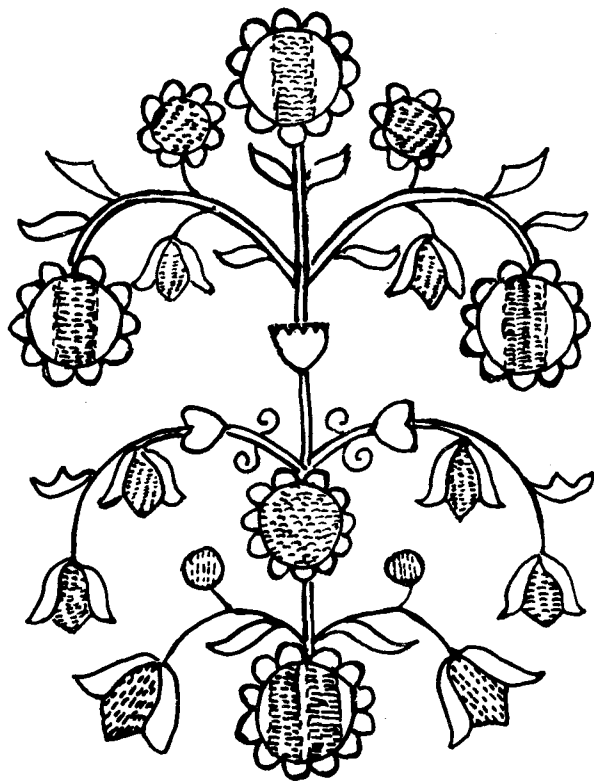

Кудринці, Подністров'я

Снятинщина

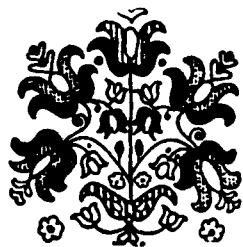
сходить із мотивів наших вишивок”, — за виразом В. Петрова; сама подібність облич у трипільських статуєтках до передньоазійського антропологічного типу (вірменоїдного, гетитського) — за В. Петровим і Т. Пасек; деякі мовні сліди . . . Все це так і тягне магнетом до Месопотамії. І ще раз справді бо: має рацію великий знавець старовинного Сходу, історик В. Турасв, як каже: „Якщо західня Європа й досі користується тим, що вироблено на Сході кілька тисячоліть тому, то наша країна ще в ближчих зв'язках із ним . . . Наша рівнина була в найближчому зв'язку з країнами стародавніх цивілізацій . . . Самі центри асиро-вавилонської культури, Ніневія і Вавилон, були в незначній відстані від нашої країни. Отже, наше зацікавлення стародавнім

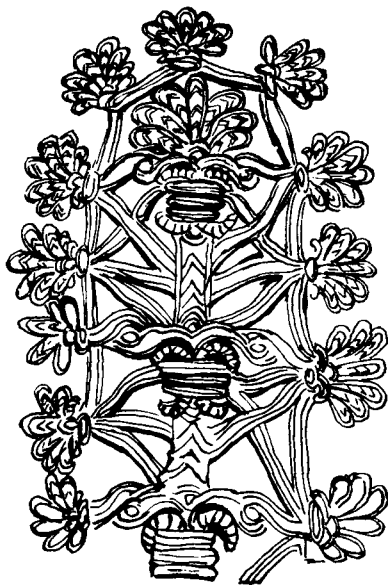
Сучасна українська
вишивка

Сходом повинно бути дужче, ніж у західній Європі”³.

Але от найновіші дослідження трипілья відкрили в Україні, на тому самому терені, де здавна гніздилося життя, ще за шельської доби⁴, а саме в Луці-Врублевецькій⁵ на Кам'яничині, трипільське поселення найранішого етапу. Це селище видало дуже багато статуєток та посуду, але таких архаїчних, так невміло, недоладно зроблених! Це ж тільки починають якісь жіночі руки виробляти ті фігурки й посуд із спіралями, що потім доходить до такого артистичного вияву, такого багатства орнаментальних мотивів. Це ще не ті вишукані кольористі фаянсові критські богині (а потім і мармурові Афродити), — але грубі, примітивні, первісні. Не імпорт, а творче зусилля якоїсь незапозиченої думки, в розвиток вірувань, що успадкував неоліт від палеоліту на постійному осідку безперервного пробування. Справді бо, якщо до нас дійшла неушкодженою Діва Покрова, то який може бути сумнів, що наші предки неолітики не жили духовою спадщиною палеолітиків?

Сучасна українська вишивка

Священне дерево.
Месопотамія

Лука-Врублевешька,
Хмельницька обл.

Фігурки з Луки-Врублевешької ось перед нами: це ніби учнівський початок, що потім поколіннями вироблявся у мистецтво високої кляси, здатне запліднити всю земну кулю. Враження таке, що не „звідти сюди”, а „звідси туди” ішов процес удосконалення. Коли „столицею” українського трипільля була Володимирівка (на Гуманщині над р. Синюхою), то „столицею” стилю мальованої спіралево кераміки загалом був Ерозд у Румунії, а вже вивершення ця спіралева орнаментация і чудово вироблені фігурки знайшли у критському палаці.

Таке враження, що в трипільському селищі Луки-Врублевешької на хліборобській основі відроджується традиція оріньяцької Матері-Покрови. А може ця традиція там ніколи й не вмирала, оці нащось потрібні тодішній людині подобі жінки?

Із статуетками щільно пов'язана спіраль. Спіраля це ж меандр із заокругленими кутами. А меандр це ж графічний вияв міту про лабіринт, — важку й небезпечну дорогу до вирію. Ця спіраля існує на статуетках Луки-Врублевешької, саме на розродчих частинах її тіла (ягодицях). Такі самі спіралі можна побачити й на статуетках із інших осель (Сабатинівка, Побужжя; Володимирівка, Гуманщина)⁶.

Спіралею обведений (мабуть, зачарований) і трипільський посуд. Поволі вона стає орнаментальним мотивом, поволі розпадається на фрагменти, значення спіралі забувається. Але естетична сила її така велика, що цей орнаментальний засіб починає жити самостійно і поширюється

Сабатинівка,
Одеська обл.

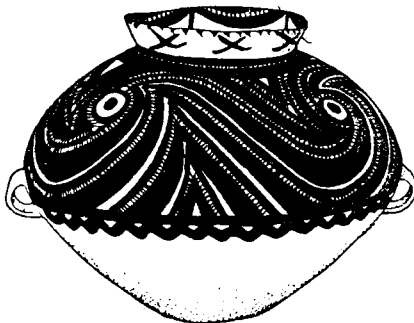

Китайський
доісторичний посуд

ся по всьому світі. Не треба обвинувачувати мене в патріотичних перебільшеннях. До цього висновку дійшло багато дослідників*, вслід за авторитетним мистецтвознавцем Р. Гайне-Гельдерном. „Ця течія вважає, що спіраля дійшла до Америки через Китай, Індонезію, Полінезію — із Дністровсько-Дунайського басейну. Старий Тихоокеанський стиль комбінувався в Китаї з Дністровсько-Дунайським стилем південно-західної Росії (читай: України. Д. Г.), Трансильванії, Мадярщини, Румунії, північних Балкан. Стиль цей характеризується спіральними мотивами і бронзовими виробами. Це створило велике мистецтво Шанг, потім Чоу...”

Варто уваги те, що китайський аналогічний трипільському стиль з'являється там після зануку його в Дністровсько-Дунайському басейні, а саме 1.800 р. до Р. Х.

* „Всі вони погоджуються на тому, що найближчі аналогії з мальованою китайською керамікою щодо орнаменту і форми має одна тільки трипільська культура України” (Я. Пастернак „Археологія України”, Торонто 1961, стор. 226).

Китайський
доісторичний посуд

Незвисько,
Станіславська обл.

II

Але що означає ця універсальна спірала?

У спіралі, це моя думка, зашифровано той самий міт, що володів умами в палеоліті і так майстерно оформлений у мізинському геометричному орнаменті. Тільки він убраний уже в одержу зовсім іншої епохи. Це ж той самий міт про перехід із одного світу у другий і про важку кручену дорогу-лябіринт, що нею йшли палеолітичні люди до захованого в надрах землі святилища-храму. В неолітичній одержі цей самий міт став виглядати, як умирання-воскресіння, одвічний цикл переходу від життя до смерті і від смерті до життя, поховання у надрах матері-землі й радісне проростання новим життям.

У світі поза Україною він оформлювався по-різному.

Єгипетський міт. Озіріса вбиває злий брат, Сет, і тіло його розкидане по полях усього Єгипту. Ізіда, сестра й дружина Озірісова, лементує, розшукує Озіріса, збирає розкидані шматки, складає в скриню, а із скрині Озіріс проростає зеленою травою, майбутнім зерном. Можливо, це відгомін ритуального вбивання царя-жертви у повній силі, щоб пружна міць його ніколи не старілася. Тут фігурують сестра й брат, вони ж жінка й чоловік.

Месопотамський міт. Коханець богині Іштар,

Крит

Таммуз, умирає й іде в підсвіт, у підземне Царство Мертвих. Іштар іде за ним, щоб врятувати, але звідти вороття нема. Без Іштар усе перестало родити, земля висохла (бо ж Іштар — плодючість). Люди засумували, настав голод, боги стривожилися, що вже їм не буде жертв. Мусіли повернути Іштар назад на землю разом із її коханцем. На землі знову стало весело, все почало родити... І ця історія відбувається щороку. Щороку Таммуз півроку перебуває у підсвіті, й повертається назад разом із Іштар. Тут фігурує пара коханців.

Сирійський міт про Астарту (Афродиту) й Адоніса подібний в основному на міт про Іштар і Таммуза.

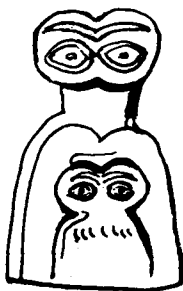
Фрігійський міт про Кибелу і Аттіса оповідає з варіаціями ту саму історію. Молодий бог убитий, всі за ним журяться, лементують, плачуть. І от він воскресав у вигляді зелених дерев та квітів. Тільки Аттіс уже син Кибели, фрігійської Матері божої...

А ось грецький міт. Мати Деметра, богиня землі й земного плодороддя, та дочка її Персефона, зерно. Персефону вкрав підсвітний володар, Плутон. Мати Деметра із плачем та лементом шукає свою дитину, а через дев'ять днів Персефона виходить із землі у вигляді колоска⁹. Тільки тепер вона має жити пів року на землі, а пів року під землею у палаці Плутона. Тут фігурують мати й дочка.

Все це хліборобські агрикультурні міти про поховання й воскресіння зерна. Оповідання наче різні, але ідея та сама. То цікаво ж, чи в нас, клясичного хліборобського народу, є хоч які слі-

Сумер
Месопотамія

Ірак

Гуцульщина

ди цього хліборобського міту?

Так, сліди є, але в таких жалюгідних уламках, що коли етнографи їх записали, то на довгі часи стали вони головоломкою для дослідників. Багато вже на цю тему написано, а й досі ще не вдалося розгадати, що це за *Кострубонько* згадується в гаївках, що це за *Ярило*, що ото за ним плачуть жінки, поховавши. Що це за свято Купали й Марени, що за ніч така чудодійна, — усі звірі говорять людським голосом, трави й дерева досягають своєї найвищої цілющої сили, цвітуть містичні жарцвіти, виходять із землі скарби...

М. Грушевський у „Історії української літератури” каже, що народня релігія під ударами християнської церкви — нападами, заборонами, погрозами — або прилучила своїх старих богів до християнського календаря й вони покрилися іменами християнських святих, або сховалася й існувала підпільно. Але в цих стародавніх невизнаних церквою святах елемент релігійний дедалі все більше витіснявся й замінювався елементами забави, і то забави еротичної, парування молоді. Міти, що виконувалися на стародавніх

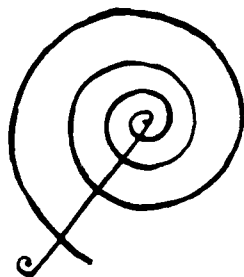

Греція

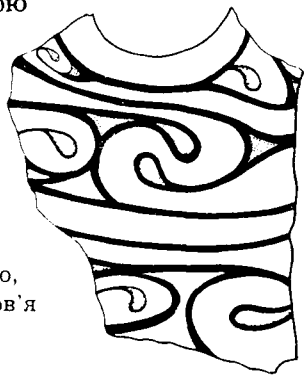
святках у вигляді містерій і драм, були понижені, а виконавці їх самі не розуміли, що вони перейняли, як звичай, від давніших часів. „Від величної купальської містерії, — каже він, — залишились переважно пародії, які не дають ніякого поняття про первісний її характер; від весняних циклів залишилися самі дитячі та дівочькі забави”⁹. Колись повна значення містерія умирання-народження, інсценізована в діалогах, хорових співах, танках, із символічними постатями (зробленими фігурами), що мають бути втоплені або знищені, розірвані на шматки, — містерія ця загинула, а лишилися жалюгідні уламки, натяки.

То може нам удасться вяснити ці понижені й затуманені новим змістом стародавні міти за допомогою... трипільської спіралі? Що ж бо, справді, таке „Кривий танець”, як не хореографічна маніфестація спіралі? „Як тип дуже архаїчного хороводу, — зазначає М. Грушевський, — вкажу „Кривий танець”, котрим „майже завжди” розпочинаються весняні гри, а се може вказувати на хронологічне першенство сеї гри, бо з сим сходиться її глибока примітивність. (Певно, як іде воно з палеоліту! Д. Г.). Учасниці-дівчата, побравшись за руки, довгою чередою бігають між трьома застромленими кілками, або посадженими на землю малими дїтьми... виробляють всякі зигзаги й викрутаси, з нехитрою піснею, що повторюється в різних варіаціях:

*Кривого танцю йдемо,
кінця му не знайдемо,
то в гору то в долину,
то в ружу, то в калину...”¹⁰*

с. Березів,
на Закарпатті

Незвисько,
Подністров'я

Та хіба ж важко в „Кривому танці” впізнати лабіринт, той самий, що його заманіфестували мізинський меандр, трипільська спіраль, — дорогу до того світу, до вирію? Так і говориться в одному варіанті:

*Плету-плету плетеницю,
на парубків шибеницю,*
а дівчатка скраю,
а щоб були в раю...¹⁰*

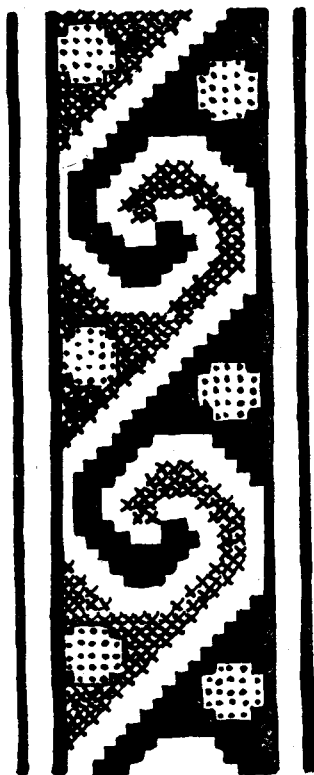
Другий гаївчаний обрядовий танець — „Воротар”. „Дівчата діляться на два „ключі” — малий і великий. „Малий ключ” це дві учасниці, що із своїх рук творять „ворота”. „Великий ключ” — це всі інші дівчата, великий хор. Обидва ключі перегукуються піснею. Великий хор починає:

*Воротарю, воротарчику,
відчини воротонька!*

Далі йде хороводний „торг” „воротарів” з тими, що хочуть да раю, і кінчається пожертвуванням одної дівчини. Після того „малий ключ” підіймає руки — „відчиняє ворота”, а „великий ключ” біжить попід руки у „ворота”. Останню дівчину „воротарі” затримують і прилучають до себе. Гра починається заново¹¹.

Ця хороводна гра відбувається на Великдень, саме в той день, коли (за повір'ям) небесні ворота відчинені, і душі вільно в цей день ходять

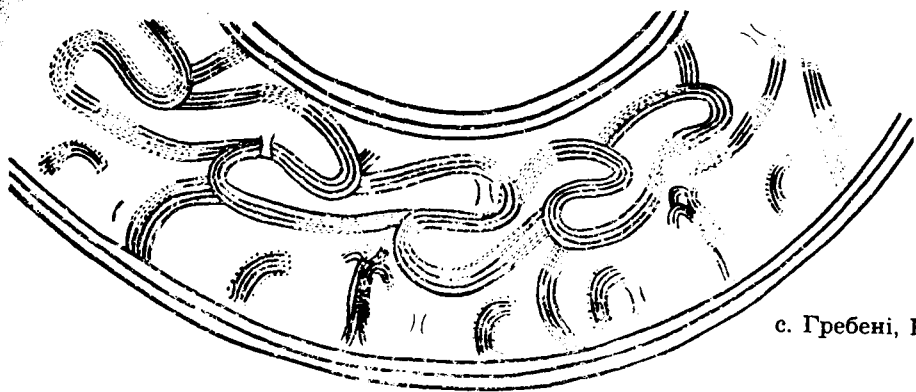
* Жартівливий елемент пізнішого нашарування. Д. Г.

Снятинщина

Гуцульщина

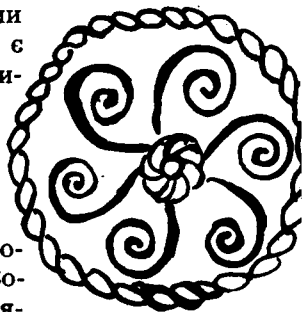
с. Гребені, Київщина

туди й сюди. Душі померлих, опікуни, колись тотемні предки, приходять відвідувати своїх рідних. Хто на Великдень помирає, той відразу йде до раю, без ніяких там тяжких іспитів, лябіринтів і всіх тих жахів, що описані у єгипетській „Книзі Мертвих”. Тим то хоровод „Воротаря” ведуть через усе село, бо ж ворота поміж „цим” і „тим світом” відкриті для всього роду¹².

Ця трипільська спіраля, що дожила до наших днів у вигляді гаївок, прикрас на пасці, орнаментальних мотивів на писанках, на посуді, — має вона й супровідну тему, дуже схожу із змістом мітів про Іштар-Таммуза, Ізиду-Озіріса, Афродиту-Адоніса, Кибелу-Аттиса. У гаївці „Кострубонько”, що записана в безлічі варіантів по всій Україні, основна думка така: дівчина шукає Кострубонька, журиться за ним, плаче, а тим часом Кострубонько „заслаб”, „лежить”, „помер”... Далі зміст затемнений новими наверствуваннями (дівчина радіє, що Кострубонько помер), але є й варіанти, що Кострубонько воскресє, й починається загальна радість:

*Ожив, ожив наш Кострубонько,
ожив, ожив наш голубонько...¹³*

„Нашого Кострубонька дослідники порівнюють із старогрецьким Адонісом, — пише О. Воропай у книжці „Звичаї нашого народу”. — Свя-

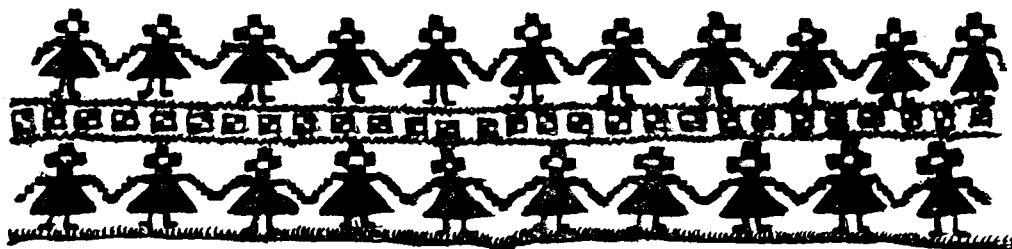
то на честь Адоніса греки святкували ранньою весною. Жінки плакали, співали спеціальні пісні, били себе в груди — все це під акомпаньямент флейти — перед лялькою, що зображувала померлого Адоніса. Через день Адоніс оживав, і жінки з цього приводу раділи. Святкування складалося з двох актів: сумного й веселого. Так уявляли вони собі смерть і оживання рослинності...”¹⁴

Інші гаївки згадують про „чадо”, що його шукає мати та просить повернути їй, обіцяючи за це різні викупи. Інша веснянка, знов, звертається до весни із запитанням: „А де ж твоя дочка, полоняночка?” Ще в інших дитя називається зернятком — „золоте зернятчко, молода дівчинонька в рутянім віночку”. Всі ці натяки, вже розводнені пізнішими нашаруваннями, наводять на думку про Деметру і Персефону. Чого ж це так, що посіяне зерно уявлялося і як дівчина-дочка, і як молодий бог Таммуз-Озіріс-Кострубонько? Чи це якісь дві різні традиції зустрілися на Україні, чи діє одна в своєму розвитку?

Справді, маємо убогі рештки з багатих і струнких мітів, одягнених колись у розкішну драматичну форму...

Село Угерці,
Галичина

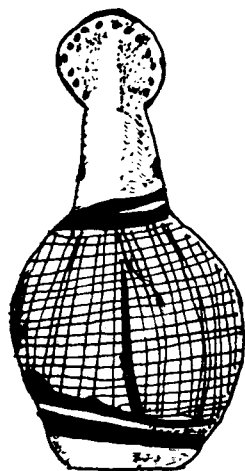

III

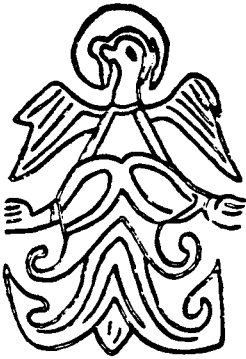
Сучасна українська
вишивка

Мабуть, і свято *Лялі* це тільки одірваний фрагмент одного великого дійства, з великою богинею Матір'ю у центрі. В часи запису це свято стало вже тільки дівочою грою. „Дівчата, вибравши найгарнішу з-поміж себе, перев'язують їй груди, руки й ноги ріжним зіллям, а на голову кладуть вінок із квіток; сажають її на лавку з дернини, ставлять при ній дзбанок із молоком, сир і масло ітп.; до ніг кладуть вінки. Потім водять хоровод навколо сеї „лялі“, як її звать. По скінченні вона ділить між дівчатами сир, масло, роздає вінки, котрі дівчата ховають на другу весну”.¹⁵

Отже, дівчина всередині кола грає роль богині достатку й щастя, а хороводні дівчата грають роль її жриць. Перед нами — живе втілення тієї самої, що так численно представлена в трипільських статуетках. Можливо, ті статуетки й звалися *лялями*? Це слово тепер закріпилося за дитячими іграшками, ляльками, та за малими дітьми-немовлятами. В усякому разі, дуже близько, майже так само звалось (і зветься досі) мітичне божество *Леле*, що до нього звертаються і з ще одним епітетом: *нене*. „Ой, нене, ой, леле! . . .” Вона, отже, мати, неня. Це — образ, вихоплений із неоліту, коли, замість „Ой, Божечку мій!”, казали: „Ой, Лелечко!”, шукаючи найпевнішого захисту у біді. І тепер так кажуть, — на-

Село Вихватинці,
Молдавія

Київ

стільки тривалі пам'ятники живої мови, — тільки вже не розуміють справжнього змісту. Це — уламок чогось великого цілого, а дівоча гра „Ляля” — другий уламок з цього ж великого цілого й, бачите, як вони добре одне до одного пасують.

Чи справді слова ляля, леле (леля?) могли б бути іменем трипільської Матері-Богині й її втілення, отієї загадкової статуетки? Слова з цією основою дають добру підставу так думати. Вони малюють: істоту жіночої статі, хорошість, мирність. Ось спробуймо поглянути:

Лелека — птиця, що з нею зв'язані старовинні тотемні уявлення, як про охоронницю садиби та постачальницю з вирію немовлят. Їх, звичайно, приносить лелека й досі, на потіху малим дітям. Та колись не тільки діти, а й увесь рід лелек щиро вірив, що це ця свята птиця дає дітей. Віра в здібності улюбленого тотему поширилася з одного роду, вже як спільне надбання, на весь нарід і тотемне вірування стало звичасвим повір'ям, а лелека й досі має назву „бозюня” — боцюн.

Ланя — супровід і жертвенна тварина Діви.

Лебідь — одна з подіб богині Діви. „Встала Діва-Обида в силах Даждьбожа внука, плещучи лебединими крильми...” („Слово о полку Ігоревім”).

Льоха — свиноматка, поросна свиня. Свиня в далекій минувшині також мала якесь тотемне значення, бо свинина належить до ритуальних великодних страв. На Великдень мусить бути свячене порося, або хоч шматок свяченого сала,

Київ

кільце ковбаси. Тут пригадується, що в грецькому культі Деметри-Персефони одним із атрибутів культу було також поросся, як жертва.

Літо — найкраща пора року, час дарів матері Землі.

Латаття, лілея — лотос, священна квітка у багатьох мітах різних народів.

Люляти, леліяти, плекати. — Різні дієслова із одним значенням: „виховувати”. А це ж властивість матері-Леле.

Лада. — Найкраще пояснює це слово гайвка: „Благослови, Мати, ой, мати Лада, мати, весну закликати!” (Словник Грінченка). Тут ясно сказано, що Лада — це богиня-мати себто матріярхальне божество трипільського часу. Але ж трипільля це останній спалах матріярхату, то не можемо появу богині Лади класти на пізніші патріярхальні часи. Та загально вважається, що Лада — божество старослов'янське. Звідси напрошується висновок, що само слов'янство виросло із трипільля, тягне соки з цього глибокого коріння.

Лад. — Одне значення: порядок. Так і має бути в добрій господині. Друге значення: злагода, мирне співжиття, характерне для епохи материнських родових громад. Третє значення: устрій. Прикметне тут матріярхальне походження цього слова.

Люди — „всі, що належать до Лади, її нащадка”, — чи ж не так? Справді бо, нема в однині цього слова, а як є („людина”), то воно вже походить від множинної форми („люди”). Це слово — яскравий документ того, як увялялася в

Індія

матріархаті взаємність між людиною і її божеством. Це — спорідненість і однакове слово для всіх.

Ладний — хороший, гарний. Такий, як сама Лада.

Що ж означає слово *Лада* в інших мовах? У лікійців Малої Азії слово *лада* означало „жінка“¹⁶. У англійській мові *леді* (Lady), означає „господиня, пані“. У грецькій мітології *Лето* — богиня, мати двох богів, не чужих нам Артеміді й Аполлона. *Леда* — лебедиця божественного походження. *Лета* — ріка забуття, що нею греки діставалися до Країни Мертвих, себто, як і в інших мітах, — посередниця між втіленим-проявленим та невидним світом.

І так, в загальному: жінка, господиня, богиня, мати богів, шлях до вирію... Хіба за цією характеристикою не прозирає якийсь надзвичайно старовинний образ?

Греція

IV

Греція

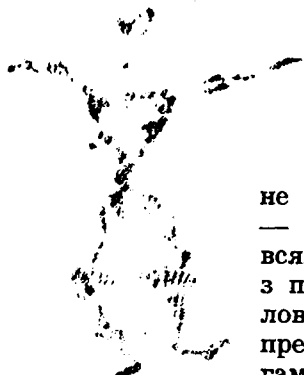
„Аналогічний обряд до обряду Лялі, — каже М. Грушевський, — повторюється на Купала. Дівчину, знов таки найкращу, садовлять до ями, зав'язують їй очі і дають їй вінки із свіжих та зав'ялих квіток. Дівчата водять хорівод навколо цієї ями з Купалою, і потім Купало роздає вінки...”¹⁷

У словнику Грінченка слово Купала вияснюється так: 1. Це — ім'я жіночої істоти, що згадується в піснях у ніч на 24-те червня, день літнього сонцестояння, під час святкування Купала. 2. Лялька, що фігурує під час цього святкування. 3. Дівчина, що під час святкування при обряді ворожіння роздає квіти.

Отже, Купала це дівчина, так само, як і Ляля. І при тому дівчина хороша, *купава*. Народне слово „купава” означає: гарна, охайна, чепурна, зграбна.

Вище показано Леле-Купалу, як втілення богині, що роздає долю. Зовсім невинне зайняття їй нікому не шкодить, і чого тільки духовні отці так його переслідували? Але з того пересердя вони ж таки їй залишили яскраві описи старовинного свята Купали, чи не в дусі санскритського слова *куп*, що й означає: блищати, яритися, гнівитися, гарячитися, палко бажати, похотіти...¹⁸

Ось псковський монах Памфіл на початку XVI століття пише: „Коли прийде празник Родства Предтечевого, то в ту святу ніч трохи чи

Симферопіль, Крим

не все місто схвилюється і по селах показяться — з бубнами, сопілями, з гудінням струнним і всякими неподобними граннями сатанинськими, з плесканням і плясанням; жінки й дівчата головами махають, устами видають недобрі кличі, препогані бісовські пісні, хребтами вихляють, ногами скачуть і притоптують . . .”

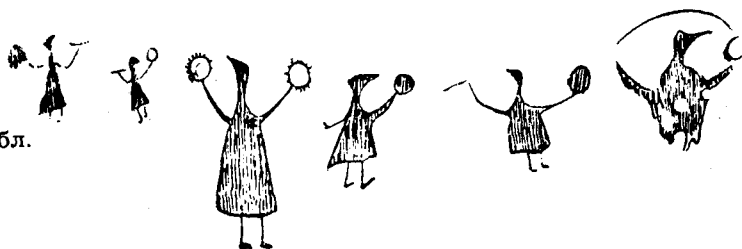
Чи ось свідчення із Стоглава:

„В вечер, собравшиися младенци і панни, плетуть собі вінки із зілля різного, котре кладуть на голову й опоясуються ними; кладуть зась огонь і беруться за руки і коло огня свого скачуть, співаючи пісні, в котрих часто споминають Купала, а потому през оний огонь перескакують, бісу оному Купалі офіруючи самих себе, і іних мно-го вимислов бісовських бридких на той час на оних соборищах чинять . . .”¹⁹

Це особлива ніч, коли очищаються огнем і водою: через огонь скачуть, а у воді купаються; коли все наповнюється своєю найвищою силою — роси, трави, звірі, себто вся природа і все надприродне. Сама Мати-Богиня у своєму наймогутнішому розквіті. То й люди не відстають, а на „ігрищах межю сели” розвивають якнайбільшу свою вітальну силу.

Наші Купальські Огні не ізольоване українське свято, воно спільне для всіх не тільки слов'янських, не тільки індоевропейських народів, а й ширше. Коріння його заходить у таку незміренну глибину, як мустье, бо ж невід'ємна частина його — очищення вогнем. Які подібні описи української купальської ночі і святкування десь на Полінезійських островах! На Україні: „напе-

Керч.
Кримська обл.

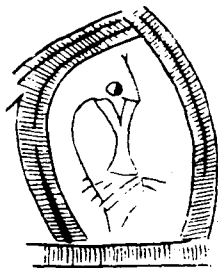

редодні св. Івана робиться фігура із соломи, яку вбирають у жіночу одягу й прибирають намістом та вінком. Навколо неї танцюють, дівчата водять хоровод, а потім запалюється багаття, й хлопці та дівчата скачуть парами через вогонь, разом із жіночою фігурою” (цитата із „Золотої гілки” Д. Фрезера)²⁰. В Тагіті є свята, коли переходять через вогонь і так моляться: „О, Холодна Істото, дай нам пройти через середину печі! О. Велика Жінко, що кладеш вогонь у небі, тримай ще листя, що прохолоджує вогонь, нехай твої діти перейдуть через вогонь”. Танцюють довкола зображення богині, і танок цей витворює екстазу, що зветься... (трудно повірити, але так само, як і в нас!) *Мана*. А тоді в екстазі переходять через вогонь, зовсім не попiкшися²¹.

То це все в порядку, тут особливих дискусій нема, — у рясніших чи скрупніших описах Купальського свята завжди виступає оте спокоєнвічне жіноче божество, що наймогутніше в усіх своїх проявах саме в ніч рівнодення. Само її ім'я, Купала, наводить дослідника на думку, що воно — переінакшене ім'я Кибели, тим більше, що культ цієї богині широко засвідчений на всьому північному Причорномор'ї. „У Пантикапеї, Ольвії, Танаїсі, у Команях була така богиня *Ма*, що означало: Матір Богів. Її ім'я, *Кибела*, ніколи не вживалося, і *Ма* це не ім'я, а описовий зворот, „матінка”. В Команях *Ма* ототожнювали з Дівою Артемідою”, — каже дослідник²².

Може так і ім'я Ляля було описове, замінювало власне ім'я богині? Повернімось до першої фрази цього розділу, цитати М. Грушевського.

Симферопіль, Крим

Кошиліві.
Тернопільщина

Греція

Це ж ця дівчина, що сидить у ямі, роздає вінки й зветься Купала — невпізнана досі Кибела, що її інше ім'я ще Семела-Земела — наша Земля.

Але при чому тут у цей день найвищої активності всіх чудодійних сил Великої Матері Землі, у час ствердження тріумфу життя, — при чому тут Марена, смерть? Бож у купальському обряді є два образи: купавої дівчини — найкращої, і Марени-смерти, зробленої на те, щоб її втопити чи розірвати на шматки. Богиня Марена чи Мара уявляється ось як: „Вона — дівця. Спереду рум'яна красуня, ззаду — гниючий, зловонний труп. Марена перерізує іржавою косою „рубець життя” в серці людини. Перерізавши, обертається задом і жалить бездушне тіло гнилою тлею, після цього заколисує народжену на той світ душу, як малу дитину, поїть її водою, що ставлять у мисці вмирущому поруч із запаленою свічкою... В Галичині й досі кажуть: „Иди до Мари! Щоб тебе Мара взяла!”²³ На Київщині також можна почути ходовий вираз-лайку: „А, нема на тебе Мари!” Між іншим, і в романі Вальтер Скотта „Айвенго” персонажі теж так лаються: „A murrian take Thee” („Мара б тебе взяла!”). Є Мара і в Індії. Ось із книжки сучасного подорожника L. Auger „Віттарі Сходу”: „Весь Бенарес розташований по одному боці ріки Гангес. На другому боці нема нічого, лише порожні піски, що вважаються осідком Мари („злої сили”). (стор. 155).

Ми вже впізнаємо цей другий образ жінки-універсуму, зроджений у палеоліті і розмальований людською уявою у найстрашніші подоби. Так от ця сама Мара (Марена) має бути знищена,

вбита, як жертва тій самій богині, а шматки її розкидані, чи потоплені, щоб і сліду не зосталося. Чи маємо в цьому вбачати похорон зими, як вважають одні дослідники?²⁴ Чи це вбивання божества, (як царя-жертви) у найвищій силі, щоб воно ніколи не старілося, як думають інші?²⁵ Чи це втілення духу рослинності, що має бути поховане, а потім проросте зелом, як у культурі Кибели-Адоніса? То чому ж Марена має жіночий вигляд?

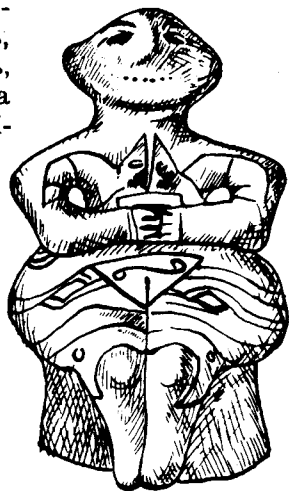
Що тут можна сказати, коли це свято вже в кінці минулого століття виродилось у дитячу забаву. Жрицями поробилися малі дівчатка-підлітки. І ось як вони описують свою „жрецьку відправу” (Вороніжчина, на зламі XIX-го й XX-го століть):

„На Івана Купала після обіду дівчата становлять Маринку, щоб дощ був, кажуть. Із калачиків морду зроблять, ганчірками увернуть, юпку надінуть, серги почіпляють, стрічками й вишневими ягодами завітчують. Стілець поставлять, кленків наломають та кругом стола обставлять, та Маринку всередині посаджать. Потім дівчата за руки поберуться та ходять кругом неї та співають:

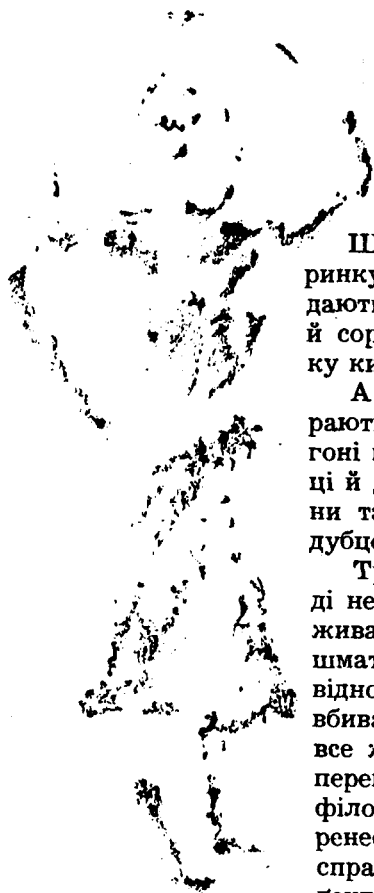
*В мого батька та двір невеличкий, а зілля велике,
а я одна в батька була, молода, як ягідка,
а в тому зіллі та вовки завили, та мого милого
з'їли.*

Три дні по милому тужила, три хліби з'їла
Дівка Маринка в воду потонула...*

* Чи ж не Іштар? Д. Г.

Татар-Пазарджик,
західне Причорномор'я

Симферопіль, Крим

Ще коло копанки співають, як принесуть Маринку туди. Розберуть її тоді, клечіння повкидають у копанку, і стільця вмочать. Тоді юпку й сорочку знімуть, виперуть. Тоді вже й ганчірку кидають у воду.

А хлопчики тим часом (по 8-12 років) назбирають бур'янів і кропиви, порозкладають на вигоні кучками та й плигають через ті кучки хлопці й дівчата. Дещо й співають дівчата... Ото вони так плигають, поки матері не порозганяють дубцем додому..."²⁶

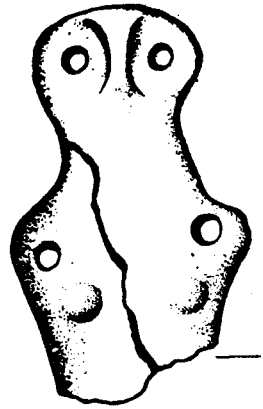
Треба думати, що в цьому купальському обряді не лялька колись фігурувала, а таки дівчина, жива й хороша, яку чи топили, чи розривали на шматки, чи яким іншим способом знищували для відновлення сил богині. „Адже ж ми постійно вбиваємо рослини в час збирання їх плодів, і все ж смерть їх постійно й надзвичайно швидко перемагає нове життя”²⁷, — міркує неолітичний філософ. То це спостереження над рослинами перенесене в зоні агрикультурній і на людину. І справді, дослідники наводять солідний корпус легенд із країн підекваторіяльного пояса, де постійно відбувається жертвування людиною, і часто молодою дівчиною. Треба тільки заглянути у підставову книжку Д. Фрезера „Золота гілка”, щоб уявити собі, яке це постійне явище — людська жертва. Жертва ця була велика таємниця, в жертві утотожнювалась сама жертвенна істота, та громада, що жертву приносить, і те божество, кому жертвують.

Дуже велика ймовірність людської жертви, і то дівчини (Персефона-Коре), яку згодом засту-

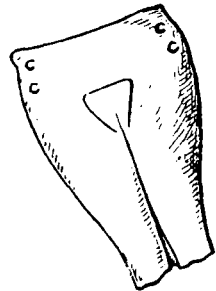
пило її зображення, підсилюється й тим, що майже всі трипільські фігурки знайдені в побитому стані. Дуже рідко можна скласти цілість із фрагментів. Видно, що розбиваючи таку фігурку, розкидали шматки далеко на всі боки, як у міті про Озіріса. Так само ж розривають на шматки й ту фігуру, що зображує Марену, коли не топлять.

Мені здається, що ці дві загадки: значення та колишній зміст Купальських вогнів і походження трипільця на Україні — у якомусь зв'язку. Розв'язання одної кине світло на другу. На тему Купало-Марена написано вже дуже багато, а ще й досі не дано задовільної реконструкції міту чи може кількох мітів, що сплелися в багатьох святах і вивершені найвищим шпилем у день літнього сонцестояння. Побиті трипільські статуетки, спіраля-гайвка-лябіринт, і нарешті, дівчина-богиня, що її розривають на шматки, а в другому аспекті, що дарує добробут і щастя — ці розірвані фрагменти мусять мати зв'язаність, яка вислизає покищо з-під нашого ока.

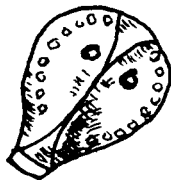
Якщо шукати походження їх у старогрецьких, месопотамських чи єгипетських мітах, то на перешкоді стоїть своєрідність українських містерій, які ніде не повторюються. Вони вже далеко відійшли від чистого тотемізму, а якщо й є тотем-святість, то це — рослина, хліб. Ніде так не розвинений культ хліба, як в українському побуті, і то сьогодні, щоденно. Вся так звана поганська магія — рослинницька, а її продукт — поезія, пісні, гайвки, веснянки — це ж чарування росту всіякого зілля. Само слово *гайвка* напрошується, щоб його розшифрували, як „дія-магія жриць

Коломиїщина.
Київщина

Городське,
Житомирщина

Городське,
Житомирщина

богині Гаї”, землі на сучасній мові. Мак, огірочки, просо, льон, рута-м'ята, зерно — звичайна тематика гаївок-веснянок. Огняна роса, дощ,

*красна рожка горіла,
під нею біла дівка сиділа,
в решеті воду носила,
червону рожку гасила...*

Чи це якась модерна поезія, чи велетенський космічний образ? Але ні! Цим насичена народня пісня, що сама виросла із заклинань та чарувань. „Косарі косять, а вітрець повіває, шовкова трава на покосі лягає...” „Зеленая рута, маків цвіт...” це не „красиві вирази”, а органічний спосіб думання й світовідчужання народу, що має масивну хліборобсько-неолітичну підоснову.

Але якщо так, то знову хвиля відносить нас до того „Плодоносного Півкола” (Fertile Crescent), що ним прийнято називати долини Нілу, Тігра-Евфрату та Інду, де започаткувалось хліборобство. Отже, виходить, що й міти про смерть-воскресіння витворені десь, а трипілля принесене?

Греція

Для прихильників теорії, що трипільля походження месопотамського, тут є добрий аргумент, бо ці самі звуки, що з них формується *Лада, Леле* (ле, ля, лі) такі ж самі, як і сумерійське-аккадське *ілі*, що значить: бог, божество. *Еліль* — голова сумерійського пантеону²⁸. Ось заклання-гімн до Еліля (або Енліля):

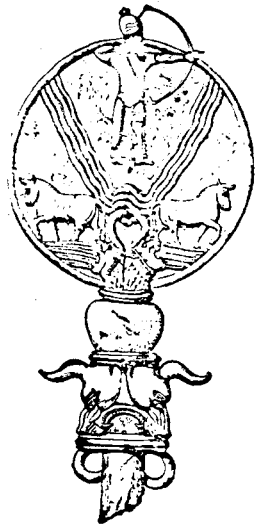
*Надмогутній бику, екзальтований надмогутній
бику!*

*За твоїм словом створено світ,
О, пане земель, пане слова життя,
О, Еліль, батьку Сумеру,
пастуше темноволосого народу,
ти, що маєш візю себе,
надмогутній бику!*

*О, Еліль, Пораднику, хто може охопити твою
могутність?*

*Обдарований силою, пане врожаю земель,
створений у горах, пане зернових полів,
управителю великої сили, отче Еліль,
ти — могутчий ватаг богів,
великий творець і підтримувач життя...²⁹*

Слово *Бабілу* (Вавилон) означає „ворота бо-жі”. Це ж *іл*, ал чуємо в назвах таких божеств, як *Ваал*, біблійний пророк *Ілія* (Ілля). Христос, що говорив арамейською мовою, промовив на хресті такі слова: „*Ілі, Ілі, чого ти мене покинув?*” (Маттея 27,46). Це ж слово утворює назву мусульманського *Аллаха*. Осетини у своїй напівхристиянській, напівмагометанській релігії мають найвище божество, що зветься *Уїцїлла*...³⁰

Асирія

Ур, Месопотамія

Нарешті, слово *алілуйа*, що перейшло до християнської літургії із стародавніх дохристиянських літургій. Цим словом починались і кінчались усі заклинання халдейської магії³¹.

Чим це все пояснити? А дуже просто. Так, як ми бачили на назвах інших богів, і ця назва приводить нас до назви бика. *Алю, ала* — сумерійська назва для бика³². Взагалі ж, під цими іменами заховується старовинний культ бика, притаманний всім народам, що жили навколо Середземного й Чорного морів із їх меншими морями. Ось і *Ел*, найвище божество ханаанської релігії, батько Ваала. До нього звертаються, як до тотемного предка: „Біку-боже! Царю-батьку!” Сирійські жінки тішаються вагітністю, що їм послав *Ел* (тотем-предок) і виявляють свої почуття в поемі так:

*Жінки, як Ел проходитьме повз них,
жінки кричатимуть:*

*„Ми — жінки, кожна — жінка Ела
і його рабня . . .*

*Ми — хати, кожна з нас — хата Ела
і його рабня . . .”³³*

Це ал чути також у першій літері семітського алфавиту — *Алеф*, що значить „віл” і має вигляд стилізованої голови бика.

Коли в цих порівняно різних уявленнях бога, як пастуха-патріярха із тотемними функціями, що завідує бурею, блискавкою і громом, дає жінкам вагітність тощо, коли в них виступає бог-чоловік, чи властиво самець, то ясно ж, що попередній вигляд божества-предка (кому як до

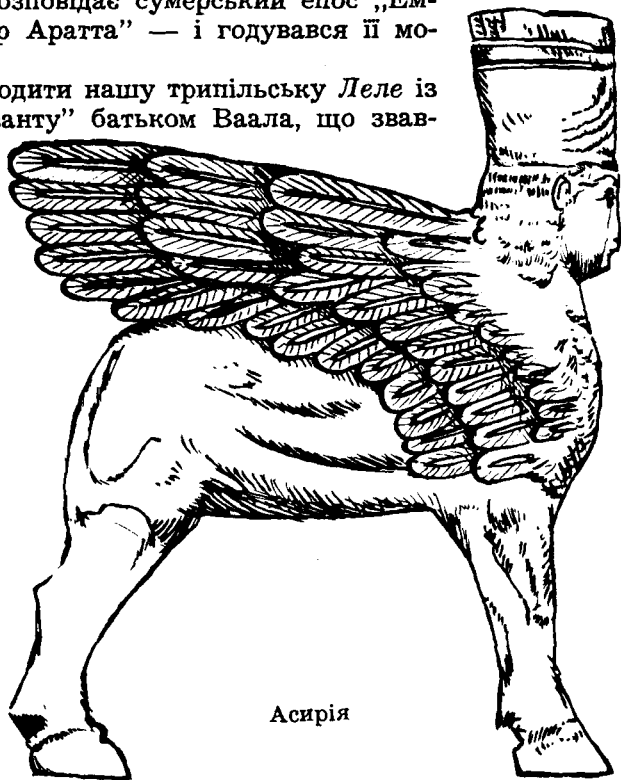

вподоби називати) була жінка-богиня чи властво самиця. Іштар так і зображувалась, як жінка з коров'ячими рогами, або ж як корова з людським лицем. Вона у гімнах годує своїм молоком царя. Ось один недвозначний текст: „Маленький був ти, Асурбаніпале, коли я приніс тебе до цариці Ніневії, богині Іштар, кволий був ти, коли сидів на її колінях, чотири дійки її були в твоєму роті...”³⁴ — звертається гімн до асирійського царя. І справді, навіть і в історичні часи цар та жерці не пили інакшого молока, як від священних корів при храмі, що їх охороняла Богиня Пасовиська, Нінгурсаг, сама з вигляду корова³⁴. В іншому міті Гільгамеш іде до своєї матері — буйволиці Нінсун³⁵, бо й сам він — „всемогучий дикий бик”. Цар Еммеркар, народився від корови, — розповідає сумерський епос „Еммеркар і володар Аратта” — і годувався її молоком³⁶.

То як же погодити нашу трипільську *Леле* із „биком бурі Леванту” батьком Ваала, що звався так само *Ел*?

Ірак

Асирія

Лівійська пустеля,
Африка

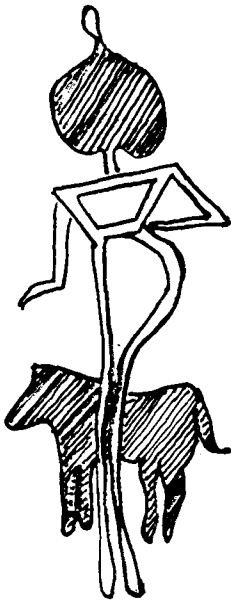

VI

Але от є ще одна думка, українського археолога В. Хвойки. Він вважає, що людність дійшла до неоліту в такій частині землі, яка тепер затоплена. Визначає, що був час, як Егейського моря не існувало, Мармурового моря теж не було, а була там суша з горами, долинами, ріками³⁷. Ото там, у тих затишних і плодючих долинах і дійшло до неоліту, там же витворились і основні міти про поховання-воскресіння. Разом із людьми, що розселялися на всі боки з притульних долин, які ставали морем, розселялися й міти. В основному з одного джерела, але своєрідно оформлені та розгорнені в кожному новому центрі.

Подібну думку можна знайти і в книжці І. Ліснера „Живе минуле”. Він поширює її в північній Африці і південній Європі, — каже він, — homo sapiens 30 тисяч років, 50 тисяч і навіть 80 тисяч років тому мав спільну цивілізацію, незалежно, чи жив він у Африці чи в Європі. Єдність ця тривала ще 15 тисяч років тому. Десь між 12-ма і 5-ма тисячами років до Р. Х. ця культурна єдність розійшлася, дезінтегрувалася і ніколи вже не відновилася³⁸.

Якщо так, то все стає на своє місце. Стає зрозуміло, чому в нас так багато подібностей із Месопотамією, із Єгиптом, із Критом. Ці подібності — те, що винесла людність Середземної долини в усі боки від неї, із спільної культурної скарбниці. Ті, що посувалися на північ від колишньої долини, тепер Середземного моря, до Дунаю і за

Сагара, Африка

Сагара, Африка

Дунай та що прийняли участь у творенні стилю „мальованої кераміки”, змішуючись із давнішими заселювачами, вони ж принесли із собою і свої традиції та міти... Не інакше, що й той культ жертви людської, найкращої дівчини... Ото напевно й є та лялька, що її останні жриці, підлітки на Вороніжчині, вбирали у плахту та закріплювали вінком...

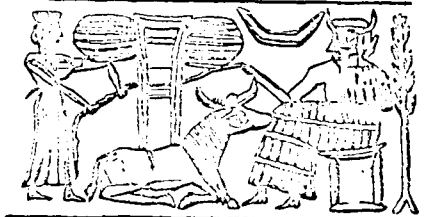
Стає зрозумілим, чому це у нас і на Криті найдавніший посуд та жіночі фігурки такі подібні.

Стає зрозумілим, чому в нас і в Месопотамії є однакове слово *баба*. Там воно, у близькому суспільстві з кочовими пастухами Арабії, стало іменем патріярха-батька, голови роду. А в нас воно теж означає голову роду по жіночій лінії, тільки залишилося у своєму найдавнішому значенні: старій жінки (що, само собою, — предкиня, старша в роді). Але в Месопотамії це слово, давно-давно, також означало жінку, а не чоловіка. Це виражає із слова *Баб-ілу*, „ворота божі”. Якщо „баб” уже не сама потойбічність, то вона ворота, що через них має перейти кожна істота з „того світу” й у „той світ”. На сумерійських зображеннях так і показано: жінка-богиня стоїть на воротах до святилища, вона впускає (чи не впускає), зовсім так само, як стояла вона при вході палеолітичного лабіринту-печери-вирію. *Баба* — сумерійська богиня. Вона мала свої храми і в них засіки із хлібом та обслугову-персонал³⁹.

Зрозуміло стає, чому це ріка Істр (Дунай) мала таке саме ім'я, як і вавилонська велика Мати Богиня, Іштар. Та здається ж, ніхто не засвідчив культу Іштар на Дунайщині, а назва та сама.

Вихватинці,
Молдавія

Месопотамія

Месопотамія

Мало того, сама місцевість зветься часом Істрия. Є й країна Стирія (Штирія) а на Україні також немало подібних назв рік та місцевостей: Стрий, Стир тощо. Мало того, в українській мові звертання до рогатої худоби не що, як звертання до самої богині Іштар: *С-т-р!* Вавилонська Іштар і справді часто називається коровою у заклинаннях та й коровою зображується. Само слово *стір* вважається сумерійсько-аккадським⁴⁰. Але в дійсності, воно — спадщина, спільна для всіх нащадків якогось праджерела (Середземноморської долини?), бо і в німецькій мові є *стур* (бик), і в англійській — *стір* (молодий бугай) ... Все це — ледве помітні натяки на широко розповсюджений коров'ячий тотем, згодом — культ бика. В мало зміненому вигляді він процвітав у Месопотамії — Іштар-корова; у Єгипті — Ізіда-корова...

На „нашому боці” він відбився у назвах племен і родів, що дали назви рікам, місцевостям, оселям. В нас він полишив багато слів, от хоч би й *сестра, стрий* ...

Аж тепер зрозуміло стає, чому це і в нас, і в Єгипті проживає однакова казка про бичка-добродія, опікуна і саможертву людям⁴¹.

Ясний промінь на цю заплутану історію кидає археологія. Треба знов заглянути в глибини палеоліту. Розглядаючи епоху мустьє (себто повертаймось назад на 200 тисяч років), П. Єфіменко каже: „Численні рештки тварин у вигляді

Комбарель, Франція

роздроблених, частково обгорілих чи звуглілих кісток вказують на мисливський побут населення (південної Франції), що живе, головним чином, із полювання на диких биків”.

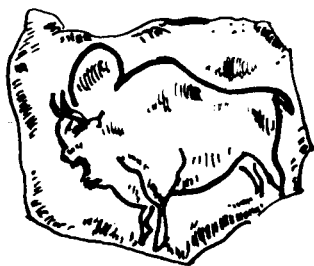
Піндаль, Еспанія

„Усі стоянки середнього палеоліту цілком однаково малюють надзвичайно багатий світ травоїдів, що були предметом вловів мустьєрських орд... Дикі бики незчисленими чередами паслися на відкритих рівнинах, що своїм багатством переважали густоту заселеності прерій північної Америки...”

Але так було й далі, в наступні епохи:

„У пізньому палеоліті... — наполегливо раз-у-раз підкреслює П. Єфіменко, — дикі види биків... водилися в степових рівнинах та пасовиськах у південних областях Європи і місцями відігравали особливо велику роль у вловах людини... Таку саму роль відігравав зубр у пізньомустьєрські часи в підгір'ях Кавказу, а пізніше й на степовому півдні України”.

„Очевидно, окремий тип культури мав би відрізнити в мадленському часі первісне населення північного Причорномор'я, де протягом тисячоліть основою існування степових племен були лови і загін величезних черід європейських бізо-

Женьєр, Франція

Горнос де ля Пенья,
Еспанія

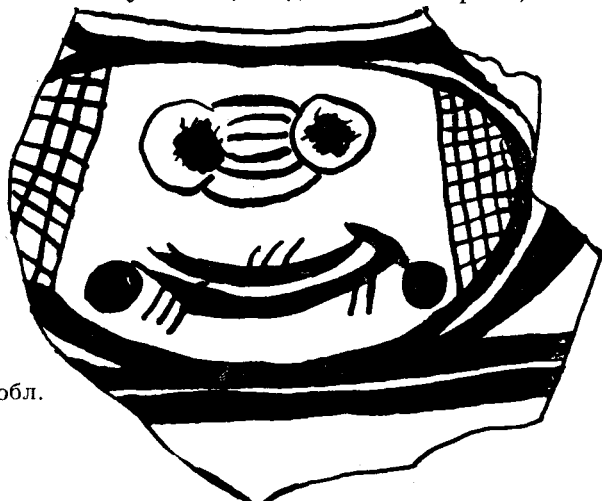
нів-зубрів, що кочували по безкраїх просторах степів..."

„Коли переглядати мадленські зображення, то впадає в око, що найбільш уваги первісна людина приділяла дикому бикові...”⁴²

Археологія, на жаль, не може дослідити дна Середземного, Егейського, Мармурового й Чорного морів, то про ці терени мовчить. Але кричать про багатство черід рогатої худоби у всьому обширі навколо Середземномор'я спільні для багатьох народів назви рогатої худоби, їх величезна різноманітність.

Ото з цього джерела напувалися різні народи. А що Україна не відділена морями від півдня Європи, то як же ж легко було людям із північної частини місцевості, що забрало море, посуватися на приманливі масні чорноземи — із своїми віруваннями, мітами, звичаями й досвідом у хліборобстві та прирученні. Там зустрічалися з риболовними чи мисливськими племенами, з мітами, витвореними на мисливській базі довготривалого льодовика — і почало творитися щось своє, нове.

Культ рогатої худоби, „стиру”, ясно виявлений у трипільській образотворчості. Посуд вони робили з вушками, подібними на роги, чотири

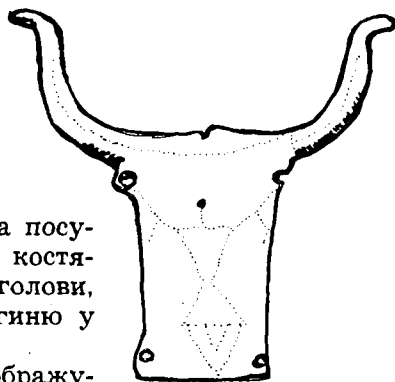

Стіна,
Вінницька обл.

ніжки нагадували коров'яче вим'я. Ось на посуді зображено запрягу волів у ярмі. А ось костяна платівка: вона має вигляд коров'ячої голови, а на ній пунктиром зазначено Матір Богиню у священнодійній позі.

Але місцева Мати Богиня ніколи не зображувалась у вигляді корови. Вона — жінка, мати. Також і не „могучий бик“, не „цар-батько“, не „бик бурі“, — вона *Леле*, реальна жінка, а не *Алю*, *Ел*, *Еліль*. Це ж зовсім відмінне, своє, не подібне ні на єгипетське, ні на месопотамське, бо тут зберігається стародавня оріньяцька традиція — культ матері-людини. Не знаходимо ми її спіралі в Месопотамії, а в нас вона буйно розцвілася саме в процесі схрещення південних неолітичних і північних епіпалеолітичних (мезолітичних) племен.

Так зустрілися дві мітогенетичні зони: нащадок підекваторіяльної, хліборобська неолітична, й нащадок льодовикової оріньяцької — одна одну підсилюючи.

Більче Злото,
Тернопільська обл.

Володимирівка, б. Гуманя

Кадіївці,
Подністров'я

VII

В. Петров зазначає, що трипільська людність була дуже численна. Терен, де осіли трипільські племена, ряснів селищами на відстані 3-5, а то й пів кілометра⁴³. Мирні племена ці не знали між собою ніяких воєн, не мали ніякої зброї для воєнничих нападів чи оборони. Селища їх були розташовані на відкритих місцях недалеко від струмків та невеликих рік. Від диких звірів охоронялися тим, що заганяли приручену худобу всередину селища. За дві (три?) тисячі років нестурбованого нападами життя трипільці створили яскраву культуру, що сяяла й виграла різними барвами на тлі убогої сірости тодішньої західньої Європи та озерно-болотяних негрів на північ від України.

Сирійська
богиня Астарта

Це трипільське життя можна б порівняти із одним образком із Біблії. „... В Лаїсі люди живуть безпечно... байдужно і тихо, та не було в їх землі такого, що обиджав би в чомусь, або мав би яку владу. Від Сидоніїв вони далеко і не мають ні з ким ніякої справи для спільної оборони. Справді, прегарна земля... Прийшовши туди, знайдете байдужий люд, а земля простора...” (Книга Суддів, 12).

Ця мирність, добродушність і гостинність хліборобської країни, далекої від намірів підбити сусідів, захопити їх землю, пограбувати, запанувати, — нагадує ще й Гіперборею, легендарну

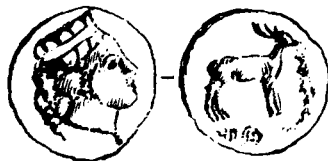
Володимирівка,
б. Гуманя

країну пізніших за неоліт часів. Багато згадок про Гіперборею є у грецьких письменників¹⁴, але в тих згадках вона виглядає вже в казковому тумані. Гіперборея (себто „країна, де вже не дмуть холодні вітри”), щаслива хліборобська країна богів, — надзвичайно багата земними плодами, з гарним побутом. В ній дівчата співають хором, увінчані золотим лавром. Це святе плем'я вросло з крові найстарших титанів. Вони не знають хвороб і війни, не бояться помсти Немезіди... Гіперборейці посвячені Аполлонові... інші ж виводять гіперборейців від пелязгів... Тучі лебедів прилітають там до храму Аполлона. Облетівши навколо храму й наче очистивши його своїм летом, вони спускаються в ограду храму, чудову й величну. Там місцеві співаки співають богові пісні, гармонійно грають кіфари, а до них долучаються й лебеді, ніколи не вносячи неладу в спів, неначе вони дістали такт від диригента та ізспівалися з місцевими творцями священних мелодій...

Де вона, ця країна? „За Ріпейськими горами”. Що воно за Ріпейські гори? Тут погляди поділяються. Одні вважають, що це Уральські гори, а другі — що десь недалеко Істра, що це ніби Карпати... Але це якась тепла країна, коли з Гіпербореї, від берегів Істру Геракл приніс до Греції оливки. З цієї ж гіперборейської країни щороку несуть дівчата-жриці дари Артеміді у Делос — початки-колоски, загорнені у пшеничну соломку. Бож Артеміда й її брат Аполлон родом із Гіпербореї... Навколо Істру живуть амазонки, які дуже шанують Артеміду... Данубій

Дарабани,
Подністрів'я

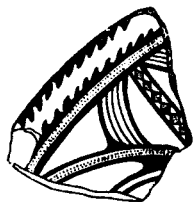
Херсонес,
Крим

(дунайці) не їдять м'яса й підпорядковуються всякому зустрічному...

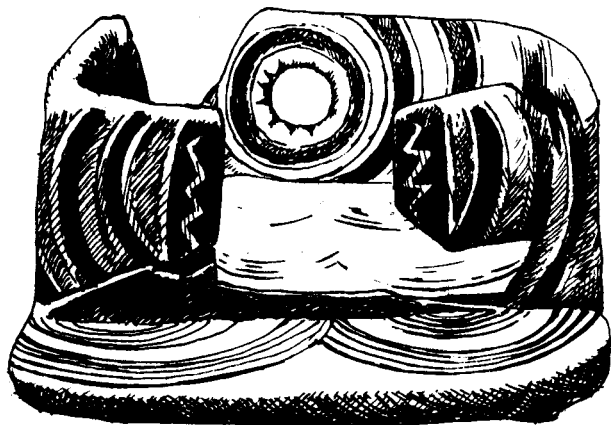
В цих легендарних, дуже заплутаних уривках-спогадах про Гіперборею дещо можна вловити: це — хліборобська країна, із тотемом-святістю хліба й колосу; там відправляють обряди культу хліба жриці — жінки, дівчата; верховне божество там Артеміда-Діва; там дуже гарне підсоння, бо ростуть оливки й „золотий лавр”; країна ця недалеко високих гір і Дунаю; люди мирні й не вмюють відбиватися, а підпорядковуються усякому зустрічному; нарід цей дуже-дуже старовинний, „походить від титанів”. Словом, вимальовується багата й мирна хліборобська країна, із людністю старовинного матриархального укладу, де плекаються найшляхетніші риси людської душі, — вони ж не бояться помсти Немезіди!

Ще додати до цього розмашисто й з добірим смаком розмальовані хати — і впізнаємо Придуннайщину та сусіднє з нею наше трипілля.

Ця печать Гіпербореї-Трипілля назавжди відкладена у психіці нашого народу. З добрими й слабими рисами. Назавжди залишилась вроджена глибока культура, духовий аристократизм „гіперборейського” типу впарі із селянським побутом. Назавжди залишилась із цим народом стійкість

Дарабани,
Подністров'я

Володимирівка,
біля Гуманя

селянства, що на своїх плечах виносить завірюхи й бурі, підбої, завойовання й розгроми. Невмируща хліборобськість, любов до співу, до землі, невідмовне годування всіх наколо себе ззовні, та й широка гостинність до всіх приходців у себе в хаті. Позірно безборонне селянство, нездібне поставити забороло драпіжним завойовникам і руйнікам, але здібне неминуче асимілювати, проковтнути того завойовника, розчинити його в собі. Вдумайтесь тільки у це невинне і ніжне слово — *Леле*.

Сучасний український коржик

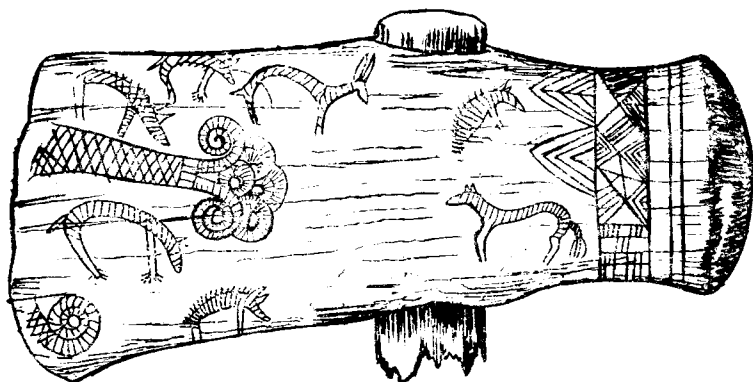
Сучасна українська Різдвяна картка

с. Лука-Врублевецька,
Хмельницька обл.

5. БЛАГОСЛОВИ, МАТИ!

с. Дударків,
Україна

I

Е, та це ми втрапили до якоїсь зовсім іншої країни! Грізні, сильно укріплені городища на стрімких недоступних узгір'ях, вали та й вали всюди... Навіть лани та випаси обгороджені, бож тепер сусід сусідові ворог. Нема й дня, щоб не зчинилася сутичка, бійка. Словом, як у тій веснянці:

*А ми просо сіємо, сіємо, ой Дід-Ладо,
сіємо, сіємо!
А ми просо витопчем, витопчем, ой Дід-Ладо,
витопчем, витопчем!
А чим же вам витоптать, витоптать, ой Дід-Ладо,
витоптать, витоптать?
А ми коні випустим, випустим, ой Дід-Ладо,
випустим, випустим!
А ми коні переймем, переймем, ой Дід-Ладо,
переймем, переймем!
А ми коні викупим, викупим, ой Дід-Ладо,
викупим, викупим!
А чим же вам викупить, викупить, ой Дід-Ладо,
викупить, викупить?
А ми дамо дівчину, дівчину, ой Дід-Ладо.
дівчину, дівчину...*

Нестерівський могильник,
Північний Кавказ

Швеція

Одні в одних витоптують засіви, спасають худобою врожаї, одні в одних переймають коні, сваряться, б'ються... І це так було на Україні? — Авжеж, це ж українська пісня.

Яка ж подібна ця картина на ту, що малюють гімни з індуського збірника Ріг-Веда. Це ж і в тих гімнах оповідається, як одні в одних заганяють скотину, крадуть, відбивають її, захоплюють сусідні ниви й випаси, сваряться, б'ються... Гімни Ріг-Веди komponувалися приблизно 1.500 років до Р. Х., діялося таке поміж родами-племенами у другому тисячолітті до Р. Х... а заник трипілля також припадає на початок другого тисячоліття до Р. Х.

Так, на зламі третього й другого тисячоліття мальована кераміка зникає з наших теренів, мирні круглі селища гинуть, розвалюються покинуті, а натомість з'являються укріплені городища. Так само й перський збірник священних гімнів Зенд-Авеста розказує про „квадратові вари”, укріплені городища — величезні площі, обгороджені валами й стінами. В тих стінах, що мали часом і по чотири квадратних кілометри завдовжки, усередині в огорожі й жили люди. І такі площі-городища розкопані недавно в пісках Середньої Азії¹. А в мініятурі такі „квадратові вари” можна ще й тепер побачити в Гуцульщині, вони звуться там граждами. Обгороджена високими стінами квадратово садиба з високими ворітьми, а в стінах усередині — всі житлові й господарчі будови.

Швеція

Херсонщина

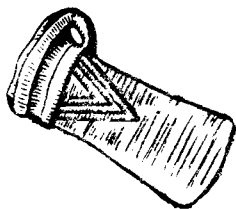
Городищ на Україні є дуже багато. „Трипільці жили на відкритих місцях, — каже В. Петров, — ніщо не загрожувало їх мирному осілому побуту і хліборобів... „Шнуровики” бронзової епохи почали селитися на берегових горах, відрубних кручах. В порівнянні з трипільськими, поселення „шнуровиків” це поселення городищанського типу, завжди високо піднесені над рікою. Це вже не відкриті села на широких просторах плято, або в низинах і ярах, уздовж невеликих струмків, а поселення укріпленого городища над рікою...”²

„Такі городища рахуються в нас сотками, — каже М. Грушевський, — наприклад, на Київщині їх рахують 435, на Волині — 348, на Поділля — понад третяста, на Чернігівщині — коло півтораста тощо. І з них значна кількість сягає передісторичних або ранньоісторичних часів”.³

Всі дослідники підкреслюють грандіозність тих городищ. Вони займають велику площу, більшу за площу поселень усередині. Обведені вони ровами-валами, а де, то й двома рівнобіжними валами-ровами. Вали подекуди ще й тепер існують, у 9 метрів заввишки. В основі таких валів була або глина, перепалена на цеглу, або ще й кам'яний підклад під тим. На таких валах ставили ще й дерев'яні паркани. От у часи небезпеки

Сучасний вигляд городища

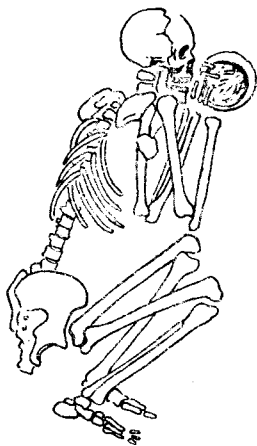

Херсонщина

люди збігалися в таке городище, женучи із собою й худобу⁴. „А захисту треба було не тільки від сторонніх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами велися завзяті бійки, й з огляду на них треба було мати якоесь прибіжище”, — каже М. Грушевський⁵.

Початок цим городищам поклали якісь нові люди, а в цих людей усе було не так, як у трипільців. Якось раптом зникає розкішна мальована кераміка, із вигадливими спіралями та „замоками”. Натомість з'являється дуже примітивний посуд, зле вироблений, прикрашений мізерними відбитками шнурка або якимись рисочками. Через цей посуд нові люди й дістали в археології назву „шнуровиків”. Ще звать їх „скорчениками”, бо вони полишали свої могили з покійниками, що лежать на боку в скорченій позиції. Кістяки їх густо посипані червоною вохрою. Цей звичай обсіпатися червоною вохрою успадкували вони від мисливців палеоліту, що теж дуже багато вживали червоної мінеральної фарби й порошку у житті та для похорону⁶. При цих „скорчениках” невідмінно мали бути ще й бойові кремінні сокирки, зроблені на зразок бронзових месопотамських, — то їх ще називають часом і „бойовими сокирниками”, „бронзовиками”....

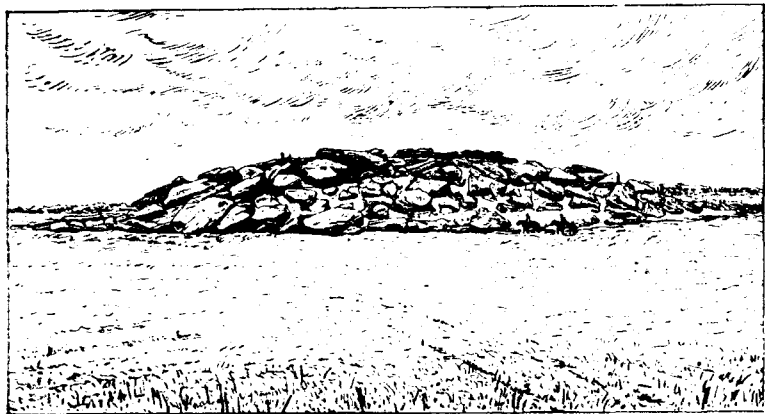
Так багато назов — і все невизначені. Чому? А тому, що нема досі ніяких вказівок на їх племінні імена, не устійнено ще навіть звідки вони рухалися, — із сходу на захід чи із заходу на схід. Відомо тільки, що в цьому часі вони об'явилися скрізь у Європі, та вважається, що це і є ті індоєвропейці, які потворили так багато націй у всій Євразії.

с. Осокорівці,
Херсонщина

с. Кут,
Дніпропетровщина

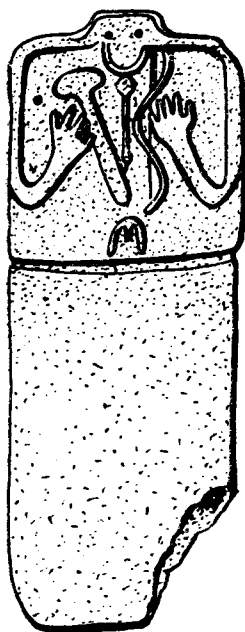

Кам'яна Могила
Запорізька обл.

Але де їх початок? З заходу, — кажуть одні. Інші ж дають солідні обґрунтування, що початковий рух цих „скорчеників” чи „сокирників” виходить із Кубані та східнього Причорномор'я. Одним крилом вони опинилися аж біля Гімалаїв (Гіма — наше „зима”), а другим — аж на Бритійських островах. Та й змели в своєму рухові оселі із мальованою спіралями керамікою.

Де й ділися, мов їх ніколи й не було, мирні круглі селища кені Леле, ті розмальовані всенародно й декоративно (як каже В. Петров) великі чотирикутні хати, отой мистецький високоякісний посуд із оковбирущими безконечними варіантами спіралі? Де поділися статуєтки, лялі? Де подівся той материнський лад, що забезпечував кількатисячолітнє мирне життя густого населення? От, жили споконвіку — й ніяких ні сокир, ні валів та ровів не треба було.

Коли порівняти вишуканий трипільський смак, знання й уміння в господарстві, добре налагоджений побут — із тим грубим інвентарем, що залишили мешканці городищ, то відразу впадає в око, наскільки ця наступна людність була відсталіша культурою за попередню трипільську. Ні, в тих патріархальних городищах вже не було потреби естетично обставити свій побут, ніяких

с. Наталівка,
Запорізька обл.

ні мальованок, ні заморок їм не треба було. Тут потрібна добра сокира, а не витребеньки! Потрібні міцні й грубі стіни, бо вдереться напасник і сплюндрує, як стій. Життя стало важке й небезпечне. Та й не було вже тих, що вміли виробляти гарний посуд, розмальовувати хати, як то старі люди ще пам'ятають. Побили їх, погнали, як рабів, десь аж на край світу, аж під Китайщину десь. А недобитки пішли копати рови, насипати вали, високі до неба, будь ти неладне!

Ось така грізна картина. Найжачені городища, і по урочищах покриваються грубим шаром чорнозему колись веселі, а тепер забуті трипільські оселі, що не чекали на себе біди, не мали зброї, ані вміння оборонятися, що селилися на відкритих місцях, що катастрофічно загинули.

А в цих найжачених городищах навіть і божество перетворилося вже на *Діда Лада*. З *Діви Лади* на *Дива Лада*, еге ж!

с. Первомаївка,
Херсонщина

Кам'яна Могила, Запорізька обл.

с. Кут,
Дніпропетрівська обл.

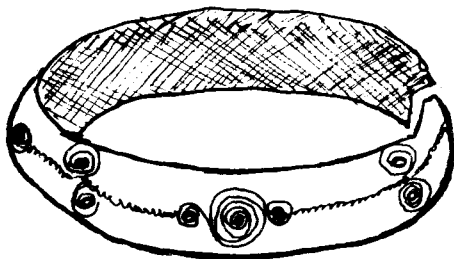
П

Але що це? В найжаченій гражді чуємо знайомий виголос: „Благослови, Мати!” Що це?

А якжеж! Два роди, що побилися за коні та за випаси, — помирилися, а за шкоду рід родові заплатив дівчиною, бо це ж уже патріархальні часи. Дівчатами вже торгують, їх видають „у чужий край-сторіноньку”. То таки треба справити весілля. Це ж споконвічний звичай — пишне весілля — і ніхто ніколи цього не цурався. Не за нас почалося, не за нас і скінчиться. „Благослови, Мати!” — чуємо в обох городищах. Не „батьку!”, не „патріярше!”, а „мати!”, як воно й до сьогоднішнього, ХХ-го століття ведеться.

В дійсності ж, батьки й чоловіча частина обох родів вирішили це весілля, побилися за випаси, за коні, помирилися потім, учинили миру і визначили ціну за шкоду: дівчину. Але звичай-звичаєм, „не за нас почалося”, себто з оріньяку ведеться, що м а т и благословляє кожен чин членів роду. Вона благословляє дочок до шлюбу, синів женить (себто віддає до роду жінки, як само слово свідчить). Трипілля ж не вибили до ноги, не можна ж було таке густе населення знищити тотально. Ці, що бойовими сокирами підкорили людей матері Леле, самі опинилися в полоні її звичаїв. Отже: благослови, Мати, благослови! В українському повітрі й далі лунає цей охоронний виголос. Хоч і змінилися часи, стали настовбурчені, але всередині свого роду жінкамати й далі залишається жрицею у весільному ритуалі. На все мусить бути її благословення.

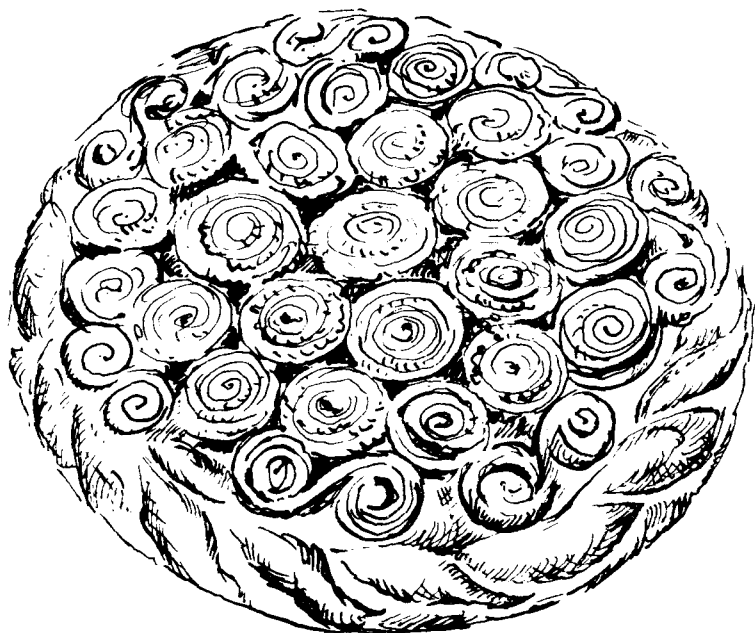
130

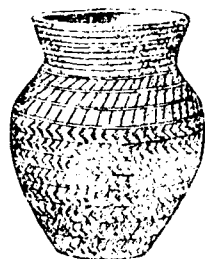
Суботівське городище,
Черкаська обл.

А що трипільля — останній спалах матріярхату, то мусимо й давність цього сакрального виголосу закріпити, принаймні, за ним, якщо нас лякають такі глибини, як оріньяк і темне мустье.

А що цей виголос і наш український до самого свого останнього пагінця в корінні, то можемо встановити й тяглість буття українського народу. Нашарування багатьох епох в українському весіллі, насиченість його ритуалу — це свідчення, що український нарід живе на своїй території безперервно, без розриву в тяглоеті свого існування. Ілюстрацією цього може добре служити таки само весілля.

с. Ясиня, Гуцульщина

Посуд бронзової доби,
знайдений на Україні

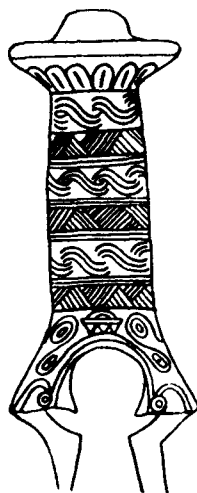
III

Український весільний обряд — надзвичайно стійка інституція й зберігає в собі кілька етапів нашого буття, починаючи з оріньяку, епохи народження родового ладу. Потрібна монографія на чотири томи, але тут хоч коротко:

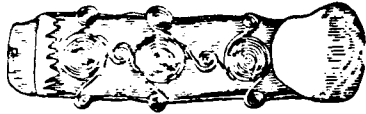
До оріньяку належить обряд розплітання коси молодої. Це — ініціація, підготовка дівчини до переходу в новий стан. Розплести косу, як і порозпускати всі вузлики, — це магія, щоб легше відбулася дефлорація. Подібний обряд — „розчісування волосся” та підпалювання живим вогнем (добутим із кремню) — урочисто проходить і молодий.

З оріньяцькою традицією зв'язана і ритуальна одежа матері — вивернутий кожух. Це ж вона зустрічає молодого у своїй другій, звіриній подобі, як зустрічала десятки тисяч років тому, з тією різницею, що колись то була віра, а тепер незрозумілий звичай.

Садовлення молодих на кожуха під час весільної учти — від мадленської доби, де визріло вірування, що тотем роду має найближче відношення до плодовитості молодої пари (бо ж і родовід ведеться від нього, він — запліднювач). А відомо ж, що душа тотему сидить у шкурі, тому треба через дотик перейняти від нього його могутню силу.

с. Коропець.
Україна

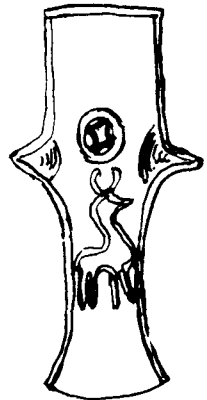
Канів,
Київщина

Урочисте розділювання короваю-бичка, що напевно колись таким і був, — це родовий жертвенний бенкет, інтіціум. Теж палеоліт у своїх свіжих кольорах.

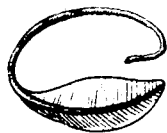
Коровай хоч і змінив субстанцію в неоліті, але не змінив назви, ані значення: все ж таки це прищачання всього роду зерновим тотемом, що й слово має відповідне: *святий* коровай. І так бачимо, що все весілля проходить у супроводі хлібно-ї святости: хлібом обмінюються при обряді сватання, молода ходить спрощувати на своє весілля із маленькими хлібчиками, „шишками”, мати зустрічає молодого після вінчання із хлібом, молодих обсипають зерном...

Вся обстановка весільного дійства, де головною дієвою особою — мати, що втілює собою саму Велику Матір Леле, із безнастанним виголосом: „Благослови, Мати!” — трипілля.

Збройне здобування дівчини із її роду аж кричить, що попередній устрій був інший: це не молода, а молодий переходив до роду своєї пари, бо з а к о н о м було проживання жінки в своєму роді від народження до смерті. Перевід її в чужий рід вважався й відчувався актом насильницьким, розбійним. Попросту, це був збройний наскок з метою захвату здобичі-дівчини. І цей новий порядок прищеплювався з таким трудом, так довго, що аж виробився звичай, як одна з дій весільного обряду. Ця дія наводить на здогад, що матриархальний лад і матрилокальність не дуже то так легко здавались. Матрилокальний шлюб ще довго тримався, а щоб встановити патрилокальний, то не обходилося без бою двох родів.

Керч.
Кримська обл.

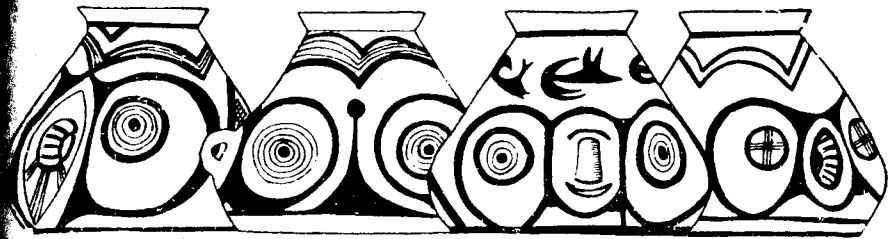

с. Стеблівка,
Рівенська обл.

Нарешті, акт викупу молодої у брата (найменшого хлопчика у хаті). Це вже пізнє нашарування з норм шлюбного обряду кочовиків. Занадто багато століть вешталися в наших степах різні печеніги, половці, татари... Але зауважмо: цей акт у нашому весіллі — весела буфонада. Посадять за стіл трьохлітню дитину й воно „продає” сестру. Дали йому копійку — воно й раде...

Усатове, Одеська обл.

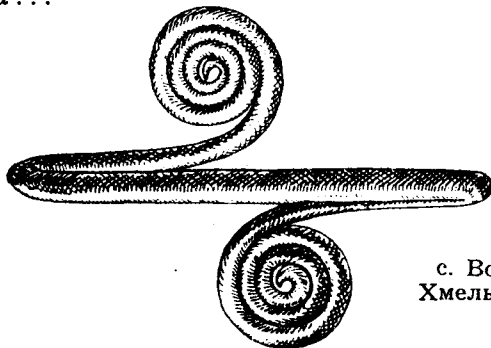

IV

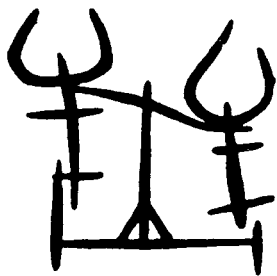
Петрени, Молдавія

Отжеж, навіть весілля у цій найжаченій після-трипільській добі — бій. На тебе всюди чекає небезпека, розбій, підбій. То ж треба уявити собі, якого великого потрясення зазнала стара автохтонна мирна хліборобська людність, Гіперборея. Все було потоптане, попалене вогнем, розігнане, зайняте в полон, вигнане в рабство... В трипільських селищах археологи спостерігають раптове обезлюднення. Посуд той мальований стоїть по хатах на своїх місцях, тільки роздавлений обрушеними на нього стінами. Якби переселялися — забрали б, він був священний, цінний.

Після цього потрясення, катастрофи, зламу, що спричинила навала войовничих патріархальних племен, настає стагнація, болізне й кволе збереження найціннішої своєї субстанції — і деформація, вбирання в себе нових елементів, що принесли із собою „шнуровики”⁸. І яке ж здивування наше, коли читасмо у Геродота, що на тих самих теренах, де процвітало трипільля, через 1.500 років далі живуть хліборобські племена, які сіють зернові культури та збирають врожай не тільки для себе, а ще й на продаж. Це племена, що заселяють середнє Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я, — нащадки переможених недобитків-трипільців і переможців „шнуровиків”. Це — нащадки прабаби *Леле* і діда *Лада*, предтечі слов'янства...

с. Войцехівка,
Хмельницька обл.

Кам'яна Могила
Запорізька обл.

6. ЗОЛОТИЙ ПЛУГ

Керч,
Кримська обл.

I

— Ми не можемо жити з вашими жінками, — так відповіли амазонки скитським юнакам на їх прохання оселитися з багатими скитськими родичами. — Наші звичаї цілком відмінні від їхніх. Натягати лука, поцеляти списом, скакати верхи на коні — в цьому наш хист, а про жіночі заняття ми не знаємо нічого. Ваші ж жінки, навпаки, нічого такого не тямлять. Вони сидять удома в своїх вежах, заклопотані жіночими справами (захоплені кулінарними рецептами й влаштовують покази мод, якщо б висловлюватися мовою нашого побуту. Д. Г.) і ніколи не виходять на влови абоцо. Ми ніколи не дійдемо з ними згоди¹.

Вісті про амазонок дійшли до нас із грецьких переказів, легенд, писань. Ввійшли вони в цей золотий фонд, як дивний і незрозумілий феномен, начебто незв'язаний із жадними попередні-

ми традиціями, де так виразно очеркнено обсяг чоловічої й жіночої діяльності. Фантастичними видаються вони на тлі закоріненого патріархального укладу, де вже на повну пару діяв закон Ману: „Хай жінка буде підлегла батькові в дитинстві, чоловікові в молодості, синам після смерті її чоловіка, хай жінка ніколи не зазнає незалежності”.

Ці перекази про грізних воївниць амазонок були настільки неспівзвучні з гелленськими гінекеями, що аж обволоклися легендарним туманом. Амазонки, мовляв, дочки Афродити й бога війни Ареса. І все було в них не так, як у людей. Їли вони змії, ящурок і черепах. Жили вони в своїх оселях без чоловіків, хліборобили, займались садівництвом, доглядали худобу, полювали, вправлялись у воєнній штуці. Їх зброя — лук, сокира, щит, а із шкур вони робили шоломи, пояси й панцери. Щоліта на два весняних місяці вони йшли в гори і разом із (сусідами) гаргареями приносили жертви та парувалися з ними, вважаючи цей час (дні літнього рівнодення) великим релігійним святом*. Все діялося в пітьмі й

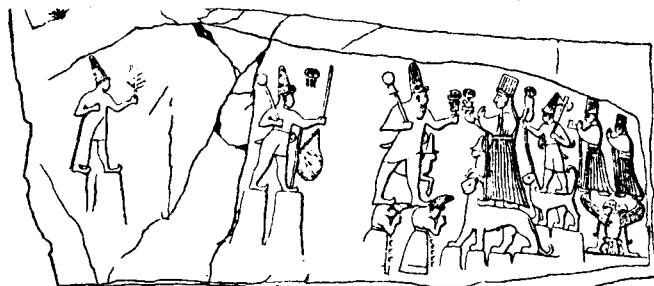
* Чи це не те саме, що й літописні „ігрища межю сели” — старовинне весілля? Чи не йде воно з часів первісної родової організації, себто оріньяку? І чи це велике релігійне свято амазонок не було часом святом Купали-Кибели? Якщо так, то це може бути ключем до розуміння „Купальських вогнів”.

Керч,
Кримська обл.

Керч,
Кримська обл.

тасмниці. Коли в амазонок народжувалися діти, то всіх дівчаток залишали вони у себе, а хлопчиків віддавали гаргареям, які будьякого хлопчика вважали своїм сином і виховували².

Дівчаткам-немовлятам амазонки випалювали розпеченим дротиком ліву грудь, щоб вони в дорослому віці краще могли стріляти, і це ніби від цього походить їхня назва.

Деякі дослідники навіть сумніваються, чи є яка доля правди в цьому і чи існувало таке „Аресове плем'я”. Походження легенд про амазонок одні приписують тому, що при храмі Кибели в Каппадокії (Мала Азія) було 400 озброєних жінок-воївниць. Другі ж — неясній народній пам'яті про високу позицію жінки-матері у гетитській державі (держави ця існувала від 2.500 до 1190 р. до Р. Х.) та про очевидні великі її повновласті. І от ніби тим пояснюються легенди про амазонок, що їх місто Теміскіри над річкою Термодонт містилося якраз у зоні колишнього центру гетитської держави, на Закавказзі біля Чорного моря.

Справді, на гетитських настінних барельєфах зображено сцени благословення на царство молодого царя: Велика Мати Богиня, Господиня Гір і Рік, сидить на троні і вручає молодому цареві знаки царської влади. Гетитські цариці-матері не тільки на зображеннях мали таку велику силу, вони і в дійсності правили разом із царями, мали свої особисті печаті, а міжнародні документи були скріплені підписами обох: царя й цариці-матері.

Могила Чортомлик,
Дніпропетрівської обл.

суч. Туреччина.

Щодалі в глибину часу, то звичайніший, частіший мотив вручення царської влади цареві від матері-богині. Ось і цар міста-держави Марі (було таке в Сирії за три тисячі років до Р. Х.) одержує від Іштар знаки влади. Бородатий царський персонаж у супроводі незначної богині, що стоїть позад нього, одержує від Іштар лівою рукою палицю й коло, а правиця його піднесена догори в обожненні. Іштар показана в її військовому аспекті, вона озброєна, права нога її стоїть на лежачому леві. Позад неї стоять бог і богиня, її свита-супровід³.

Але ще не все про амазонок... Найближче до істини, мабуть, пояснення М. Ростовцева. Він зв'язує перекази про амазонок із пам'яттю про киммерійські часи. Навіть пізніші киммерійські племена зберегли в своєму устрою виключну роль жінок, вони в них виступали не тільки як воїниці, а й провідниці та воїничі цариці цілих племен. М. Ростовцев припускає визначну роль жінок у політичному, військовому й релігійному житті киммерійських племен, що жили навколо Чорного моря. Це значить: в Малій Азії, на березі Озівського моря, на Тамані, в Пантикапеї (суч. Керч). Багато міст мали перекази, що їх заснували амазонки, і дбайливо берегли культ своїх засновниць та героїнь. Меоти біля Озівського моря це й були нащадки племен, що в них управляли жінки-цариці. Амазонки — дуже популярний сюжет на вазах у Пантикапеї...⁴

До цієї картини додають свій голос і скитські золоті прикраси-бляшки та пізніші боспорські монети, на яких зображено жіноче божество, що

Керч,
Кримська обл.

вручає цареві знаки влади. Те ж божество зображене на золотому медальйоні, знайденому на Кубані: богиня сидить на троні... До речі, вже з написів відомо, що звалась ця богиня *Ма*, асоціювалась із Артемідією, а значить і з херсонеською Дівою. В іншому місці звалась вона *Ма-Дева*, *Пардевос*...

Геродотове оповідання про походження савроматів від амазонок теж має присмак народнього переказу, легенди. Пригадаймо собі його. Нібито якісь пірати спіймали в полон групу амазонок і везли на кораблі до Геллади, щоб продати у рабство. Амазонки перебили всю залого корабля, але не вміли ним керувати. Їх захопила буря й прибила до скитських берегів. Там вони почали плюндрувати околиці, займати коні. Скити спочатку воювали з ними, а потім зауважили, що ці напасники — жінки. У захваті, що є на світі таке відважне жіноцтво, скити змінили тактику. Підіслали найкращих і найродовитіших своїх юнаків, і дуже скоро амазонки попарувалися з гарними хлопцями. Скити запросили амазонок до осель своїх батьків, де добра, Боже, не вменшай, але амазонки воліли жити своїм звичаєм. Ці подружжя оселилися за Доном та й дали початок спорідненому скитам племені *савроматам*, що греки їх називали гінекократичними („де управляють жінки“).

Жінки савроматські, — кажуть далі грецькі перекази, вже про ближчі, нелегendarні часи, — були воївницями нарівні з чоловіками. Дівчина не мала права вийти заміж, поки вона не вб'є трьох ворогів. Стріляти з лука, гарцювати на ко-

Амазонка

нях вміли вони всі без винятку. Жали й косили вони у повному озброєнні, у поясах. Під час війни кожна була зобов'язана належати до війська. Там вона займалась військовою справою нарівні з чоловіком. Одежа її нічим не різнилась у війську від чоловічої. Цікава їх тактика: савроматські жінки стріляли назад, удаючи, що втікають⁶.

Чоловіків своїх — кажуть перекази далі, — вони калічили ще з дитинства, перебиваючи їм гомілки чи стегна, щоб не взяли верха і не здумали бунтуватися проти жінок та привчали до хатнього ремесла, що вимагало сидячого життя: біля шкіри чи міді... А самі в полі із зброєю в руках обробляли землю, охороняли свої хати й худобу, полювали...⁶

Легенди? Археологічні розкопи дають докази, що це зовсім не легенди. На Кавказі 1928-го року поблизу Тбілісі (в Зелю-Авхала) відкрито поховання жінки-войовниці. Вона похована в скорченій позі, зброя її близько неї. Датується це поховання третім століттям до Р. Х.⁷

А ось і новіші розкопи, 1951-52-го років, у долині ріки Молочної, на північ від Мелітополя. „Одна з могил IV-го століття до н. е. особливо цікава. Під насипом її виявлено досить багате жіноче поховання з озброєнням, влаштоване в глибокій катакомбі. В ньому разом із кістяком похованої виявлено багатий інвентар, зокрема зброю, бронзове дзеркало, бронзові браслети, списи, сагайдак із набором стріл із бронзовими наконечниками, рештки дерев'яних посудин і в тім числі великої таці з кістками від жертвовного м'яса, серед якого був залізний ніж із кістяною

Керч.
Кримська обл.

Керч,
Кримська обл.

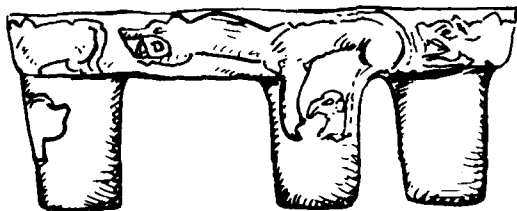
ручкою¹⁸.

Поховання, розкриті 1951-52 року, з усього видно, якоїсь цариці. Може це якраз тієї шляхетної меотянки Тіргатао, що зуміла сама себе оборонити й покарати напасників? От як то воно було із Тіргатао:

Видали її далеко заміж, за царя сіндів, Гекатея. Цар уважав, що справить їй найбільшу приємність, як замкне у фортецю й оточить сильною сторожею. Не так думала Тіргатао. Вона обдурила сторожу і втікла з-під замків, з-за мурованих стін. Даремно шукав її Гекатей, даремно розсилав по всіх усюдах гінців, — Тіргатао ішла пустельними й скалистими дорогами, вдень ховалася по лісах, а вночі мандрувала далі. Прийшла вона, нарешті, до своїх рідних сторін і там за короткий час зуміла зібрати біля себе багато місцевих войовничих племен, що жили навколо Меотиди (Озівського моря), та й повела їх на Гекатей.

Далася ж вона тоді взнаки Гекатесві! Спустошила наскоками всю Сіндіку, дісталася навіть і сусідньому цареві Сатирові. Мусіли обидва царі шукати шляхів до замирення. Послали до неї прохання і разом із проханням закладника, сина одного з царів, Метродора. Тіргатао погодилася на чесний мир. Але царі не були такі чесні, присягу зламали.

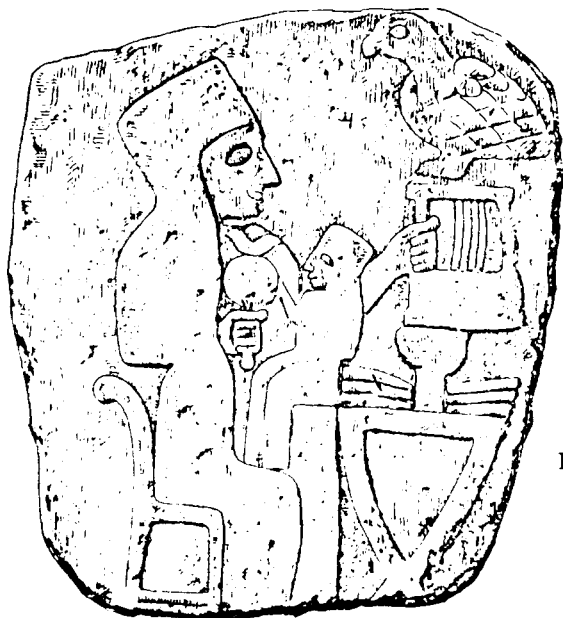
Бузулук,
Урал

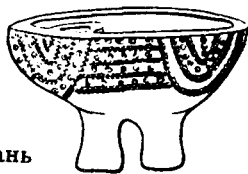
Вони одночасно підіслали двох своїх приятелів, щоб якось Тіргатао знищити. З'явилися до цариці ці двоє, як нещасні прохачі, що, мовляв, утікли від проклятого Сатира й благають, щоб вона їх не видала. Тіргатао в доброті своїй і шануючи право азилу, прийняла їх якнайкраще, почала за них клопотатися, листи писати до Сатира, — якось же треба було врятувати людей. А ці тільки й чекали хвилини, щоб напасти на неї: один говорив про важливу справу, а другий витяг меча й кинувся зарубати царицю. Та йому не вдалося: на ній був пояс, що відбив удар вбивці. І тут сталася така метушня! Збіглися охоронці, злочинців схопили, піддали тортурам, аж поки ті не призналися. Ага-а, то з такими людьми он як треба говорити! Тіргатао вже милосердя не мала. Закладника вона умертвила, а війну розгорнула таку, що волосся на голові ворушиться. Вона піддала країну всім жахам грабунку й різанини, аж поки Сатир не вмер із відчаю. Спилилась Тіргатао лише тоді, як син Сатира, Горгіпій, з'явився сам особисто до Тіргатао із про-

с. Журавка.
Чернігівська обл.

Передня Азія

р. Кубань

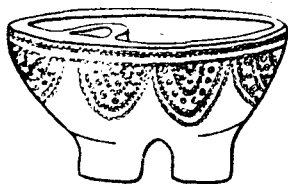
ханнями та найбагатшими дарунками. Аж тоді настав мир⁹.

Розповідали й про Амагу, справедливу царицю, що не тільки в своєму царстві вершила всі справи, а ще й заступалася за сусідні племена та примушувала розбійних скитських царів підпорядковуватися її наказам⁹.

Цариця амазонок Пентиселея допомагала троянському цареві Пріямові в часи троянської війни. Вбив її Ахілл. У грецькому мистецтві зображена вона або в скитській, або в грецькій одежі.

За царя Тезея амазонка Нептуніда організувала чотиримісячний похід на Аттику. Згадують ще й імена цариць-амазонок Антіопу, Отреру, Іпполіту, що її вбив Геракл...¹⁰

Котра ж із цих цариць похована в мелітопільській могилі?

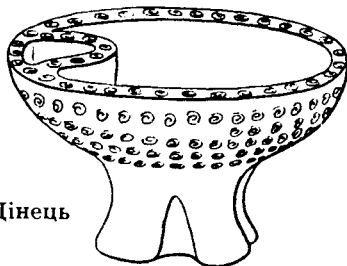

р. Манич

Про царицю Заріну хоч відомо, що її могила десь у закаспійських степах. Ця сакська цариця успішно воювала із персами після смерти свого чоловіка. А як померла, то саки висипали їй високу могилу, і поставили на могилі золоте її зображення¹¹.

А про масагетську царицю Томирис (не змішувати із царицею гетів по західньому боці Чорного моря, Таміріс, і з грузинською Тамарою), так отже про масагетську Томирис навіть дуже багато написав Геродот. Про її війну з перським царем Кіром, як вона провадила переговори, укладала договори, видавала накази армії в ролі головнокомандувача...¹²

Савроматські жінки були не лише войовницями та царицями. Були вони й жрицями, як нале-

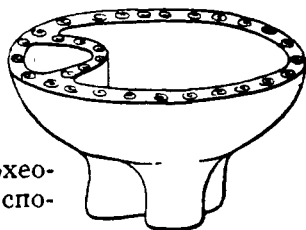

р. Сіверський Дінець

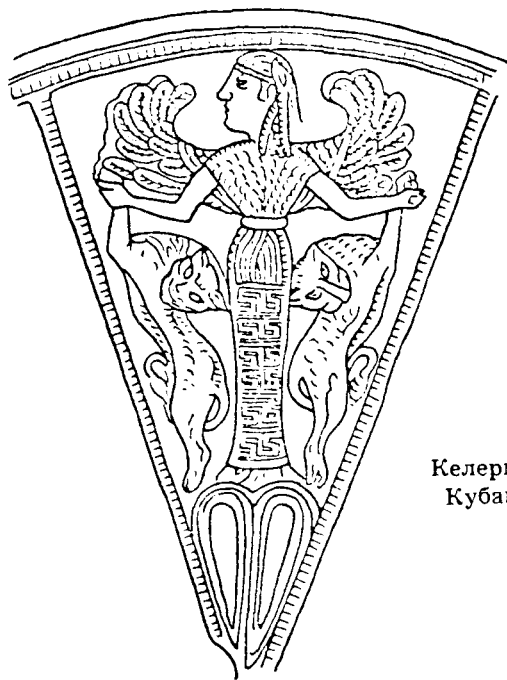
жить голові роду. Щораз більше виявляє археологія таких могил, де разом із покійницею спочиває камінний переносний жертвник.

Міцний був уже патріархальний уклад, але от які зерна оріньяцької традиції зацілили в ньому. На тлі кривду бородатих патріархів гетитська Мати Богиня, що благословляє на царство, скитська Господиня огню і володарка земель-води-звіра Табіті, що її скити шанували над усіх своїх богів, були вони цілком ясні, зрозумілі й прийнятні. Не було ніякого дива, як на чолі сильного племені стояла цариця.

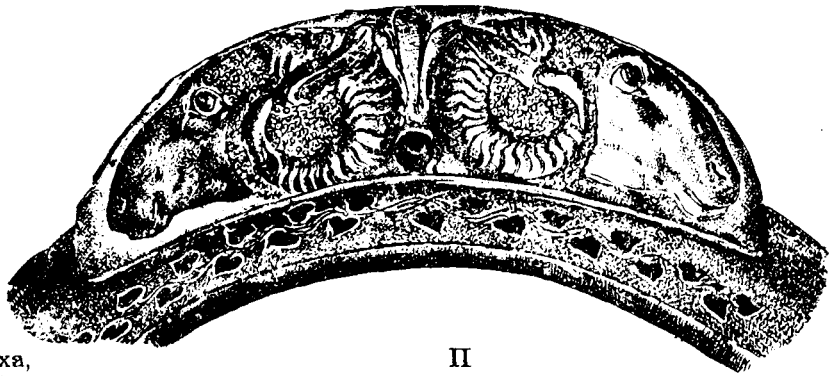
Ці цариці-амазонки — останній відблиск керовної ролі жінки в громаді, і він оформлений в дусі того часу, войовничо-озброєного. Вже після — скрізь і всюди керма долею народів переходить у руки патріярха, князя. Жінки, як визначні особистості, цілком і надовго сходять із сцени.

р. Сіверський Дінець

Келермес,
Кубань

Могила Солоха,
Запорізька обл.

II

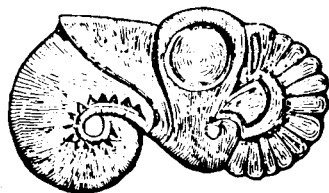
В цім складнім плетиві, що приносять початки писаної історії, неможливо було б зорієнтуватися, якби ми спустили з ока найстарішу добу, палеоліт Європи і Азії, що з нього почалася ця казка. Ще раз скористаймося з образу озера, що в його центрі б'є джерело, а краї або висихають, або зміщуються з кольорами інших вод. Абож навпаки — уявім собі величезний материк, що його обмивають води, він стає щораз менший. Уже не від Піренеїв до Гімалаїв і Байкалу, а від Карпат до Алтаю...

На цих безмежних рівнинах-пасовиськах картина мало змінилася: як і колись у старі палеолітичні часи відбувалося співжиття людини з твариною, так і в ці, багато пізніші часи така сама гра точилася. Різниця тільки та, що мисливці мусіли йти, куди поведуть отари й табуни оленів, турів чи там коней, а в ці новіші часи люди вже самі шукали випасів своїм чередам, отарам та табунам. Вже люди вели, куди їм треба.

Простори все таки мали географічні межі: гори Нань-Шань і Тянь-Шань, ріка Аму-Дар'я, Іран, Кавказ, Чорне море, Дунай, Карпати, а на півночі болота, озера та непрохідні ліси. В цих межах і розляглося величезне пасовисько, багате звіриною й пташиною, із травами повище голови. Пасовиська ці посідали різні скотарські

З Юр'ївського
Євангелія

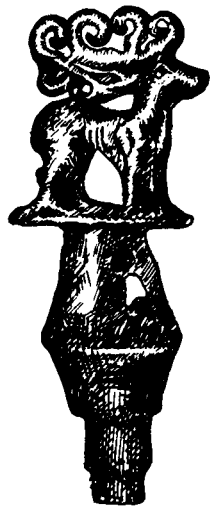

Семибратня
могила, Прикубання

племена, що жили й множилися тут споконвіку. Нащадки тих, що жили й множилися тут ще за часів льодовика. Бо де ж вони звідси поділися? Ніяких катастроф, чи засух, чи потопів не було. Якщо й виливалися звідси, з джерела, людські кадри, то, хіба, від надміру їх.

Ця єдність масиву, спостережена на археологічних знахідках доби оріньяку — скажімо, однастайність жіночого зображення від Піренеїв до Байкалу — і далі не переривається, хоч уже обмежена в тих кордонах, що подано трохи вище. Рух і комунікація в цих степах ніколи не припинялися. Міжплеменні контакти, засновані ще в сивій давнині, коли по всім просторі виробляли нащось оті широкостегні, вагітні статуетки, зв'язки ці продовжують існувати далі. Навіть успішніше. З освоєнням коня стали можливі блискавичні переходи на таких просторах, які предкам і не снилися.

Вся ця країна була багатюща на тваринне життя. В Азії водилися ведмеді, вовки, леопарди, бізони, дикі коні, лосі, — все це незчисленно бродило по степах. В європейській частині паслися дикі коні, кози, осли, зайці; під поверхнею землі сновигали ховрахи, біля води — бобри, видри. В травах снувалися вужі й гадюки. В повітрі дзюмали бджоли. Орли, горностаї, фазани й інші птахи водилися подостатком. Ріки Волга, Дін, Дінець, Дніпро, Дністер, Буг, Дунай — постачали неймовірну кількість риби... Отже, номади вешталися по всіх цих просторах — то за дичиною, то заради риби — без усяких перешкод. Крім того, багато лісів на Україні, плодкових

Басейн р. Сули

Севастопіль, Крим

дерев, усякого їстівного коріння робили просто рай для мешканців цієї неозорної рівнини¹³.

Тож не дивно, що степи ці постачали весь час нові й нові хвилі людности, що виливалася по-за межі цього людського резервуару. А ще коли додати, що перед початком історичного життя сталися деякі зміни... Людність то розмножилася в цих гойних степах, але азійська частина зелених пасовиськ почала перетворюватися на суху пустелю. Може ця кліматична зміна й ховає в собі відповідь, чому індоєвропейські племена одним крилом опинилися в північній Індії та в Ірані, а другим — на крайніх західних межах Європи. Мешканці вчорашніх трав'янистих пасовиськ, як висихало навколо них, розсувалися з пустелі на всі боки. Західня частина натискала на своїх найближчих сусідів, а ті — на дальших, і так започаткувався рух, що йому по дорозі трапилося й наше мальовниче трипілля.

В тому русі, що тривав не одне тисячоліття, — бо це не була інвазія, а поступова зміна місця, вимішування з давнішими заселювачами, — племена цього простору розселилися й навколо Чорного моря. Чи під тиском за плечима інших племен (пасовиська ж, пасовиська потрібні!), чи від надмірного свого власного розмноження — із кубанської рівнини через кавказькі просмики вдерлися в Передню і Малу Азію войовничі заго-ни „людей із півночі”, „народу давнезного”, за висловом біблійного пророка, і утворили могутню гетитську державу. Гетитські царі змагалися за першість у тодішньому світі із такими потугами, як Єгипет та Асирія-Вавилонія. І мали під-

Пазирик, Алтай

стави: ось, де найперше з'явилося залізо, — у гетитів; ось, хто перший прилетів на баских ко-
нях, мов блискавиця, — загін „людей із півно-
чі”*. А що гетити і їх фортеці-хатузи саме тепер
пильно вивчаються, то почекаємо, поки вийде на
денне світло вся їх цікава й не чужа нам історія.

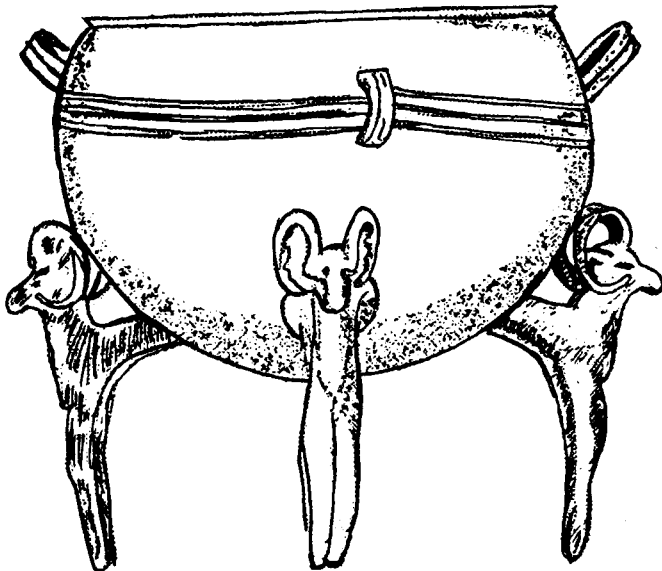
На півдні ж ці індоевропейці опанували Егей-
ські острови та Апеніни. На всьому західньому
узбережжі Атлантики поширилися кельти, що
виходять на кін пізніше, в V-му столітті до Р. Х.

На всіх цих периферіях потворилися нові фор-
мації, а тут, ближче до джерела, снувалося й да-
лі життя з малими непомітними змінами. Тут і
далі живуть собі незчисленні племена нащадків
оріньяку-мадлену та наступних епох. Побут їх,
устрій, одяга, звичаї — однакові.

* „Гетити з'явилися в північну Анатолію з-за гір Кав-
казу, а з ними з'явився вперше й кінь, симптом індоевро-
пейського народу”. L. R. Palmer — “Miceneans and Mi-
noans” (London: Faber & Faber, 1961), стор. 232.

Могила Семібратня,
Прикубання

Скитський
бронзовий казан

Могила Куль-Оба,
Кримська обл.

III

Отож вони й виходять на арену в початку писаної історії під різними іменами, покритими одним назвиськом, — *скити*. Незчислені племена й роди їх відомі під назвами *саки*, *масагети*, *даки**, *сакараваки*, *дербеки* тощо, тощо. Асирійці називали їх *іскузи*, *ашкузаї*. Біблійна назва — *ашкеназі*. Європейських скитів греки називали *скитами*, а самі вони себе звали *скологатами*, нібито від імени їх першого царя, Колаксяя.

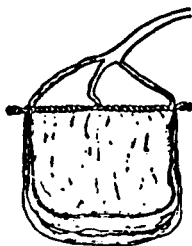
І всі оті данаї, ахейці, тракійці, гети, кельти, тевтони, сакси — то ж ближчі й дальші родичі скитів, тільки раніш відчакнуті гілки з одного дерева. Тим то в літературі та писаних згадках довго панувала плутанина, кого називати скитами, а кого ні. А тим часом скити це лише остання сторінка одного й того ж великого процесу, що тривав тисячі років. Все це — скотарські роди з міцною патріархальною організацією, на чолі з них патріарх, „паті”, споріднення ведеться не по-матері, а по-батькові. Племена ці об'єднані в конфедерації.

Саме слово *скит* зовсім не ім'я одного якогось народу, а назва головної прикмети, побуту багатьох цих народів: це попросту той, хто займається скотарством, шкуратяник. Так і міркує

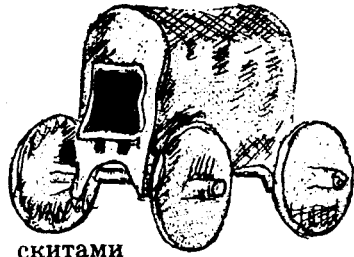

Північне
Причорномор'я

* До речі, даки були не тільки в Середній Азії, а й за Дунаєм — тракійське плем'я даки. Попередня назва Румунії — Дакія.

Пазирик, Алтай

Керч,
Кримська обл.

один грецький історик (Євстафій), що скитами вони звуться від шкіри, що в неї вдягаються...¹⁴ І додаймо: виробляють усякі господарчі речі — посуд, накриття веж тощо. І це ж правда! Візьмімо це слово та пригляньмося до нього, то й побачимо, що всюди воно варіюється навколо „шкурятяно-скотарської” теми.

Наші слова *скот*, *скіра*, *шкіра*, *шкура*, *скура*, *скут* (щит, що був роблений із бичачої шкіри), *сакви* (мішок на плечі, звичайно шкіряний), — мають в англійській мові відповідника *скін* (skin).

Скот (товар, худоба) був мірою багатства, платничим засобом не тільки в нас, а й у всіх індоевропейських народів. То й бачимо, що слова *skat* (старосаксонське), *skatts* (готське), *schatz* (німецьке) означають багатство, *скарб*¹⁵.

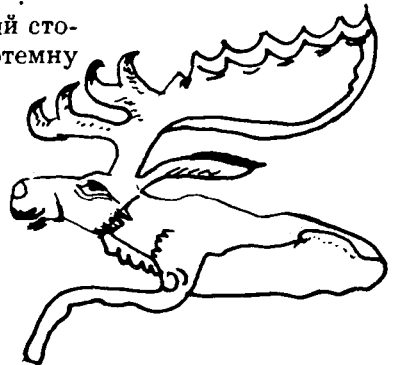
Scurra — блазень, мабуть у личині чи пак *машкарі*. Саме слово каже, що ця личина була із шкіри.

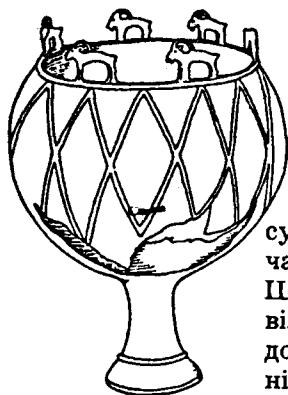
Scutum — великий довгий щит. *Scutica* — ремінний батіг у вузлах¹⁶.

Албанці називають себе *шкін*, а країну свою *Шкінетаре*. Гуцули носять шкіряну безрукавку, що зветься *кінтар*¹⁷. *Скіри* (scirri) — плем'я, що вважалося чи то сарматським, чи то германським¹.

Скоті — „Нарід, згаданий у пізніх римських авторів, як одне з головних племен старих каледонійців. Вони жили в південній Шотландії та Ірландії і від них країна взяла свою назву”¹⁹.

Що ці „скоті” чи суч. *шкоти* мали великий стосунок до шкіри і вона в них правила за тотемну

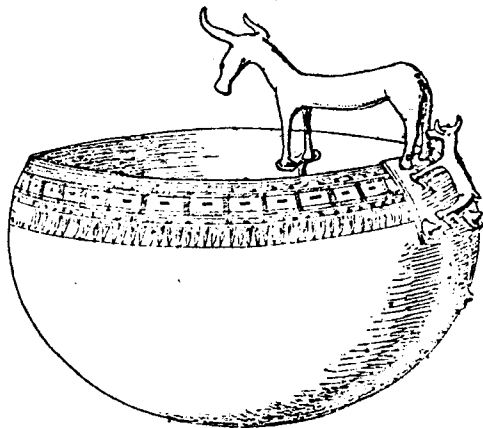

Чортмлик,
Дніпропетрівська обл.

субстанцію, свідчить один звичай з доісторичних часів, записаний у минулому столітті в горах Шотляндії. „Останнього дня старого року чоловік, убраний у коров'ячу шкіру, ішов від хати до хати у супроводі хлопців; кожен хлопчисько ніс палицю з прив'язаним на ній шматком шкіри. Чоловік, убраний у коров'ячу шкіру, тричі оббігав навколо хати, а хлопці бігли за ним, вдаряючи палицями по шкірі й здіймаючи великий галас. В цій галасливій біганні вони вдаряли також і по стінах. Якщо їх запрошували до хати, то один із них ставав на порозі й казав: „Хай Бог благословить цей дім і все, що є в ньому, — худобу, камінь, дерево. Дай, Боже, вам багато м'яса, одежі та здоров'я!” Тоді кожен підсмалював на вогні шматочок шкіри, що був прив'язаний до палиці, й підносив до носа кожного домашнього та худоби. Це нібито забезпечувало від хвороби та всякого нещастя, особливо від відьом... Вся церемонія звалася calluinn (коляда? Д. Г.)²⁰.

Справді, це ж дуже архаїчний звичай, ще з тих часів, коли корова була в центрі тотемістичних уявлень. Це приходять віншувати її представники. Шкірою корови (ще й паленою!) освячується дім, люди, худоба, бо ж то відомо що в шкірі зосереджена вся чудодійна сила святої

Австрія

тварини.

У скитів був звичай присягати на волівій шкурі. Оце комусь потрібна допомога, вибирається скит у наскок, щоб запластити за свою кривду. От він приносить у жертву бика, м'ясо розрізує на шматки й варить, а сам сідає на шкуру, заклавши руки за спину, наче зв'язаний. Підходять люди, родичі, частуються м'ясом, а самі правою ногою стають на шкуру, — це значить обіцяють допомогти, хто скільки може. І так збирається військо, непереможне, бо воно зв'язане присягою. Раз став на шкуру, то значить присягнув...²¹

Ульська могила,
Кубань

Хіба цих кількох прикладів мало, щоб побачити, що назва *скити* не прив'язана до якогось одного народу, а загальна спадщина від якогось спільного тотемного минулого?*. А це спільне минуле щораз більше вимальовується при порівнянні звичаїв та відкритих археологічно матеріяльних решток. З розбитих фрагментів археолого-детективи відтворюють це минуле, як живе.

Сучасний дослідник *кельтів*, пращурів західно-європейських народів, Т. Ж. Е. Повелл, виводить походження кельтів із двох джерел. Коротко:

З Анатолії (гетити) через Балкани, Дунай, Альпи, Іспанію... „Можливо, — каже він, — анатолійські прибульці принесли з собою й індоєвропейську мову”. Справді, „назва *Celtici* про-

* Виявляється, що самоназва закаспійських скитів сака зближене із осетинським словом саг (*sag*) — олень. Масагети — „люди-олени”. (Н. Л. Членова „Скифський олень”, МІА, ч. 115, 1962, стор. 192).

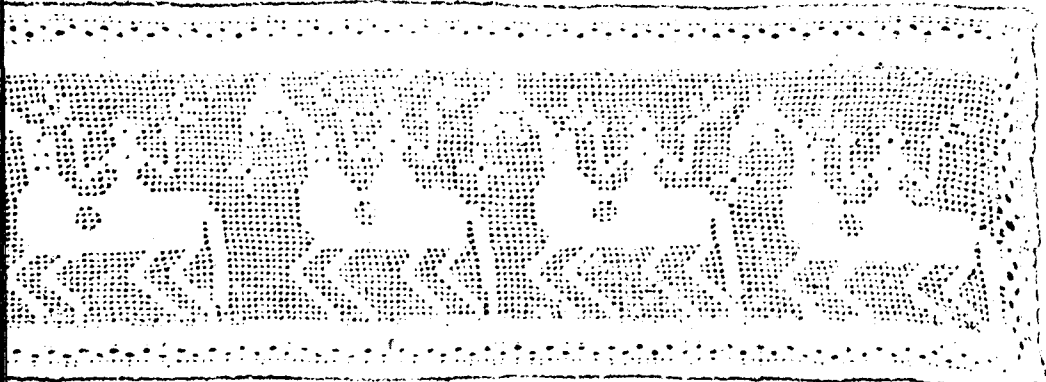
с. Мартинівка,
Київщина

живала в південно-західній Іспанії в римські часи...²² Яким чином? Ще на слов'ян і не заводилось, а вже подібне до слов'янського закінчення назви цілого народу існувало: „кельтичі”. Це ж, як „сварожичі” абоцо.

Другий шлях, — каже цей дослідник, — ішов із північного Кавказу через Понтійські степи²³. В іншій місці своєї книжки, він ще ширше ставить проблему: південно-східня Європа аж до малих Карпат може вважатися провінцією загальної сфери анатолійської культури протягом другого тисячоліття до Р. Х. Так само думає і В. Петров у своїй праці „Походження українського народу”, виданій 1947 року (стор. 9-10).

Дослідник описує зовнішність кельтів, звичаї, вірування, мистецькі вироби — і дивно! — в дуже наближених до опису скитів словах. Кельти були дуже високі, ясношкірі, мускулясті, синьокі, з руським довгим волоссям. Вирощували довгі вуса, що закривали уста. Дуже любили задиратися й битися, війна була їх фахом. Неймовірно сміливі. Любили попоїсти й випити на своїх гойних пирах-бенкетах. Їх дружинна організація із князем-жерцем на чолі — прообраз лицарства середніх віків, із виставною пишнотою кінського спорядження, із культом коня і кінського богинею *Епоною*, із подібним до скитського звіриним стилем у мистецтві. Чашоподібні бронзові казани й високі могили (кургани) доповнюють подібність

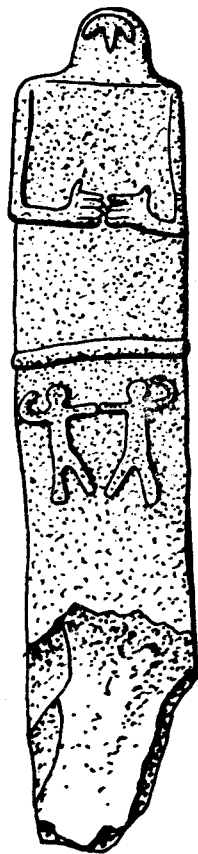
Карпати

кельтів до скитів²³. Від себе додамо, що й слова *сколоти* і *кельти* щось дуже вже між собою подібні.

Другий дослідник, Т. С. Летбридж, присвячує цілу книжку дослідженню глибокостаровинної ірландської кінської богині-вершниці, *Maigor*, і приходить до висновку, що ця тасмнича *Maigor*, зображена на ірландських горбах, це й є та сама, що про неї згадується у Біблії, у Єзекіїла (гл. 38). Країна *Maigor* — десь на півночі від Ізраїля й здавна утотожнюється із скитською²⁴.

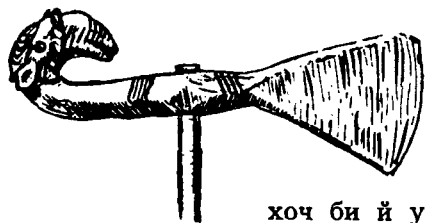
Тракійці, що заселяли задунайські землі Балкан і Малу Азію, ще з більшою підставою вважаються спорідненими із причорноморськими скитами. Це просто два братні народи. Царські роди були між собою переженені²⁵. Тракійці також дуже старовинний народ. Ще Гомер не раз згадує їх у „Лліяді” (значить, за тисячоліття до Р. Х.), як про майстрів приборкувати коні та союзників троянців. Сучасні гуцули, мабуть, у великій мірі — нащадки тракійців, бо зберегли чимало тракійських рис. Між ними: пристрасть до скотарства й неохота до праці біля землі; любов до виставности у своєму вбранні, до дорогих поясів, до різьб та інкрустацій на шкіряних і інших речах; вільний нетривкий шлюб; похоронний обряд, занотований ще в Геродотовій „Історії”²⁶ (про травсів: коли хто з них умре, то всі вони дуже веселяться), і так мистецько відтворений у нашому столітті в „Тінях забутих предків” М. Коцюбинського; і нарешті — любов до слави. У тракійців головним почесним зайняттям було полювання, війна й грабіж, — як і в скитів, чи

с. Казанки,
Кримська обл.

Темір-гора, Керч,
Кримська обл.

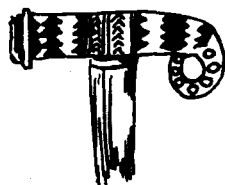
Ромен,
Сумська обл.

хоч би й у тих самих ахейців із „Гліяди”. Військове здобичництво приносило найбільше чести й слави. У гуцулів ще донедавна було найбільшою звитягою побувати хоч якийсь час у опришках. Бути опришком — бути героєм. Опришкам слава й честь у народніх піснях та переказах. Навіть присуджений на страту опришок гордо виступає на очах всього народу, це його найславетніший день...²⁷ Він знає, що на нього дивляться, і він у цій виставі — найголовніший герой...

Але такими самими героями почували себе й туркмени-текінці (нащадки даків), як вирушали в аламан — розбійний наскок на хліборобську перську людність. Ще більшими героями почували вони себе, як поверталися із здобиччю, — з рабами, мішками збіжжя, килимами й дорогоцінностями. Сучасні туркмени ще добре пам'ятають про аламан і оповідають про нього із захопленням.

Нашадки алянів (одної савроматської галузі), осетини, вже тільки в казках переживають цей героїчний час. „Нарти-чоловіки (казкові велетні) рідко бували вдома, — так говорить в осетинській казці. — Коли верталися, то привозили багату здобич, але тіла їхні були вкриті кривавими ранами. Та знала мудра Шатана тасміні приправи. Сама вона виготовляла їх із трав і каменю, з місячного слява й павутини, зміїної отрути й бджолиного меду. Споконвіку вміла вона лікувати... І коли рани загоювалися, Уризмаг скликав усіх нартів і влаштовував у почесній кімнаті башти веселі бенкети. Чоловіки розказу-

156

Гуцульщина

Район Сміли,
Черкаська обл.

вали там про походи й славетні подвиги. Тижнями тривав пир, а коли кінчався, знову виїжджали нартські мужі в похід або на влови" ... Пограбувати другий рід, відбити в нього табун коней — це ж честь і слава! А герой Сослан-велетень сам себе представляє так: „Я Сослан, той, що не може жити без бенкетів і війни!"²⁸ Як же це подібно на кельтські, потім лицарські середньовічні бенкети! Чи на гойні пирування в київських княжих грідницях! Мед-вино лялося ріками, бояни співали про славні подвиги, весь час лунали здравиці — від молодших старшим і від старших молодшим. Князь роздавав дари... Потім — знов у похід...

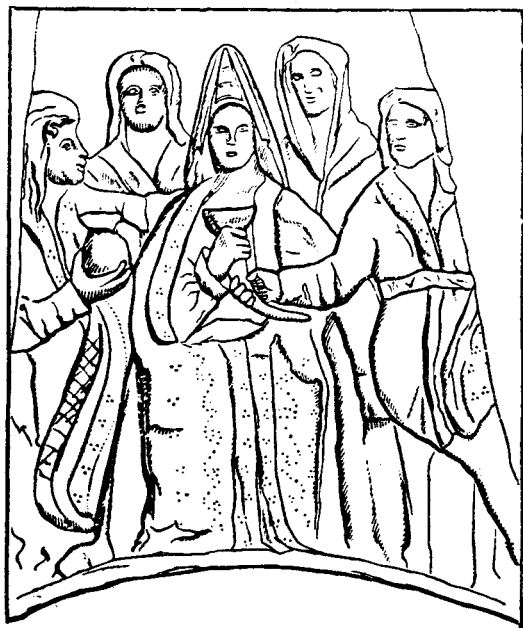
Відкривається очам велетенський процес, розтягнений в часі на кілька тисячоліть, а в просторі — на величезному обширі. Краплиночками-позначками позалишалися в цьому просторі імена: скити, скіри, скоти, сакси чи сак'я...

Північне
Причорномор'я

Дніпропетровська могила

Карагодеуашх,
Кубань

IV

Одночасно остаточно завершується й оформлюється патріархалізація. Лише десь там, то там вигулькне залишок старого порядку. Подекуди ще трималося родові ім'я по-матері. Геродот здивовано пише: „Лікійці мають, одначе, один дивний звичай, що ним вони різняться від усіх інших народів у світі. Вони приймають материне ім'я, а не батькове. Запитайте лікійця, хто він, і він відповість, давши своє власне ім'я, а тоді ім'я матері, і далі по материній лінії. Більше того, як вільна жінка одружиться з рабом, то діти її мають усі права громадянства. Але якщо вільний чоловік оженився з чужинкою, або живе з конкубіною, то хоч би навіть був він першою особою в державі, діти втрачають всі права громадянства”.²⁹

Північне
Причорномор'я

У гетитів спадкоємцем царського трону був не син царя, а син царевої сестри. Цей старий закон гетитські царі, кінець-кінцем, поламали.

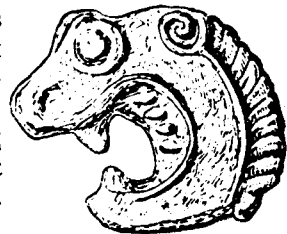
То там, то там ще переживалися залишки групового шлюбу, а тому діти були дітьми всього роду.

Серед вісток про Скитію і Кавказ є й цікава згадка, що служителів Великої Матері Кибели називали „носіями пілосу” за те, що вони носили на голові високе убрання. Ці служителі і вбиралися, як жінки, бо це якомсь в'язалося в голові, що посередницею між богами і людьми має бути жінка, а як уже чоловік, то в жіночій убранні, в пілосі³⁰. Сама гетитська богиня на зображеннях носить таке високе циліндричне убрання на голові. Таку саму циліндричну „шапку” мала на голові й кубанська богиня. Можна таке побачити й на голові знаменитої єгипетської цариці, Нефертіті, про яку тепер дізнаються із розшифрованих записів, що вона була мітаннійська принцеса, із сусіднього й спорідненого гетитам царства. Навіть у наші дні таке убрання носять на голові туркменські жінки племені теке (як пригадуємо, — нащадки колишніх даків). Недавні розкопки скитських курганів на Алтаї виявили знову ж той самий образ богині: вона вручає знаки царської влади молодому верхівцеві з хвацько закрученими вусами. На ній той самий циліндричний „пілос”, що присвоїли собі служителі Кибели.

Так само й наші амазонки вигулькнули серед все міцнішого подиху закону Ману, як виклик цьому драпіжному часові, де найбільша відвага

Керч,
Кримська обл.

Рясні могили,
Вороніжчина

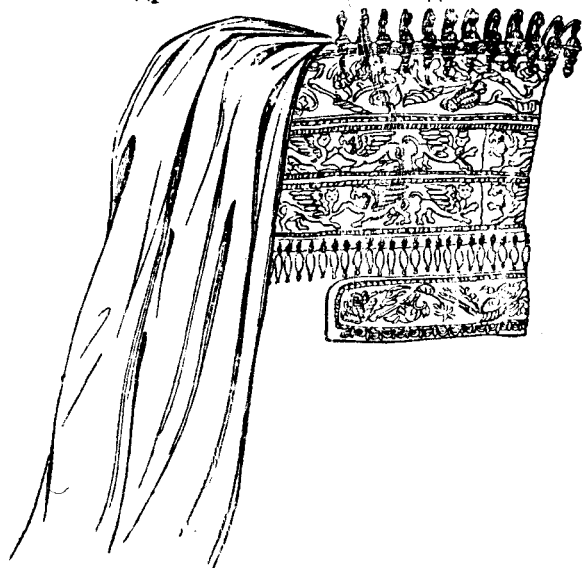
Кам'янське городище,
Запорізька обл.

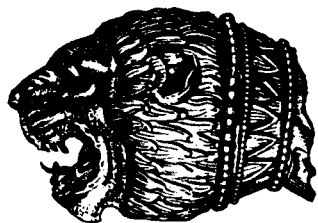
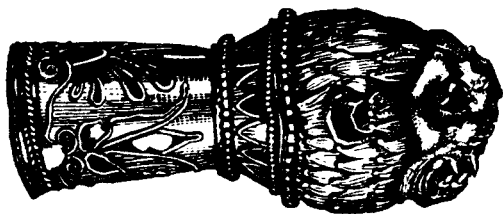
Чортмлик,
Дніпропетрівська обл.

Ї честь — аламан та людоловство. Амазонки, як протест проти звуження до нуля громадської й людської вартости жінки та приділення їй єдиної ролі — покірної рабині. Ця блискавка була остання. З того часу якщо й були які визнавання за жінкою її духових здібностей, то хіба за те, що вона „дорівнює чоловікові”. От як похвалив Іван Франко Лесю Українку: „Вона — єдиний мужчина серед чоловіків”. Найвища оцінка, вищої вже на світі не існує!

А тим часом, якщо Україна відіграла вийняткову ролю в формуванні світогляду й психіки народів індоевропейського дерева, з такими вершинами, як Шевченко, Будда, Шекспір, Бетговен і інші, то завдяки тому, що періоди матриархату з осілістю впарі, на базі надзвичайного багатства природних дарів (все таки дарів матері землі), тривали тут довше, ніж деінде. Непотоптана рабством жінка-мати витиснула свою печать на психіці народів, що тепер ведуть. Може це й відповідь, чому наш нарід безперервно видає нові й нові кадри талановитої молоді.

Чортмлик, Дніпропетрівська обл.

Куль-Оба. Керч, Кримська обл.

V

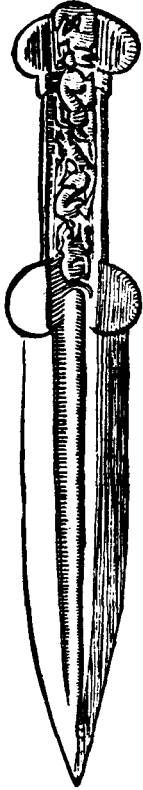
А скитські часи, справді, були драпіжні, вже гіперборейськими Леле не відбудешся. Вже Ляодіка й Гіпероха, жриці-дівчата із дарами-початками Діви-Артеміді, без амазонської зброї в руках не могли виткнутися за поріг свого роду-племени. З наростанням людности у степах, із розростанням родів, із розмноженням табунів, отар, косяків і черід — все сугущише ставало на випаси. То й сварки між сусідами росли. Колотнеча зчинялася мало не щодня. Одні заганялися в чужі пасовиська, а другі займали незаконно чужі табуни. Хто дужчий, хто має більше озброєних людей, той і зверху. А тому кожен старшина роду ставав ватагом озброєної дружини, своїх вірних бойових хлопців. Головним зайняттям цих дружин була війна: оборона чи наскок. Скит так і каже сам про себе: „У нас постійно війни. Або ми самі нападаємо, або інші нападають на нас: вступаємо в сутички за пасовиська, за здобич”³¹.

Цей скит-воїн зневажає працю коло землі, а хліборобів вважає своїми рабами. Він має сагайдака із стрілами та луком, сів на коня та й кожної хвилини ладен летіти на край світу. Кінь для нього все. Навіть як нема чого їсти, то розрізав жилу в коня, напився крови, та й знов ситий³².

З'явилася нова сила в степах — збройні ва-

Алтай

Північне
Причорномор'я

таги відважних і жорстоких вершників-розбишак. Мирна хліборобська людність тремтіла від таких сусідів, що самі — як не кажи, а такі — без хліба не обійдуться. Греки залишили немало описів цих неспокійних степовиків, що були постійною загрозою цивілізації. Ось хоч би кілька таких згадок:

„Скити — кровожерні грабіжники... Спокій вони вважають за нещастя. Лютість їх увійшла в приказку: „навіть скит став би сумирним...” Вони нещадно розрубують ворога...”³³

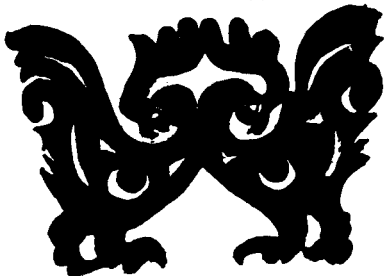
„Скити — кочовики з дикими звичаями, нелюдські, привчені до взаємних грабунків і насильств. Нестримні в гніві, дратуються до взаємної люті, звикли всякі суперечки вирішувати зброєю і кінчати бійку кров'ю...”³⁴

„Єдине зображення їх — меч, знак Ареса, якому вони творять культ, бо скити — нарід, посвячений Аресові. Від них врятуватися можна єдино при здійсненні мольби: щоб під ними лід провалився...”³⁵

„Вони задириліві, вибухають скаженим гнівом, зарозумілі...”

Були вони могутні. „Із скитами не тільки не можуть порівнятися європейські царства, а й у Азії нема народу, що міг би один на один протистояти скитам”.³⁶

Скити не обмежувалися плюндруванням своїх найближчих сусідів. Їх воєнні походи відомі за Дунай, в сучасну Болгарію, Мадярщину, в римські володіння і в терени Німеччини. Доходили вони аж до Альп і Італії. На півдні скити провадили походи в Малу Азію, не раз допікали Аси-

Пазирик, Алтай

Басейн р. Сули

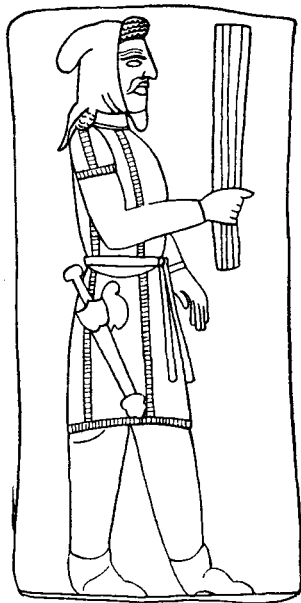
рії й Вавилонії, Палестині та примушували Єгипет відкуплюватися.

„Скити, що за Істром, перейшли через лід, вдерлися в римські землі, пройшли Тракію і розграбували всю Європу. Другі ж, східні, перейшли Танаїс (Дін) і вдерлися в східні області через Вірменію, напали на Евфрат-землю, пройшли до Керестії, пройшли Кілікію і побили невимовну кількість людей...”³⁷

Східня гілка цього самого народу, закаспійські саки, давалася взнаки Персії. Проти цих кочовиків і спрямована була релігійна доктрина Заратустри: два брати, Ормузд та Аріман, б'ються вічно і ніколи вони не помиряться, але й ніколи не можуть один одного перемогти. Це — світло й п'тьма. Світло — Ормузд — мирні осілі хлібороби, а п'тьма — Аріман — наїзники-кочовики. Добро і зло.

І справді це два брати, бо ж самі перси це колишні кочовики з цього ж індоєвропейського кореня, що кілька століть тому завоювали величезні простори та осіли на завойованих землях³⁸. Оце ж ті арійці, що їх країна звалася колись Аріяна, а тепер Іран.

Та хоч ця пружна імперія вершників (за виразом В. Петрова) і простягалася від Карпат до Алтаю, метрополія була на півдні України. Коли на середньому Подніпров'ї міцно вп'ялися в землю хлібороби, то нижче порогів, у степовій частині, від Дунаю до Дону верховодили царські скити, володарі цього степу. Вони панували над осілими хліборобами та напівосілими півкочовиками, що вже частково бралися до хліборобства.

Середня Азія

Темір-гора, Керч,
Кримська обл.

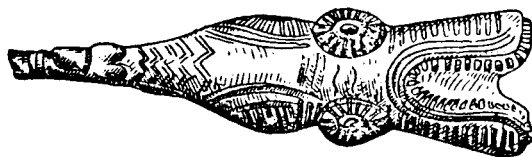
Херсонес,
Кримська обл.

Їм треба було хліба, і то багато. Цим хлібом, а ще шкірами, медом, воском, хутрами та рабами торгували вони з грецькими колоніями, що рясенько засіялися на узбережжі північного та західнього Причорномор'я.

У Геродота все це зветься Скитія, але за назвами тих різних племен, що він подає, не важко добачити конгломерат різних племен, більш і менш залежних від кочових та царських скитів. Самі скити вже мали поміж себе зубожілих родичів, що звалися „восьминогими”, себто мали лише одну пару волів і більш нічого. Інші й того не мали. А як не мали коней, то не могли брати участі в походах та привозити багату здобич. Такий скит, без здобичницьких прибутків, мусів осідати на землю, обробляти з половини ще й землю свого багатого родича. Одночасно наростає й багата родова аристократія на чолі з отцем-скитархом (так звали скитського патріарха греки), в оточенні бойової дружини, як прообраз майбутніх княжих дворів у нас і на Заході. От цей степовий вельможа і його дружина зосереджували в своїх руках казкові багатства.

Уявлення про ці, справді, казкові багатства степової аристократії дають скитські могили. Хоч більшість їх уже й пограбована ще в давніші часи, але й того, що лишилося археологам, вистачило, щоб наповнити скарбниці музеїв та написати про скитське мистецтво грубезні томи. Золото в такій могильній камері блищить звідусюди, вона наповнена горами предметів усякого роду.

164

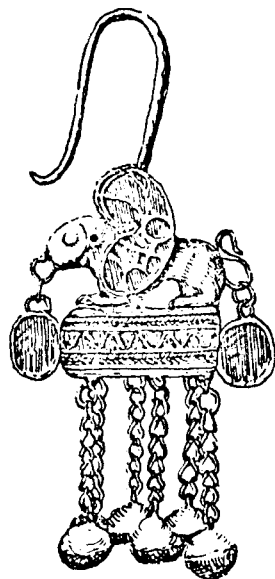
Рясні могили, Вороніжчина

Багато посуду із золота, срібла й бронзи, прикрашеного чудовими орнаментами. Там стоять й мідні казани з їжею. Вино й оливкова олія в величезних тонкогорлих глеках. Стіни вкриті дорогими тканинами, обшитими золотими бляшками... Тисячі їх згромадилися в основі стін, коли відкрито могилу. Зброя покійника виложена золотом, прикраси його, — браслети, персні, масивні гребні, нашийні гривни, діядема, — все це золоте, виложене дорогоцінним камінням. Символи влади, булава та риг із золота, лежать коло чаря, а накривала вишиті золотими взорами.

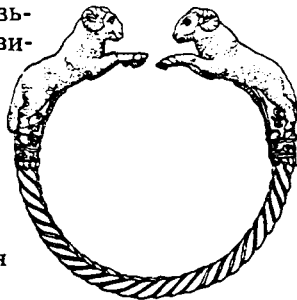
Не гірше оздоблені й коні. Улюблені жеребці сяють у золоті й сріблі. Золоті диски й фігури звірів прикрашають шкіряні вуздечки та всю зброю. Очі кінські захищені спеціальними наочниками, носи покриті металевими платівками. Великі китиці у металевих чашечках звисають із поводів. І всі ці лелітки, що ними прикрашено зброю, мають форму найрізноманітніших звірів та птахів.

Що багатші й сильніші ці степові вельможі, то більше нагромаджується у їх коморах всілякого добра. „Іх столи вгиналися від золота та срібла, коли вони засідали за них із дружиною. Грецьке вино пили вони з чар із дорогоцінного металю. На стінах їх шатер висіли обкладені золотом сагайдаки, довгі алебарди, топірці, криві луки, короткі мечі, орнаментовані грецькі шоломи, золочені наколінники з бронзи й легкі щити...”³⁹

„Одежа царська не менш багата. М'які низькі шкіряні чоботи, підв'язані під коліньми; ви-

Рижанівка,
Черкаська обл.

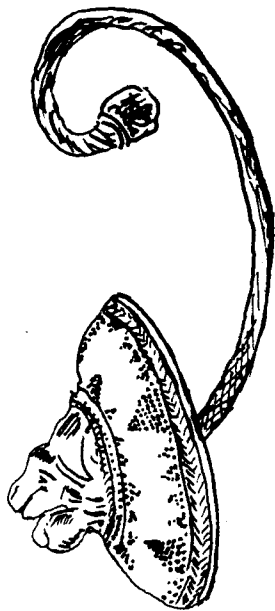

Північне
Причорномор'я

Пазирик, Алтай

шиті золотом шкіряні штани та сачок. Сачок був оторочений дорогим хутром і підперезаний шкіряним поясом, обкладеним золотом. Одяг їх жінок та дочок не менш розкішний, а золота на них ще більше, ніж на царях. На голові вони носили високі убрання, обшиті золотом, нашийники, намиста, сережки у вухах і при скронях, браслети й пояси — все це орнаментоване різними фігурами..." Ні, неможливо в кількох словах переказати все те, що здобули досліди скитських могил, і відтворити їх багатство. От, наприклад, на сукні цариці із могили Куль-Оба (біля Керчі) було нашито 474 золотих бляшок, а в цілому золота на ній було три з половиною фунти. На скелеті цариці з Чортомлицької могили було цих золотих бляшок 106. На пальцях у неї було десять перснів⁴⁰.

І от коли помирає такий степовий князь, все його багатство-добро, а також і улюблені його йдуть із ним у могилу. Похоронний обряд скитських царів докладно описує Геродот. Все це тепер справджується археологічно. А що не збереглося і струхлявіло від часу в придніпрянських могилах, те додали розкопані могили на Алтаї. Там вдалося розкрити могили, що були замерзлі всі ці довгі століття, і в цих могилах все збереглося так докладно, що навіть кольори на тканинах не ушкоджені часом.

Багатющий інвентар скитських могил свідчить про комплексний побут і далеко не примітивний: шкіряні вироби, з хутра й повсті, все це вкрите майстерними інкрустаціями різного ко-

льору. Дерев'яні вироби — посуд, меблі. Речі з кори, тканини, килими . . .

Тепер назбиралось ще більше даних вважати скитів від Карпатів до Алтаю одним народом, настільки подібний був їх побут на цьому величезному просторі. Навіть ту парню, що описує Геродот⁴¹, в Пазирикському кургані на Алтаї знайдено; навіть ту колісницю, що в ній везли покійника до могили, а потім ламали на шматки й розкидали на першому шарі землі на могилі . . . Тільки й різниці, що кургани на Алтаї виглядають провінційно в порівнянні з царськими могилами над Дніпром⁴².

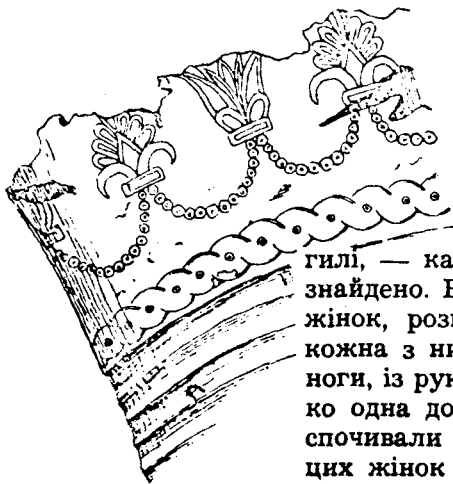
Традиція великопишного поховання, коли з царем іде на той світ усе його багатство, — його коні (часом навіть і цілий табун; у одному похованні на Кубані налічено 400 кінських кістяків), його слуги, його жінки, — вважається чомусь монгольською. Алеж вона месопотамська. Так ховали царів у Сумері. Ось славетний дослідник царських могил у Месопотамії, Л. Вулей (L. Woolley), описуючи свої розкопи в книжці „Ур халдейський“⁴³, пише про одну з таких могил:

„Обставлене з неймовірною розкішню, це поховання виявилось похованням не тільки царя, а й цариці з усім її двором, з арфістками, прислужниками, воїнами, погоничами, волами, що везли похоронну процесію до могили. З царем поховано 62 особи, з царицею — 27. В іншій мо-

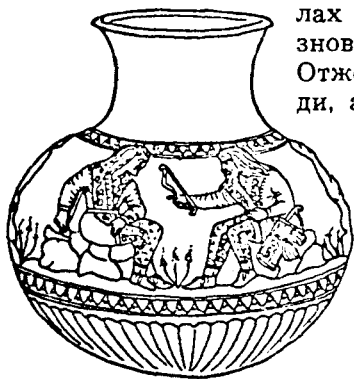
Лугова могила
Дніпропетрівська обл.

Могила Семибратня,
Прикубання

гилі, — каже Вулей, — ще більше почиту було знайдено. В найбільшій могилі було знайдено 68 жінок, розміщених рівними рядами на долівці; кожна з них лежала на боці, злегка підігнувши ноги, із руками, притуленими до лица, так близько одна до одної, що голови жінок одного ряду спочивали на ногах тих, які були вгорі. 28 із цих жінок мали на голові золоті пов'язки, а всі інші мали такого ж самого вигляду пов'язки, але срібні... Всі були одягнені в червоні шати, манжети їхні були вишиті намистинками, а пояски обшиті мушлями; були ще на них сережки у формі півмісяця та по кілька разків синього й золотого намиста. Чотири з них були арфістки, вони були згруповані з мідним казаном позад них". — Вулей зв'язує цей казан із способом їх смерті, припускаючи, що там був напій, який перевів їх через прискорені ворота до „того світу”. — „Ясно, — каже він, — ці люди не були нещасні раби, вбиті, як телята, але особи шановані. Вдягнені вони в пишні шати, і йшли вони, думається, добровільно до ритуалу, що міг бути в їх уяві лише переходом з одного світу в другий, від обслуги бога на землі до обслуги того ж бога в іншій сфері... Сумерійські царі були обожнені за життя й їх шанували, як богів, після смерті. Доісторичні царі Уру на обелісках вирізнялися від своїх підданих, бо вони вважалися надлюдьми, земними божествами. І коли хронікери писали в анналах Сумеру, що „після потопу царська влада знов зійшла від богів”, то вони думали саме так. Отже, якщо цар — бог, то він не вмирав, як люди, а переносився на той світ. Може тому це не

Воронізькі могили

була тягота, а привілея для його почету, — супроводити свого пана і далі йому служити”.

Дослідник приходить до думки, що, судячи по всій обстанові, тут не було масакри, а люди самі добровільно повмирали з усміхом на лиці, з піснею на устах, може, прийнявши опіум або гашиш. Очевидно, тут діє стара-прадавня палеолітична ідея того світу, печери, вирію.

Є й інше розшифрування цього похмурого месопотамського царського похорону. На думку Д. Кампбела, це — інсценізація міту про Таммуза й Іштар. Похорон царя й цариці (ми ж щойно читали, що вони — боги) це оповідання в дії про те, як вмирає Таммуз, як за ним спускається в підсвіт Іштар. Може цей релігійний обряд був не так похорон двох величностей, як необхідна для всього народу релігійна відправа? Ще, чого доброго, вони й не своєю смертю померли, а ритуально були вбиті для відновлення рівноваги в природі та добробуту свого народу? Могили ці відносяться до третього тисячоліття до Р. Х.

Отож і в наших скитських могилах на Кубані та над Дніпром бачимо похованих із царем співмрущих людей. Але обстановка вже зовсім інша. Коли в Месопотамії цар і цариця мають кожне свій окремий почет і рівнорядну увагу до деталей похорону, то в скитській могилі — у центрі сам цар. Жінка похована в ролі конкубіни, а не в ролі богині, що йде визволяти свого коханого із підсвіту.

От хоч би взяти поховання, розкопане 1897-го року на Кубані біля Майкопу, найстаріше з царських поховань, знайдене на Україні. Воно да-

Ульська могила,
Північний Кавказ

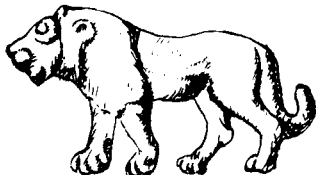
Майкоп,
Північний Кавказ

Майкоп,
Північний Кавказ

тується половиною другого тисячоліття до Р. Х. „У могилі біля Майкопу виявлено велику могильну яму, в яку колись була встановлена дерев'яна комора, поділена перегородками на три частини. У найбільшій лежав на спині з підгнутими ногами чоловічий кістяк, пофарбований червоною окрою. На ньому й біля нього було багато золотих, срібних та інших предметів, дві золоті діядеми-чільця, намисто із золотих, срібних, сердоликових, лазуритових та з морської піни намистин, золоті ковтки з грубого дроту та прикраси з частин балдахину, що вкривав покійника. З балдахину залишилося 68 штампованих бляшок із зображенням левів, 19 — із зображенням биків і 38 кілочок, усе з золота. Крім того, чотири срібні із золотими кінцями рурки один метр завдовжки, з масивними фігурами биків із золота й срібла, а також срібні рурки без фігурок.

Уздовж стін стояло 17 посудин: дві золоті, 14 срібних та одна кам'яна. Всі приблизно кулястої форми. Найбільше уваги привертає до себе срібний кухоль (що обійшов уже публікації всього світу. Д. Г.) з ритими зображеннями довкола: вгорі красвид, під ним у двох рядах фігури різних тварин і птахів. На красвиді представлено кілька гір, два дерева, ведмідь і дві ріки, що вливаються в море. Це, з усією очевидністю, кавказькі гори Ельбрус, Казбек та Узбек, ріки Терек і Кубань, Чорне море й Каспійське море. Отже, найдавніше графічне зображення Кавказу й водночас наявний доказ, що посудина, а з нею й деякі інші посудини та предмети — міс-

Майкоп,
Північний Кавказ

Північне
Причорномор'я

цевого підкавказького виробу... В двох менших коморах були поховані жінки племінного вождя, також із дорогими особистими прикрасами”⁴⁴.

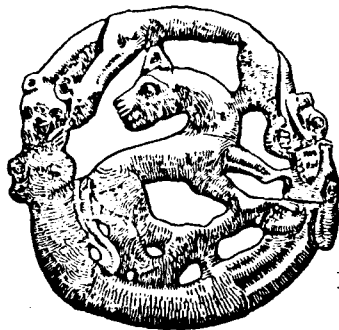
Це ж із цієї Кубані рушили десь перед 2.500 р. до Р. Х. кіннотники на підбій Малої Азії і утворили в Анатолії могутню гетитську державу з протоіндоевропейською мовою. (Назва *гетити* — умовна, себе вони звали *гатті*). Вони не цуралися чужих впливів. Навпаки, вони охоче переймали все від старої великої цивілізації: способи побудови міст, прикраси їх стін барельєфами й керубами, а також прийняли у свій пантеон і месопотамських богів. Мали тисячу їх. То ж не без того, що переймали вони і міти та обряди.

Чи не переніс і цей кубанський племінний вождь месопотамський царський похоронний ритуал на кубанський ґрунт? Але при тому він примудрився деформувати його основну ідею.

З перенесенням центру степових володарів із Кубані на Дніпро перенесений був, починаючи з VI-го століття до Р. Х., і цей обряд царського похорону із співмрущими людьми та улюбленими кіньми. На довгі століття залишається він центральною релігійною відправою у південно-степових скитів. Ось що відповів скитський цар Ідантис перському цареві Дарієві, коли той насміхався, що скити ухиляються, не наважуються вступити у відкритий бій із перськими військами (512 рік до Р. Х.): „Це мій спосіб життя, персе! Я ніколи не боявся людей і не тікав від них. Я

Майкоп,
Півн. Кавказ

Північне
Причорномор'я

с. Жаботин,
Черкаська обл.

не робив цього в минулому, ані тепер не тікаю від тебе. Нема нічого нового, ані дивного в тому, що я роблю: я тільки продовжую мій звичний спосіб життя мирних часів. Ми, скити, не маємо ні міст, ні оброблених ланів, що змусили б нас... дуже поспішати боротися з тобою. Якщо ж, одначе, ти змушений зударитися з нами негайно, то слухай-но, ми маємо могили наших батьків. Пошукай їх і спробуй розкидати, — тоді ти побачиш, будемо ми з тобою боротися, чи ні..."⁴⁵

Отже, найсвятіше, що є у скитів, це їх могили. Ці могили неначебно заміняли їм храми, а похорон царя була інтенсивно містична й урочишта подія, що її переживали всі й надовго запам'ятовували.

Ось як виглядала могила Чортмлик (20 кілометрів від Никополя) ще 1862 року, коли її почали розкопувати: „Вона була обложена довкола вапняковими плитами до висоти 19 метрів. На верху насипу колись стояла „кам'яна баба“, а від східної сторони могили вела давніше на півтора кілометри довжини дорога в степ, обставлена обабіч кількома рядами каменю”⁴⁶. Навіть і лабіринт є, що веде до святилища.

То не диво, що так відповів Ідантірс Даріві. Так у скитів втілювалась давнезна ідея про лоно матері-землі, як той світ. Нема природної печери поблизу, то робиться штучна гора, а всередину її наложено вдосталь всього, що вважається найціннішим і найкращим. Скитський вельможа вертається туди, звідки він прийшов.

У скитів могила, а в єгиптян піраміда — одна

Лугова могила.
Дніпропетрівська обл.

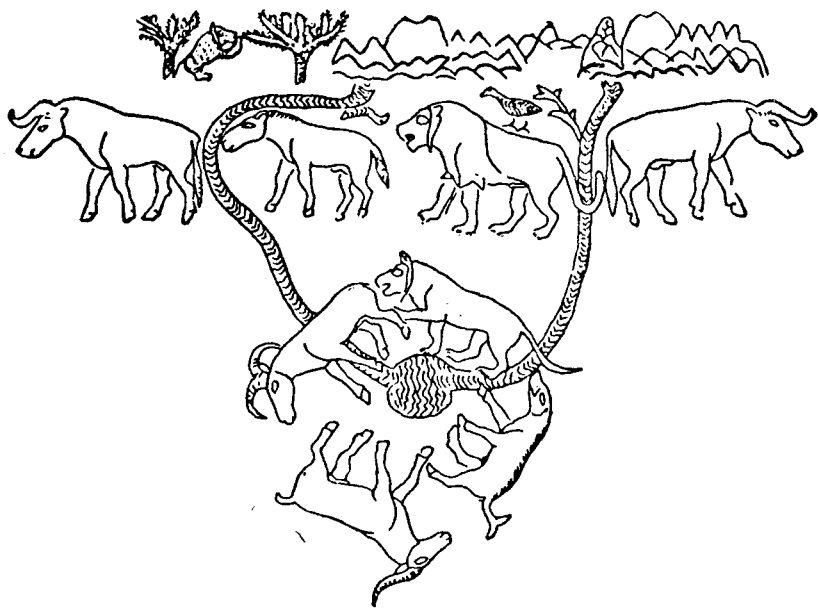

Дар'ївка,
Київщина

ідея, не змінена в основі, (тільки в формі) з дав-
 незних палеолітичних часів. Цар — предок,
 батько народу, він же й бог, бо з „того світу” він
 ще більшу, ніж тут, силу має обдаровувати свій
 нарід щастям і достатком та охороняти від уся-
 кого нещастя. А що цар скитський був священ-
 ною особою ще й за життя, то видно з того: коли
 хто брехливо присягав іменем царя (його огни-
 щем), то цим накликав біду й на царя, і на се-
 бе. Той має бути вбитий”. Це ж і в нас є таке
 повір’я, що не можна, гріх присягати іменем Бо-
 га, божитися, — за винятком урочистої присяги.

Майкоп,
 Північний Кавказ

Майкоп,
 Північний Кавказ

Пазирик,
Алтай

VI

Що ж, ця старовинна ідея (могила — вирій) дала скитам те, чого вони бажали: невмирущість. Через двадцять століть вони знов воскресли і стали перед нами живі. Але хто б про них що знав, коли б не їх вітальне мистецтво? Це воно заговорило до нас через голову двадцятьох століть та розказало про скитів у золотих і бронзових образах, знайдених у їх могилах.

Скитські могили посіяні на величезному просторі від Карпат до Алтаю. І знов приходить на думку образ отого зменшеного євразійського трав'янистого рівнинного пасовиська.

А на цьому величезному обширі, із скитськими могилами на обрії, найбагатші й найпишніші ті могили, що стоять нижче порогів, біля Запоріжжя, Никополя. Це ж бо був той центр, звідки плянувалися близькі й далекі походи, де узгіднювалися міжнародні контакти незчислених скитських племен у Європі й Азії. Про контакти, які ніколи не переривалися, свідчить та величезна кількість золота, що його посідали європейські скити, хоч золото добувалося на Уралі та на Алтаї. Про політичну скоординованість і федерацію каже хоч би й похід Дарія на причорноморських скитів, як на союзників масагетів у Середній Азії та саків у Прикаспію, що з ними перси ніяк не могли дати ради впродовж століть. Ще через століття з цього центру скит-

Краснокутська могила,
Дніпропетрівська обл.

ський цар-воїн Атей поширює свою державу за Дунай. Сюди стікається золото з Алтаю та Уралу, хліб, хутра, шкури, мед, віск і раби з усієї Скитії для торгівлі з грецькими колоніями, а також і імпортовані багатства з Геллади: шовки й паволоки, амфори з вином та олією, тонкі спеції... Оце ж тут, над Дніпром недалеко Нікополя, й розкопано найбільший центр степової Скитії, Атеєву столицю, так зване Кам'янське городище, та з двадцять малих укріплених городищ пізньоскитської доби⁴⁸.

Але це ж той самий осередок, що в ньому гніздилася Запорозька Січ! Можемо вважати, що Січ була спадкоємцем скитської держави над Дніпром, яка проіснувала 800 років, і в цьому не бачимо ніякої фантазії. Справді бо, скільки заманливих аналогій!

Військова організація скитів має назву воєної демократії. Влада царя була обмежена зібранням війська (віче), що обговорювало поведінку царя й могло свого царя-полководця скинути, якщо є на те причини⁴⁹. Таке сталося із внуком Ідантиса, Скілом, якого позбавили царського звання й скарали смертю самі скити за його прогелленські симпатії⁵⁰. Це ж така сама й запорізька традиція: віче могло скинути гетьмана, коли він був не такий, як треба, та скарати його на горло.

Скитський звичай побратимства. Скити вважали, що нема нічого вищого й ціннішого за дружбу-побратимство. — У нас навіть і термін для цього вироблений, як залишок від закоріненого звичаю. М. Грушевський подає й опис та-

Ульська могила,
Кубань

Куль-Оба, Кримська обл.

Ромен,
Сумська обл.

кої присяги на вірність і солідарність у поході. „... Всі держаться за руки і тричі обходять навколо столу, на котрім стоїть миска з горілкою і ложкою-черпаком. При кождім разі всі п'ють горілку з черпака, а під кінець просто з миски. Це — пиття з одної чаші якогось ритуального напиту... дійсно живо нагадує спільну чашу, котру пили побратими, зав'язуючи братство”⁵¹. — Але це ж спрощена церемонія скитів, як її описує Геродот: „... Велика глиняна чаша наповнена вином, і учасники присяги злегка ранять себе ножем або шилом і скапують кілька капель крові у вино. Тоді вкладають у цю рідину трохи стріл, меча, бойову сокиру та дротика, увесь час промовляючи молитви. Тоді кожен учасник присяги п'є один ковток із чаші, а також і провідники кожної партії”⁵².

В скитських могилах виявлено, що чоловіки носили в одному вусі сережку⁵³. Так само й анти, так само й князь Святослав, так само й українські козаки носили лише в одному вусі сережку.

Любов до високих могил. Не тільки скити увічнювали себе високими могилами. Таке саме бажання й кожного козака, як свідчить пісня: козак просить насипати над ним високу могилу. Взагалі, цікава ця увага козака до того, як його мають поховати, йому неоднаково. У Царській могилі (Крим) знайдено поховання царя в труні з кедрини; це вишуканий матеріал для труни. І от так само й козак просить голову риди-

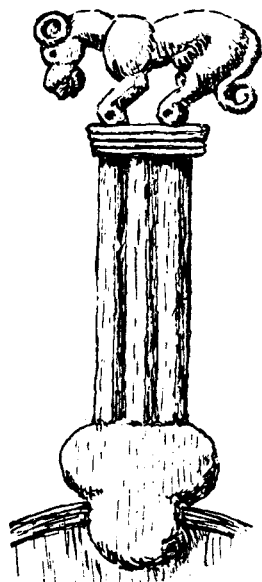

Куль-Оба,
Кримська обл.

ни, матір: „Зроби ж мені, моя мамо, з кедроньки труну...” (Пісня „Ой, у полі билинонька...”).

Само слово *козак*, власне, не що інше, як одна з назв скитів — *сак*. Можливо, початок слова „ко” це скорочення з „комонний”, „кінний” сак. Є ж не тільки українські козаки, а й донські, уральські, яїцькі. Є й народності в західній Азії, що зветься *кайсаки*, *казахи*, — напевно мішанина саків із монгольськими племенами. Вони до революції 17-го року (чи може й тепер?) провадили такий спосіб життя, як і 2.500 років тому провадили скити у степах України. Жили (чи живуть?) у вежах на колесах, кочують із своїми отарами, основна їжа їх — кумис, кобиляче молоко. Ось каже один мандрівник (австріяк із походження), що за часів Другої світової війни після тяжкої подорожі пустелями й горами добився з товаришем до столиці Тибету, Лхаси: „... Наші бороди були, може, найразючіші. Ми мали довгі й розкішні бороди, тому нас мали за казаків з Центральної Азії. Це плем'я, що ви-мандрувало із совєтської Росії до Тибету. Вони йшли із своїми родинами і табунами та плюндрували праворуч і ліворуч, а тибетці відганяли їх до Індії. Казаки часто ясношкірі й синьоокі, і їх бороди ростуть нормально”⁵⁴.

Чи це не подібно на тих стародавніх саків, як зовнішньо, так і поведінкою? Про скитів доводять одноголосні свідчення самовидців-греків, що скити були довговолосі й бородаті, а волосся в них було руде, „як кров”. Аляни, одно із сарматських племен, споріднене скитам, були „майже всі ви-

Ромен,
Сумська обл.

Чигирин,
Черкаська обл.

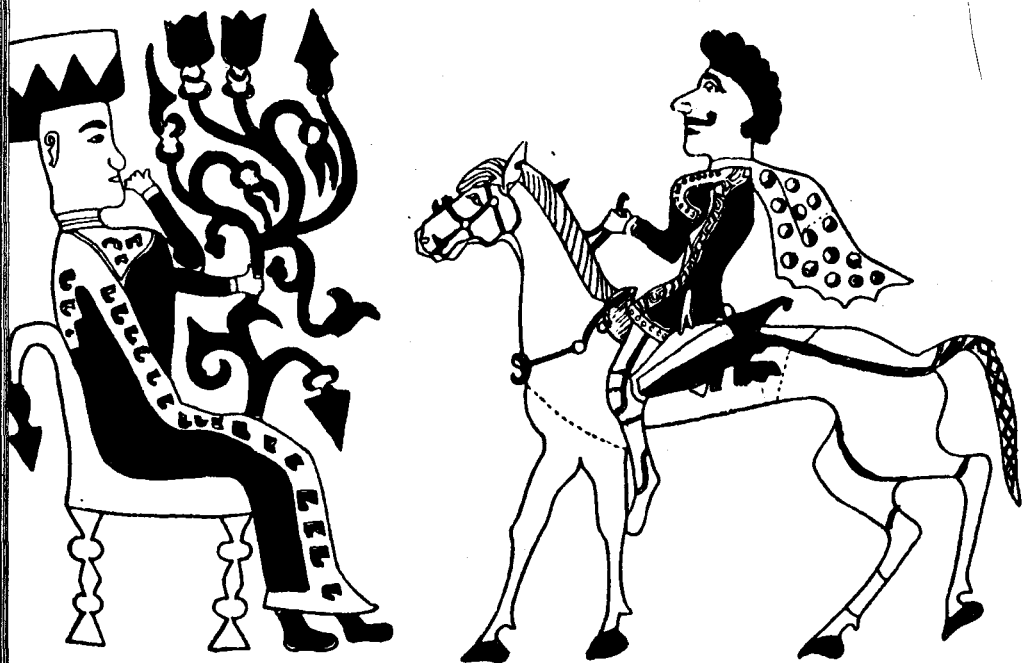

Лугова могила,
Дніпропетрівщина

сокі, дуже гарні, з помітно білявим волоссям, бородаті, довговолосі . . .”⁵⁵ Це ж також були саки, ще покищо без доточеного „ко”.

А коли шукати їй ще порівнянь (бо тут не всі), то можна нагадати їй про верховне скитське божество, охоронницю вогню, богиню Табіті. Це ж її найбільше шанували скити навіть більше за батька Папая (Зевса). Так і козацтво запорозьке найбільш за всіх шанувало Матір Божу, Пречисту Діву Марію. Вона, як і херсонська Діва, вважалася Покровою Війська Запорозького. Тільки щодо амазонок, то вже вибачайте! Бабського духу на Запоріжжя не допускали.

Пазырик, Алтай

VII

Могила Солоха,
Запорізька обл.

— Ах, дайте спокій з цими вашими скитами!
— чую вже деякі голоси. — Таж вони ніякого відношення до українського народу не мають. Якись кочові азійські зайти сумнівного походження, мало чи не фінсько-монгольського. Іраномовні грубі варвари із жорстокими звичаями. Таж вони скальпували вбитих ворогів, пили кров першого вбитого ворога, здирали шкури із трупів забитих і зшивали собі із цих шкур плащі, або робили рушники... З черепів визначних ворогів робили собі чаші й із чваньковитою пихою пили з таких чаш. На війні вони вживали отруєних стріл, полонених вбивали, людські шматки розкидали по полі, а кров'ю поливали свого страшного бога війни, Ареса-меча! Таж вони вбивали і їли своїх старих родичів! П'яниці, яких світ не бачив! Вошоїди!

Всі ці епітети позичені із „Історії” Геродота. Це так греки уявляли собі своїх північних сусідів, що, до речі, годували їх гіперборейським хлібом. Так, наче греки не були такі самі! Чи не приносили вони в жертву людей перед початком війни, та ще й свого власного роду? Ось, приклад: „Колі похід ахейців був затриманий у Авліді су-

Вовківці,
Сумська обл.

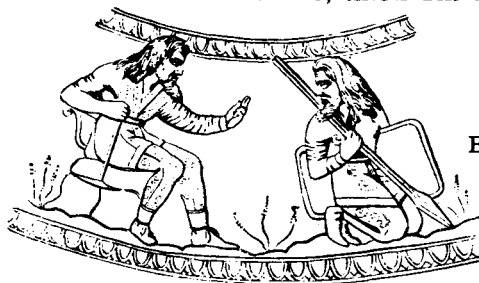

Вовківці,
Сумська обл.

протинними вітрами, ясновидці оголосили, що плавання буде успішне тоді, як дочку царя і провідника походу Агамемнона, Іфігенію, ахейці принесуть у жертву Артеміді. Агамемнон, за вимогою ахейців, віддав дочку в жертву...⁵⁶ Або: „Атеняни принесли в жертву дочку Ерехтея і Пракситеї...”⁵⁷ Чи може латиняни не вбивали полонених, чи кельтські друїди (жерці) не приносили в жертву людей? Так, і вони забивали полонених та покроплювали їх кров'ю вітвар, дерева, священні предмети⁵⁸. А ось що написано про прусів у енциклопедії: „На наказ вайдевуті (waidewuti — жерця, священника, але, очевидно, й воеводи) давні пруси усували своїх власних батьків, коли ті були дуже старі і дуже хворіли, щоб не мати на них зайвих витрат”⁵⁹.

І чого ж це скити — „азійські зайди”, коли вони споріднені із тракійцями, а тракійці за часів Гомера, себто в першому тисячолітті до Р. Х. були вже стародавніми мешканцями Причорномор'я. На цих „приборкувачів коней” дивилися ясні Зевсові очі, коли йому набридло спостерігати битву між троянцями й ахейцями. („Іліяда” кн. XIII).

Але самі греки в своїх звістках про скитів інколи обмовляються про геніяльність та тямущість цих степовиків. Прийшов один такий скит Анахарсис до Атен, ані слова не вмів сказати по-гелленському, — а за деякий час із дикого варвара зробився визначним грецьким філософом. Афоризми його були дуже популярні, й деякі записані та дійшли до нас⁶⁰. Чи було б це можливо, якби він вийшов із такого справді ди-

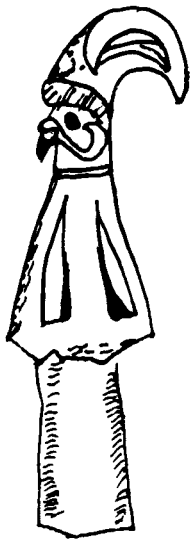
Вороніжчина

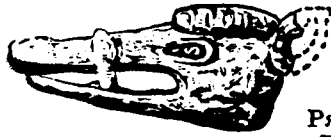
Пазирик, Алтай

кого й варварського народу? Або ось Абарис, гіперборесць. Прийшов до Атен із луком і сагайдаком за спиною, в хламиді, на чреслах золотий пояс, штани від ступнів до ягодиць — скит із голови до ніг. Але як тільки поворухнув язиком, — з уст його полилися слова, наче в Академії⁶¹. Ну, або ось про одного раба-скита. Потрапив він до одного геллена й дуже швидко навчився гелленської мови. Господар посадив його за науку. Дуже скоро почав він учити дітей геллена, а потім і самого господаря⁶². Про красномовця Демостена пишуть якісь недобррозичливіці так: „Демостен по матері з кочових скитів. Бабка його мала багато золота, було в неї дві дочки. Одна з них пішла за Демостенового батька, і ото від неї походить цей пролаза і сикофант Демостен”⁶³.

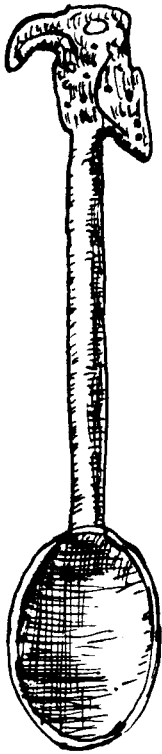
Матеріальні рештки скитського побуту, що здобула археологія, оповідають не про дикість і примітивність, а навпаки, про універсальний талант до рисунку та про глибоко мистецьку й естетичну вдачу цього народу. Греки писали, що у скитів нема професіоналів-ремісників⁶⁴, — але кожна скитська побутова річ це розкішний мистецький виріб, хоч би яке утилітарне значення вона мала. А це означає, що кожне уміло виробляти ті чудові речі, над якими тепер трудяться мистецтвознавці. Усі були майстрами! Скитське мистецтво така об'ємиста річ, що не можна кількома словами відбутися. Треба переглядати колекції, збірки, багатенно звітів із розкопів їх могил... і дивуватися. У скитів нема речі, що не була б оздоблена. Навіть стрілки, що вживалися лише один раз, були вкриті меан-

Вовківці,
Сумська обл.

Рясні могили,
Вороніжчина

Скитська ложка

драми і спіралями. Не будемо вже згадувати про золоті, срібні, електрумкові вази світової слави із могил Солоха, Чортотлик, Рясні могили, Семибратня тощо, тощо. Ці вироби ніби приписують грецьким майстрам, але чому б це скити вміли-вміли свої речі виробляти, а як зіткнулися з греками, то й перестали вміти, а передали ювелірну штуку в руки грецьким майстрам. Вірніше, що вони виробили свою власну „грецьку” школу. А що робили таки свої, з цього ж народу майстри, то видно хоч би з того, що сцени скитського степового життя передані з разуючою правдивістю й досконалим знанням людей, які самі цим життям жили.

А згадаймо про скитську одягу, вишиту золотом, про їх шкіряні вироби, вкриті інкрустаціями й мозаїками, про повстяні речі, виконані узорною аплікацією. Все це в зелених, синіх, жовтих, червоних кольорах, покрито золотими лелітками, листочками, срібною фольгою, оздоблене торочками з дорогого хутра.

Але нас особливо цікавить любов скита до прикрашування свого коня. Найбуйнішість скитського звірино-го стилю виявилася саме тут. Все, що належало до виряду коня, мало надзвичайно багатий набір прикрас, неймовірно щедрю орнаментацию. Удила, псалії вуздечки, підхвістні реміні, сідло, підсідельник, шкуратяне покривало на коня, кнутовище, — все, словом, було в різбах, інкрустаціях, взорчастих оздобах⁶⁵. Безмежна різноманітність мотивів і засобів стилістичного оформлення всіх цих звірів і птахів — оленів, турів, барсів, тигрів, лосів, пантер, левів, зайців,

Північне Причорномор'я

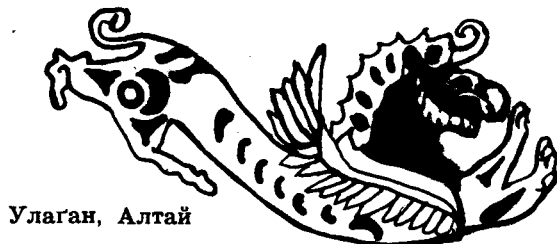

баранів, цапів, півнів, фазанів, гусей, лебедів то-що, тощо — вбрала в себе весь досвід степового співжиття із звіриною та птаством. Ці народні майстри геніяльно вловлювали особливі прикмети кожної тварини, а одночасно уміли це передати тією особливою умовною манерою, що становить основу скитського стилю. А крім того, скит не обмежується цим. Різноманітні всеможливі підвіски, пронизки, фігурки чи просто краплі, півмісяці, хвилі, коми, роги, хвостики, спіралі, розетки, пальметки, листочки, пелюсточки, бруньки й не знати ще що нашиваються на упряж та сідло.

Басейн р. Сули

Але й ще крім того — фантастичні звірі, візії напівзвірів-напівлюдей, крилаті леви, собачі голови з кабанячими іклами, голови баранів із гребнями грифів, крилаті бики, рогата коняка із дзьобом грифа, левиця із хвостом, що кінчається пташиною головою, грифон із оленячими рогами, крилатий цап або вовк, рогатий лев, — чого тільки та фантазія не навидумувала! І все воно виявляє суто індивідуальний стиль кожного звіра, а це показує, що творці цього стилю безперестань спостерігали дичину, вбрали її поведінку у свою підсвідомість. Це ж було їх щоденне заняття — мати справу з різноманітними звірами. Тому вони й знаходили в собі хист показати навколишній звіриний світ із такою переконливою мистецькою силою.

Це зображення звіриного світу було не тільки тематичне, а ще й сюжетне. Зображуються сцени боротьби між звірами — все те, що бачило моментально око степовика, а потім так вірно пе-

Улаган, Алтай

Район Сміли,
Черкаська обл.

редавало степову драму. А особливо улюблений мотив — м'ясожер замучує трав'яда: пантера нападає на лань; крилатий лев атакує гірську козу; дракон нападає на грифона, а цей — на тигра; барс замучує оленя; орел розриває барана... Оці фантастичні створіння й сюжети наводять на думку, чи це не сцени з мітів, із казок, що розказувалися довгими вечорами-ночами у тасмничій п'яній неозорного навколо степу, біля багаття?

Олександропільська,
Дніпропетрівщина

Чи може це степові варіанти тієї ж ідеї, що розвинув перс Заратустра, пращури якого самі були такими ж кочовими степовиками? Ідеї про одвічну боротьбу двох братів. Тільки Заратустра розвинув цю ідею з позиції осілого хлібороба, а кочові розбишаки бачили в перемозі степового хижака свою глорію? В таких сценах нападу одного звіра на другого навіть не момент боротьби підкреслюється, а момент перемоги одного й страждання другого. Ось орел переможно витягнувся, вп'яв пазурі в тремтяче тіло переможеного оленя, а в очах оленя агонія...

Чи може це повідається про боротьбу двох родів? Або може це геральдичні знаки, звірині емблеми, успадковані від тотемних часів? Ось оця фантастична істота з людською головою, що на ній роги оленя, ззаду крила, тіло лев'яче, а пазурі орлячі... Він б'ється із птахом, що має ззаду хвоста, як роги...

Довершена майстерність, безконечна варіабельність звіриного зображення, виробленість неповторного стилю та всенародність скитської штуки підказують, що передавалось це мистецтво

Рясні могили,
Вороніжчина

Рясні могили,
Вороніжчина

з діда-прадіда, з часів незапам'ятних. З яких же? Та очевидно, з мадлену, бо мадлен і характеризується в мистецькому вияві якнайбільшою увагою до зображення звірів. Це ж у мадлені головним об'єктом мистецького відображення стає звірина, витиснувши попередній центральний образ епохи — зображення голої вагітної жінки. Мадленці потребували відтворювати безконечно, перед кожними вловами, — у захованих печерах-святинищах*, на зовнішніх стінах скель, випиували на великих і малих площах, різьбили з дерева, малювали-рисували на корі, на шкірі, на повсті, вишивали, накладали різнокольорові аплікації... Це ж були мітичні пращури, що приносять щастя й добробут, що оберігають від усього лихого й недоброго, що здійснюють контакт цього світу з невидним. Отже, зображення було й охоронним талісманом, потрібним щохвилини. Раптова поява скитського стилю, що на ній будують теорії несамостійності його, неоригінальності й запозичення, — тільки позірна. Вона зовсім не раптова. Попередні витвори цього стародавнього стилю не збереглися просто, бо згнили, струхлявіли. Витвори ці змогли дійти до наших днів тільки тоді, як виконавці навчилися уживати метал. Сама техніка про це каже: скити спочатку робили різьбу на дереві, а

* Досі вважалося, що мадленські мальовані печери існують тільки в Піренеях. Але вони є скрізь. На теренах зменшеного мисливсько-пасовищного пляцдарму Евразії їх ще просто не відкрито. „У 1940-му році Ламаєв Звайшов у печері Узбекистану (Сараутсай) мальованих звірів. Показано сцену полювання. (Т. Talbot Rice — "The Scythians", стор. 148).

Могила Семибратня,
Прикубання

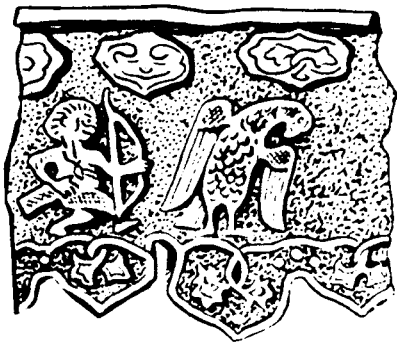

Чортмлик,
Дніпропетрівщина

потім на цьому штампі витискали взір на золоту бляшку⁶⁶.

Тільки попередньою величезною багатотисячолітньою практикою можна пояснити високу мистецьку дозрілість скитського звірного стилю, тільки тим, що він вікував у степах Євразії ще з мадлену. Це ж той самий масив, що ми його простежуємо з перших сторінок цієї казки. На базі мамутово-оріньяцького господарства з мудрою господинею Матір'ю Дівою на чолі, зродився пишний мадлен. Цей мадлен успадкував Діву, перетворивши її на чоловічого патріархального Діюса, Зевса, Дива, і інших, що й відзеркалювало процес патріархалізації у громаді. Як ми вже не раз зауважували, процес в центрі триває довше, зміни відбуваються повільніше. Так само й мистецьке відзеркалення соціального процесу у суспільстві, звіриний стиль тотемного походження, у центрі - степах триває довше і доживає до залізного віку. Він об'явився у повній соковитій силі, і поширив свій вплив на захід-схід.

Заперечують тотемізм у скитів. Мовляв, вони вже давно вийшли з тотемної стадії, а ці зображення звірів, що ними оточив себе скит, — обереги, чортогони, мовляв. Але ж це та сама думка, тільки іншими словами сказана. Мовляв, ці звірині талісмани мають опікунче значення. Опікуватися — це ж і є обов'язок тотемного предка. Зроблена зброя не буде добре служити, якщо її не зачарувати святими, пращурними знаками та образами. Успадкувавши ці знаки й образи з

Чернігів

часів мисливської магії, не конче знає скит, що це „його тотем”, але він знає, що має населити кожну вуздечку, кожну попругу, кожного ремінчика в збруї святими знаками, — от тепер є гарантія, що добре послужить. А втім, чи можемо ми знати, як далеко відійшло світоуявлення скитів від тотемного, коли через дві з половиною тисячі років у нашому фолкльорі можемо знайти його сліди. Ось відкріймо збірник наших пісень та колядок і знайдемо:

*„... пахолятонько
струже стрілоньки все з калиноньки,
хце застрелити сив-соколонька.
Ой, не стріляй, Н. Н.,
то не соколонько, то твій батенько!”⁶⁷*

Як же це нагадує обурення австралійського тотеміста, що визвірився: „Нащо ти вбив мого брата?” до того, хто вбив лише ворону!

Або:

*Ой, бо ми не є сиві голуби,
але ж бо ми є святі янголи...⁶⁷*

Вже знаємо, що наше слово свя т и й — рівнозначне слову тотем і сміливо можемо усунути чуже слово з ужитку. А що таке „святі янголи”? Це ж і суть опікуни — на християнський лад.

У наших найдавніших колядках дуже популярний образ оленя. Очевидно, був це й найпоширеніший тотем у свій час. У Євразії ще в першому тисячолітті по Р. Х. було вірування, що

Ольвія,
Миколаївська обл.

Рясні могили,
Вороніжчина

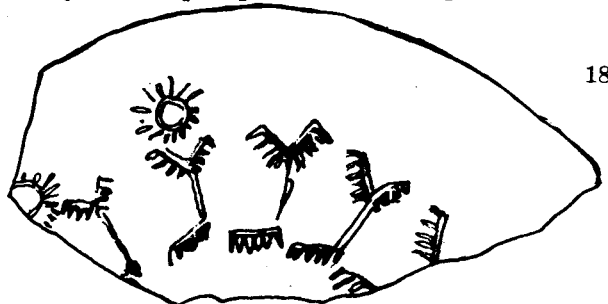

Гуцульщина

олені переносять душі на той світ⁶⁸. У „Повісті
временних літ” можна прочитати, що маленькі
оленятка випадають із хмари та розходяться по
землі⁶⁹. А ось сучасна осетинська казка: „Захо-
дить велетень у житло, де захований герой, і ка-
же: „Ух, ух! Аллона-біллона чую!” Це по-нашо-
му нібито: „Людським духом пахне!” Отож та-
кий аллон (альянський герой) пішов на влови і в
комишах побачив чудесного оленя. „Наче сонце
засяяло серед комишів. На галявці сидів олень —
18 рогів налічив я на голові. На літ стріли набли-
звся я до оленя, націлівся й лише хотів пусти-
ти стрілу, як розсипалися всі мої стріли, зникли,
жодної не лишилося в сагайдаку. Вихопив меча,
але й меч вискочив з рук, не знати, де й дівся. А
олень миттю зник, навіть сліду не лишилося. Що
за олень! Вовна на ньому золота була. Це —
Ацирухс, дочка Сонця”. Героя Сослана спіймали
й кладуть на жертвенний стіл, щоб заколоти, але
Ацирухс перетворюється в дівчину й рятує Сос-
лана, бо він призначений їй за чоловіка”⁷⁰. От
вам і підстава вважати себе нащадком чудесної
оленя-дівчини, якщо ви належите до роду Сосла-
нового. Тепер рід оленів у всьому буде допома-
гати, опікуватися, а коли треба, то заговорить і
людським голосом та накаже відкрутити лівого
рога, а звідти посиплеться все, чого душа бажає”⁷¹.

Осетинський бог диких звірів і в першу чергу
оленів, *Афсаті*, теж має вигляд оленя. Ім’я це
дивно нагадує нашого *Евстахія*, святого, що був
у дружбі з оленем в час своїх відлюдних пере-
бувань у лісі. Прозоро видно, що християнський

Еспанія

Оксютинці.
Сумська обл.

святий покрив попереднє тотемне божество, яке мало вигляд оленя.

Отже, олень найчастіше й найчисленніше зображення в скитському мистецтві, зокрема, на стандартах.

Крім оленя, на скитських родових стандартах були й інші звірі, треба думати, в сивій для самих скитів давнині родові колишні тотеми: соколи, орли, бики, леви, тигри, барси та інші. Стандарти ці, високі списи, що на них насаджувалося опікунче зображення, несли поперед родового з'єднання. Ця традиція дожила у Європі до наших днів у вигляді родових гербів, — оце ж ті самі опікуни.

Ряди таких геральдичних знаків чи їх деталей у скитському мистецькому виробі були на рукоятях мечів, покривали зовнішність чаш, казанів, окуття сагайдаків, повторювалися в сотнях на золотих бляшках. Сотнями нашивали їх на одягу, на взуття, на килими, на покривала. На сідлах були вишиті ці самі фігури... Вже їх старовинне значення затуманилося, але однаково шукали в них охорони, безпеки щастя та всіляких успіхів.

Мистці й естети, скити дбали не тільки про виставність свого коня, але й про свою власну зовнішність, особливо про красу своєї зброї. Сагайдаки їх окуті взірчастим золотом і сріблом, мечі їх із золотими рукоятями, навіть і нагайка — золота. Вже не раз доводилося згадувати про масу золота в убранні (бо говорячи про скитів, ніяк не можна золота оминати), про розшиту золотом одягу, сяючі від золота та самоцвітів шапки. Але особливу увагу приділяв скит поясові.

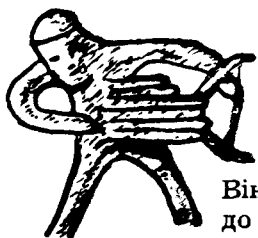
189

Східній Памір

Алтай

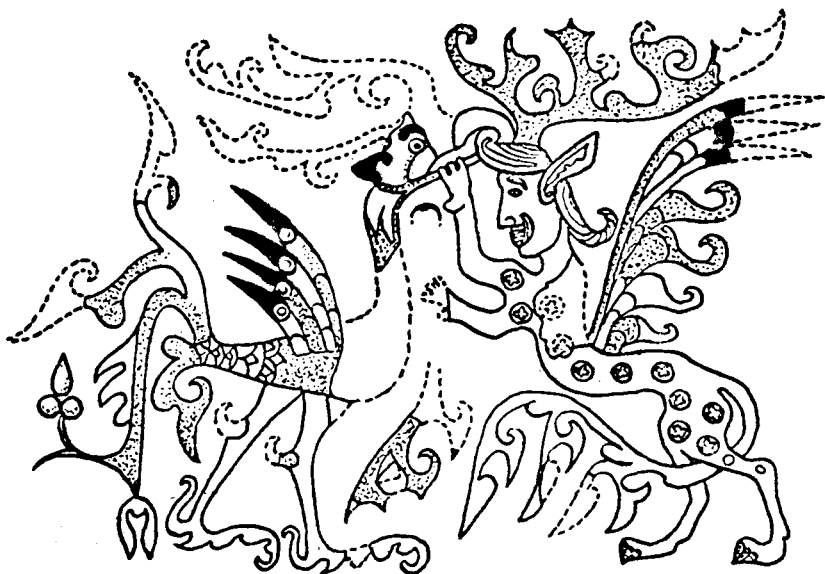
Кавказ

Він у нього з широкого ременя, часто доходить до середини грудей, прикрашений золотими, срібними та мідними бляшками чи аплікаціями із шкурок. Все це виразно можна побачити навіть і на золотих скитських вазах.

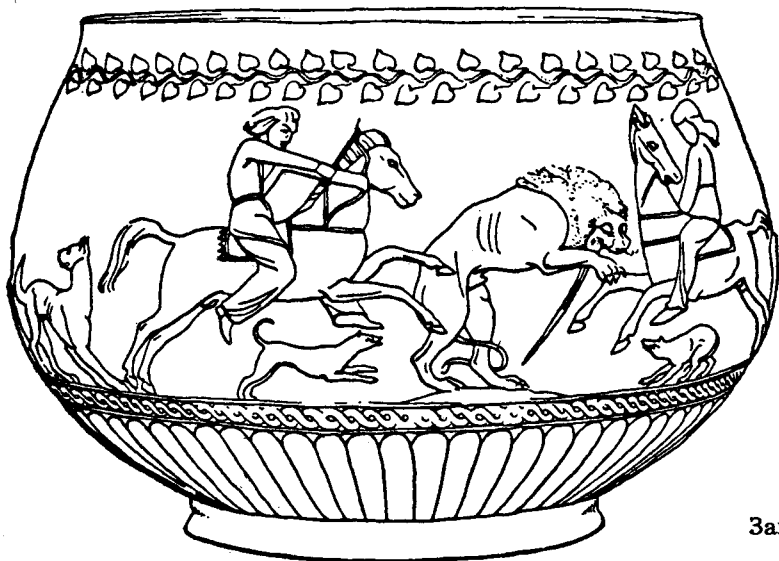
Любили скити й випити та поспівати. Слава про скитську пиятику доходила широким відгомном до греків. Скити пили нерозбавлене вино (спирт?), і коли греки хотіли випити міцнішого, то казали: „треба це вино підскитити”. Поет Анакреонт залишив такий вірш:

*Ну, друзі, не будемо більше
з такими галасом і гуком
пиячити, немов ті скити,
а будем тихо пити
під звуки славних гімнів...⁷²*

Любили заграти й на бандурі. По-скитському вона звалася: *пандоура*, а в сучасній осетинській мові — *фандир*⁷³.

Пазирик, Алтай

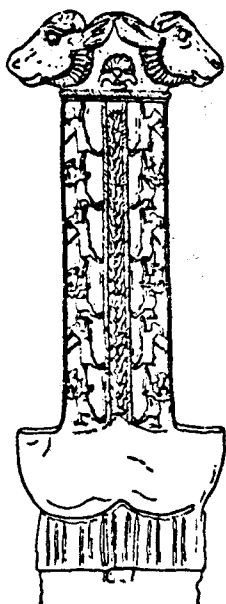
Солоха,
Запорізька обл.

VIII

Та й шкода мені відмовитися від таких мальовничих скитів. Якщо вони не частина історії України, то як же ми самі себе збіднюємо! Таким яскравим періодом, із державою від Дунаю до Дону, що протривала 800 років, із золотими лицарями, із мистецьким здобутком, славетним звіриним стилем, — такими блискучими предками хотів би почванитися кожний передовий європейський нарід, а ми відбивасмося. Ні, це не наше, нічого спільного не маємо з якимись азійськими зайдами! Ні, нас навіть не обходить задоволення скитської легенди, що скити в часи Геродота вже жили на цій землі тисячу років і походять від самого Папая-Зевса та дочки Бористена. Хай їм навіть із неба й золотий плуг, золоте ярмо, золота сокира й золота чаша впали, — геть із скитами, не хочемо їх мати серед своїх предків!

Але! Коли навіть тисячоліття побутувало

Чортмлик,
Дніпропетрівщина

скитство на нашій землі, то воно ж надало обличчя нашим степам. Як же можемо ми його викинути із числа наших пращурів? Невже ж такі творчий дух їх народнього генія не осів хоч яким тонким пилком у наших душах, у нас, далеких нащадках якихось предків нашої землі? А зрештою, що ж за ганьба та сором, якщо й справді скити колись прикочували з Азії? Чи ж Персія та Індія з їх духовними багатствами не в Азії? Чи європейська цивілізація не живе й досі спадщиною азійського Сумеру? І хіба скити не індоєвропейці, не з одного з нами мовного кореня? Фізичний вигляд їх, за їх власним портретуванням, показує таких самих бородатих дядечків, яких можна знайти і в нашому сімейному альбомі. Греки одностайно називають їх ясношкірими, рудими (скитів), білявими (сарматів). Роксолляни — це ж означає: русі, русяві аляни.

Ну, що ж, „прикочували з Азії” . . . А колись, ще давніше, відкочували в Азію з України, як думають авторитетні дослідники. „Вважають, що мідійці (попередники персів Д. Г.) прибули до Персії з південної Росії (читай: України, Кубані); і знайшовши царство Урарту заселенням, обійшли його й поступово окупували західну частину Іранського плято”⁴. Це ж була їх домена, простір від Дунаю до Алтаю, — куди хотіли, туди й кочували без ніяких перешкод. Гірше було б, якби їх попередники, „бронзовики” не мали об’їжджених бистрохідних коней та не потребували пасовиськ для своїх отар, — то й не було б такого багатого вахляра індоєвропейських народів, не було б і їх провідної ролі на земній

кулі. А що скити, нащадки „бронзовиків” і продовжувачі розпочатого ще гетитами процесу, були один нарід від Дунаю до Алтаю, то це стверджує хоча б дивовижна однастайність кінського спорядження на цьому великому просторі, як виявила тепер археологія. Це ж — останній масив, що тримає безперервну тяглість із часів льодовика.

Але факт фактом: ці голосні на весь світ скити десь так у третьому столітті після Р. Х. зовсім зникають. Вже про них не згадують у своїх звістках про північне Причорномор'я грецькі письменники, а в четвертому столітті про них усі, взагалі, забули, тільки ще довго ця територія звалася Скитією, аж до літописних часів („Велика Скуфь”). Пропали й бундючні царські скити, а степом прокочується могутня хвиля сарматів: язиги, роксоляни, аляни. Показавшись з-за Дону в II ст. до Р. Х., за кілька століть вони вже опинилися над Дунаєм. Вони та інші кочовики, як швидколетні кадри наших степових завір'юк (за М. Грушевським) — гуни, хозари, болгари, авари — спустошили причорноморський степ, аж поки не почали заселяти його слов'яни... 17 століть спали скити в своїх могилах-храмах, надаючи степам містично-загадкового хвилястого на обрії красвиду, та й от — дякуючи своєму звіриному стилеві, — знову воскресли.

Археолог Б. Граков, досліджувач Кам'янського городища на Дніпрі, вважає, що це величезне городище й було столицею царства скитів, а вірніше, царя Атея. Але він же вважає, що скитів розтопила в собі слов'янська стихія. Вже в тре-

Олександропільська,
Дніпропетрівщина

Талаївська могила,
Симферопіль, Кримська обл.

тЬому столітті після Р. Х. починається слов'янізація південних степів, а від скитів, каже він, в нас лишилось лише кілька слів, що ввійшли в нашу мову, та й годі⁷⁵.

Хіба тільки?

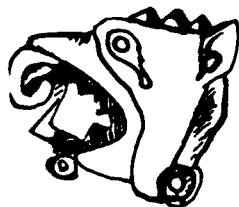
А перси й досі називають слов'ян скитами, себто на свій перський лад, як і 15 століть тому, — *сакалал, саклаб*.

Можливо, що вони за інерцією перенесли стару назву на нових заселювачів. Але ось грецькі письменники античної доби починають все частіше згадувати про слов'ян — антів, венетів, склавівнів — і якое дивно вражає, що наших смирних і хліборобських слов'ян, нащадків матері Леле, вони характеризують такими ж словами, як і недавно скитів.

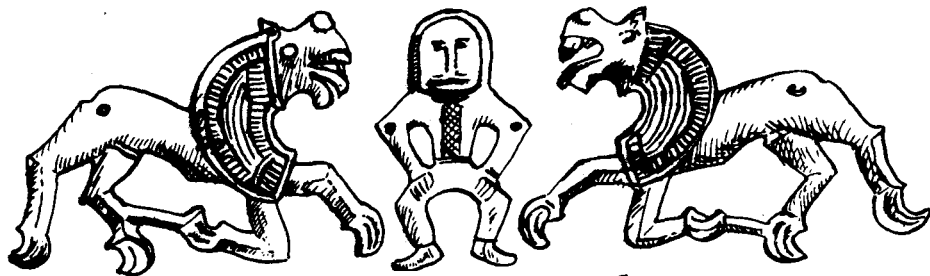
„Склавини, що зуться й данубіями, одні охоче їдять жіночі груди, бо там повно молока, й розбивають грудних дітей об камінь, як мишей, а другі утримуються від звичайного м'ясоїживання. Одні зухвалі, свавільні, вбивають свого зверхника під час спільної їжі чи подорожі, пожирають лисів, лісових котів, свиней, викликають одне одного вовчим завиванням... а другі утримуються від обжирання й підпорядковуються всякому зустрічному”⁷⁶.

„Слов'яни відібрали в римлян цілу Грецію... Слов'янські осаді з'являються в великій масі в Македонії, Тессалії, Беотії, Епірі, Пелопонесі... З балканського побережжя слов'яни переходять навіть у Малу Азію...”⁷⁷

Кілька таких цитат малюють той самий образ

с. Гришинці,
Черкаська обл.

с. Мартинівка, Черкаська обл.

Кримська обл.

експансивних вояків-розбишак, що для них головне зайняття — війна, плюндрування сусідніх земель, військова здобич. Така ж сама військова організація: старшина-князь і його дружина. Про це ми можемо вже мати більше уявлення, бо це була та сама організація, що її успадкувала від давніших часів Київська Русь. Князь і його улюблена дружина або відбувають військові походи, або засідають у гридницях та бенкетують.

Це ж така знайома картина — і для кельтів, і для аланів, як ми вже бачили з казок, і для слов'ян... Святополк навіть у поході „стояше межі двома озером, і всю ніч піл бо з дружиною своєю”⁷⁸. Під час цих бенкетів лунали безконечні величання та здравиці, бояни свої пісні-„слова” komponували про походи та звитяжців, приграючи собі на гусях чи на „пандоурах”...

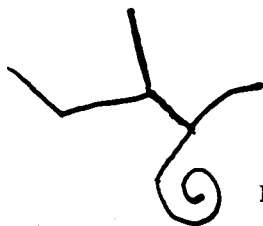
Князь — він же й головний жрець, що справляє жертвоприношення. Він — віщий, себто наділений надприродними здібностями (Віщий Олег, наприклад), як знахар. Це означає, що його княжо-жрецький сан розвинувся з колишнього мадленського знахара, який знав, як то чарувати звіра перед виходом на влови та керував пляном ловецької експедиції. У одній слов'янській мові, польській, „князь” і „священик” навіть і досі однаково звучить: *ксенж-ксьондз*. І справді — князь Святослав приносить жертву під час походу, бо це його, князя-жреця, обов'язок. Він — представник вищих сил для народу, як і скитський цар (і, до речі, гетитський цар — верховний жрець). І так, як через слово Леле-Лада ми

Керч,
Кримська обл.

Полтавщина

Район Сміли,
Черкаська обл.

промацали хліборобську основу слов'янства, то тепер через княжо-жрецько-дружинну організацію промацуємо другий складник основи, мисливсько-скотарську. Підекваторіяльна й підльодовикова зони в слов'янстві поєдналися.

Як скити поклонялися мечеві (знакові бога війни, Ареса), так і слов'яни складали присягу перед мечем. „Меч був символом княжої влади і предметом релігійного культу”, — каже дослідник⁷⁹. Можемо простежити цю традицію „меча” і далі. Володимир Великий взяв за свій державний знак той самий скитський меч, що був колись застромлений на купі хмизу, як символ Ареса. Якщо ж навіть цей тризуб-меч, що перейшов від Володимира до української держави ХХ-го століття, походить із скотарського тавра ще давніших епох (ним значили патріярхи степових племен свої табуни та череди), то однаково він важкоуявно стародавнього походження.

Київ

Той же Володимир одружився з Рогнідою, як скит. Спочатку повбивав її батька й братів, а тоді почав її сватати. Так само в осетинській казці Сослан-батир прийшов сватати улюблену дівчину із словами: „Я вбив твого батька! Тепер ти моя!”⁸⁰

Про скитів колись казали, що нема сильнішого за них народу і ніхто не міг би їх побороти, якби між ними була згода. Ця характеристика переноситься і на слов'ян. Так і про слов'ян казали, що в них — „брак згоди й упертість та неохота підпорядкувати свою гадку гадці загалу, наслідком чого виходять криваві бійки”⁸¹.

Інший сучасник каже: „Слов'яни нарід від-

Район Сміли,
Черкаська обл.

важний та войовничий, ніхто не дорівняв би їм у силі, якби не розрізнення їх численних, відокремлених племен”⁸¹.

Почавши з IX-го століття повно нарікань на слов'ян, що нічим не різняться від нарікань на скитів: „Нарід, як то всі знають, дуже жорстокий і немилосердний, не має жадного сліду ласки до людей: подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим поглядом виявляють вони замишування до вбивства”. Вони відважні й сміливі: як нападуть на інший нарід, то доти не відступляться, поки не знищать цілком, а як перемагли — пригнічують, як рабів”⁸².

Це ж — слово в слово те саме, що казали греки 10 століть перед тим про скитів: „Нещадні, люті, безсердечні, звіроподібні душею”... Або: „Скит безжально розрубє ворога з метою вбивства”⁸³.

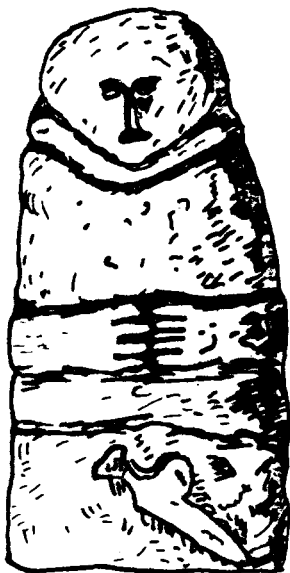
Вдумуючись у ці характеристики, дивуєшся: хто кого проковтнув? Слов'яни скитів, чи скити слов'ян, надавши їм войовничих рис? Чи може... Може слов'яни це й є скити, ушляхетнені влистою в них гіпербореїською душею Леле?

І навіть фізичні риси слов'ян описуються так, як колись описували скитів та алянів. Ось говориться про слов'ян і антів: „Всі вони високі й надзвичайно міцні. Тілом і волоссям не дуже білі, але блондинуваті, і не впадають у зовсім чорне але всі *рудуваті*”. „Слов'яни — нарід червоної краски, з русявим волоссям, кріпкі тілом...” „Великі тілом, русяві, гарні люди...”⁸⁴

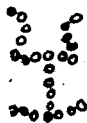
Скитські тризни, влаштовувані на могилах померлих (зрештою, такі ж, як і в ахейців, описані

Вовківці,
Сумська обл.

Херсонський музей

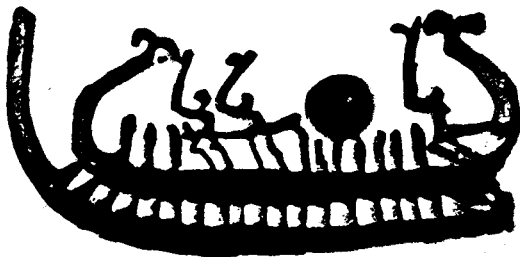

Мала Азія

в Гомеровій „Іліяді”), перейшли й у слов'янський похоронний обряд. Як би це могло бути, коли б скити прийшли, побули і пішли?

У „Слові о полку Ігоревім” „Хорс великий”, сонце, виступає в ролі божества. Аляни в осетинських казках також моляться: „Ясне Сонце!”. Кажуть, що гуцули моляться в Карпатах до сонця. „Всякий, побачивши сходяче сонце, здоймає побожно накриття голови, а звернувшись лицем до сходу, віддає йому глибокий поклін, і хрестячись, шепче слова молитви: „Слава тобі, Господи, за личенько твоє господне, щось ся показало праведне, слава тобі, просвіщенне!”⁸⁵ Хорс виступає, як мітологічний предок і основоположник династії на Заході. „Відукінд Корвейський передає легенду про те, що брити закликали саксів Хенгіста і Хорса на царство, бо в них „земля велика та багата...”⁸⁶ А спільний предок усім цим Хорсам-Сонцям, мабуть, у гетитській сивій давнині, бо гетити мали своїм державним знаком крилате сонце, що стояло над усіма зображеннями. Тоді ще, мабуть, не відчувалося ніякого поділу на закаспійських саків і зах.-європейських саксів, предків сучасних англійців...

Або оті олені, невідмінні персонажі наших колядок. Ці олені з 70-ма рогами просто потребують ілюстрації із скитського звіриного мистецтва. А тури, орли, соколи й інші звірі, що обіцяють людям свої послуги й говорять людським голосом... Це ж чистісінький „звіриний стиль” у нашому епосі!

Швеція

„... Коня сідлає, думку гадає:
 коню мій сивий, будь ми щасливий!
 Поїдемо ж ми в чистеє поле,
 в чистеє поле, під темний лісок,
 за чорним туром, за грубим звіром.

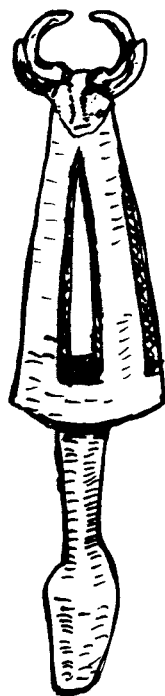
Та як подибає чорного тура,
 чорного тура, грубого звіра,
 і сніпок стрілів не долітає,
 і тугий лучок не достріляє,
 та й сивий коник із ніг спадає,
 а чорний турець д'нему промавляє:

„Гордий молодче, не бійсь ти мене,
 поїдеш же ти в неділю рано,
 тогди ж ти мене та постріляєш,
 яснов шабельков та й порубаєш,
 а за славоньку панну дістанеш”... (стор. 225)*

Чи не нагадає вам це Сосланове полювання на дочку сонця, Ацирухс у оленячому вигляді, що також кінчається сватанням?

М. Грушевський називає це дружинницькою поезією, і в цьому ми з ним згодні, але треба додати, що це — дружинницька поезія при скитському патріархові-вождеві. Це ж епос народу, що ніколи не вирушав із євразійських просторів, від самого оріньяку-мадлену. „Турець” — добродійник, опікун, що ладен навіть сам себе в жертву віддати для успіху „гордого молодця”, а властиво перетворитися на „панну”. О, в стосунках із святим звіром усе можливо!

* Всі цитати цього розділу — з „Іст. української літератури”, т. І. М. Грушевського. Тут зазначено сторінки.

Старша Могила
 с. Оксютинці,
 Сумська обл.

Краснокутська могила,
 Дніпропетрівщина

Абож оце замилювання в золоті, як найвищому вимірі краси, що так виразно виступає в старовинній українській поезії і що її М. Грушевський називає візантійським стилем антської доби. Але вслухаючись у ці колядки з золотими роженьками, золотим зерном, золотою корою на яблуні, золотим колосом, золотим човником, золотим мостом, посіяним золотим каменем, — то видається, що ми опинилися у IV-му столітті до Р. Х. де все аж очі засліплює золотом. Там бачимо й золотий терем, — але де він?

*... на тім оленці тридцять ріжків,
на першій ріжку золотий терем ... (ст. 274)*

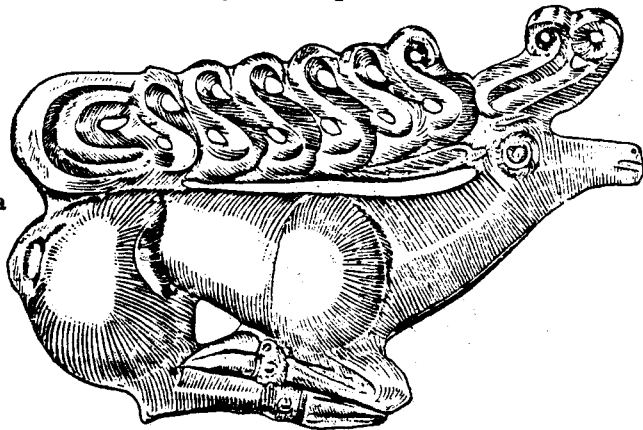
чи:

*... туре-олене на дев'ять ріжків,
ой, на десятім там терем росте ... (ст. 279)*

Ось і сама княгиня походжає,

*а на княгині кований пояс,
на тім поясі злоті ретязьки ... (ст. 214)*

А за вікном виграють золоті й срібні трембіти. Там десь і козак походжає. У нього „срібная стрільбонька, золотий лучок”. А коня його „золота грива покрила”.

Костромська
могила,
Кубань

Дівчина ж убрана ось як:

*павляний вінок, злотий перстенець,
перлова тканка, кований пояс,
лися шубонька, злоті чобітки ... (ст. 278)*

Навіть ікла вепрові золоті. Навіть сохи. У ко-
лядці вони:

*Ой, сохи твої золоті,
сошнички твої все мідняні ...
Уродить нам ся золотий колос,
золотий колос, срібнее зерно,
срібнее зерно, мідяне стебло ... (ст. 278)*

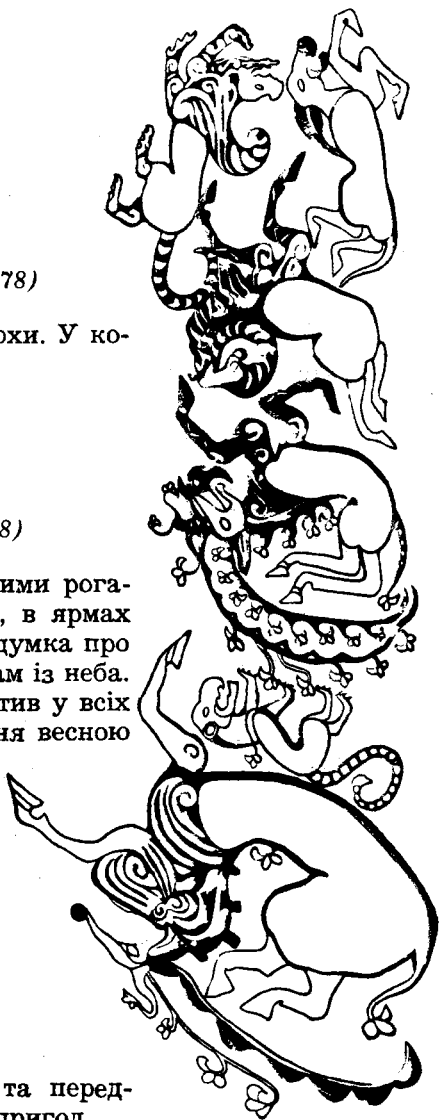
А коли ще побачимо волів із золотими рога-
ми та почуємо про „ярма все кедрові, в ярмах
списочки позолочені”, то наvertsється думка про
той золотий плуг, що впав колись скитам із неба.

А що сказати про цей постійний мотив у всіх
піснях, мотив хвилювання — вирушання весною
у похід?

*А вже весна, а вже красна,
із стріх вода капле,
молодому козакові
мандрівочка пахне ...*

*Прийшла весна красна,
нам гайвочку принесла,
для паненок гайвочку,
для парубків мандрівочку ... (ст. 182)*

Навіть кінь відчуває нетерплячку та перед-
смак нової дороги, руху вперед, нових пригод.

Пазирик, Алтай

Розлилися води на чотири броди...
... В четвертому броді коничок заржав,
він доріженьку почув... (стор. 173)

А чи це не про скитського молодця оця ко-
лядка?

с. Черепин,
Черкаська обл.

Коника сідлав в сімдесят попруг,
а в десятую — бай — золотую,
а в того коня срібні копита,
а в того коня шовковий хвостик,
а в того коня кілова грива,
кілова грива коня покрила,
срібні копита камінь лупають,
срібло-золото розсипають... (ст. 225)

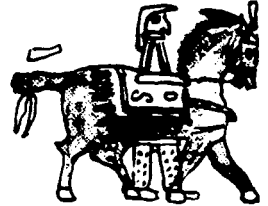
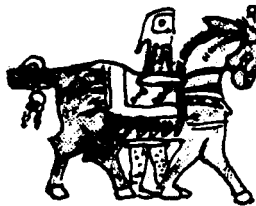
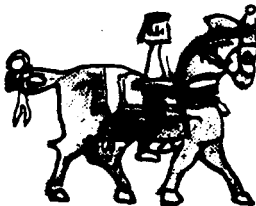
Чи:

Ой, рано-рано кури запіли,
а ще раніш Н. Н. устав,
лучком забряжчав, братів побуджав:
Браття, вставайте, коней сідлайте... (ст. 225)

А далі оповідається про походи на ближчі й
дальші землі: німецьку, Рим, Царгород, Туреч-
чину, Білгород, Львів; про підготову до походу:
„Стружічко струже, огника кладе, золотцо то-
пит, збройцю злива”. Потім — про наскок на „ні-
мецьку землю”:

І звоємо, і зрабуємо!*
Ми заберемо сиві коники,
сиві коники, нев'їжджені...

* Аякже! Слава і честь! Д. Г.

Пазирик, Алтай

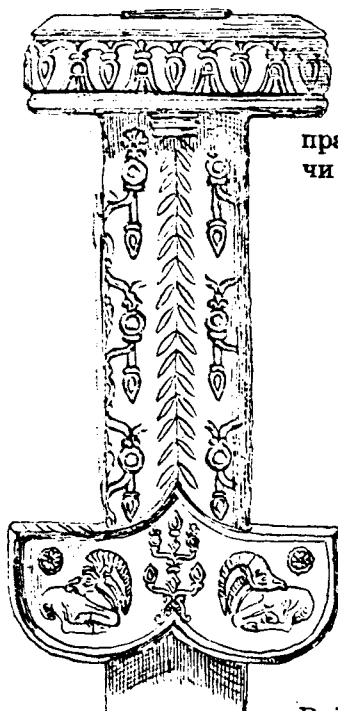
Солоха,
Запорізька обл.

Потім іде розподіл награвованого в збройному наскоку добра. „Пан Хомуненько-перебіриченько (ватажок), сам молоденький, кінь вороненький”, перебирає між кониками, сіделками, вуздечками, чобітками, нарешті, й дівоньками, собі забирає, що краще... (ст. 229).

Кінь у козака в українській народній поезії то не простий кінь, він чудесний: він переносить козака без часу, куди той захоче. „Він сам наперед як полем шмигнув, як конем шмигнув, аж ся Рим здригнув”... (ст. 229). З Римом воювали ще скити, нищачи римські провінції за Дунаєм, то очевидно ж козак так само ставиться до коня й так відчуває його, як і той далекий

с. Поставмуки,
Полтавська обл.

Лита могила.
Херсонщина.

пращур. Або ось як виглядає молодий козак, —
чи ж не скитський дружинник?

*Гордес, гордес паня,
між панями славноє!
Соколе ясний, паничу красний — Н. Н.
Лелія! Та його ніженьки
в щирім золоті горіли!
Граї коню, граї, кониченьку,
під Н. Н. молоденьким, граї, коню!
Граї, коню, граї, кониченьку
воронесенький,
під Н. Н. молодесеньким!
Подзвонюй, подзвонюй, коню,
своїми узденьцями золотими!
Потупай, потупай, коню,
по тім скарбовім камені!
На коню, на коню,
золотее тіречко на ньому! .. (стор. 289)*

Порівняймо це з вісткою IV-го століття до
Р. Х.:

„Один скитський володар зняв з голови ві-
нець, що блищав золотом і самоцвітами, скинув
військовий панцер обсіпаний дорогоцінностями
(бо варварська зброя чванлива і розкішна) та
послав у дар ...”⁸⁷

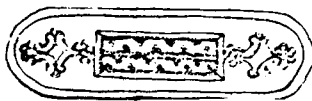
Порівняймо з осетинською казкою:

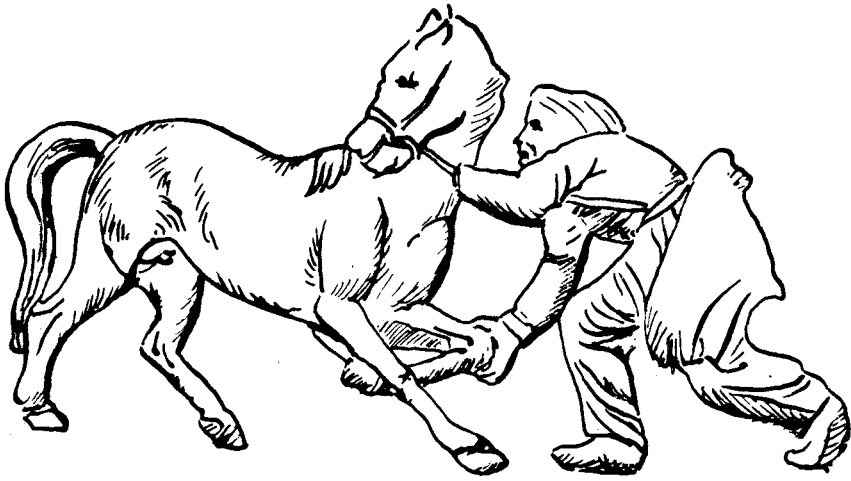
„Південним сонцем грало золото і срібло, що
ними були оздоблені їх уздечки ...”⁸⁸

Порівняймо з літописом:

„... тогда Володімер Мономах піл золотим
шоломом Дон ...”⁸⁹

А цю колядку можна б підписати під сценами

всесвітньовідомої вази, знайденої у могилі Чортомлик:

Чортомлик,
Дніпропетрівщина

*Ой, у чистім полі стоїть стаденько,
стоїть стаденько коней вороних,
найшовся тамка кінь вороненький,
ані спійманий, ані сідланий...*

*... Гнало за ним гнало (три громади)
не могло дістати,
дігнав же його пишний Н. Н.,
скоро го дігнав, зараз го спіймав,
скоро го спіймав, зараз осідлав... (стор. 234).*

М. Грушевський називає це дружинницькою поезією, що в ній ще брентить, гуде й золотом передзвонює антська традиція. На мою думку, всі традиції скитського дружинника тут ще свіжі, себто анти й запорожці продовжували традицію скитську.

„Самі запорожці хліборобством не займалися, — пише М. Аркас у своїй праці „Наш степ”⁷⁰⁰. — У степах випасали вони величезні табуни коней, овечі отари й гурти худоби, присутність яких у степах анітрохи не порушувала їх дикого вигля-

ду. Ні міст, ні великих селищ запорожці не мали. Зосереджувалися вони у своїй твердині, Січі, маючи лишень на границях своїх вольностей низку укріплених пунктів”.

Так само казав і скитський цар Ідантирс: „Ми не маємо ні міст, ні оброблених ланів...” Там само, де була Січ, розкопана тепер колишня твердиня степового скитського царства та зо два десятки малих укріплених городищ довкола⁹¹.

Між часом Ідантирса (512 р. до Р. Х.) і Запорозькою Січчю прогалина часу яких двадцять століть. Яким змістом була виповнена ця прогалина? М. Грушевський каже, що вже в VI-му столітті по Р. Х. анти посідали простори від Дунаю до Дону, від Карпат до Чорного й Озівського морів. В антах маємо предків українських племен⁹². Та й так виходить, що анти не колонізували якісь нові й неналежні їм землі, а поверталися на ті самі, де їх пращури були споконвіку, з часів, як поженилися Папай-Дий із дочкою Бористена, Дніпрівною... Чи, за іншою легендою, як у Геракла закохалася богиня, Господиня цих земель жінка-змія, та мала від Геракла три си-

Греція

Симферопіль,
Кримська обл.

ни... Анти повернули собі свою дідизну, свій спадок від Скита Геракловича.

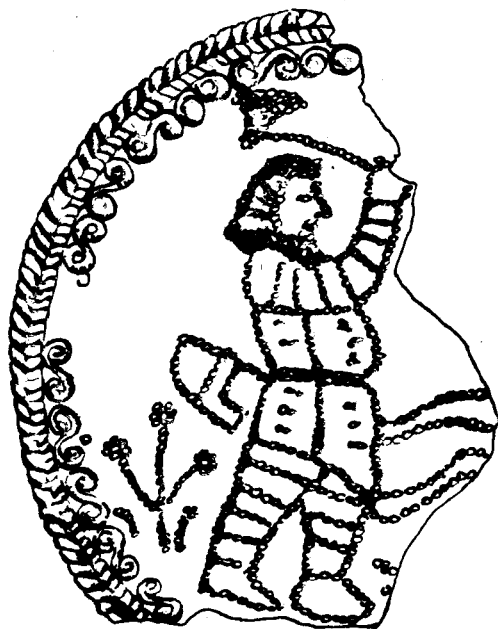
Якщо ж ми із скитами не маємо нічого спільного, то й ця антська колонізація Подоння й Приозів'я з VI-го по X-те століття — лише випадковий епізод. І коли азійсько-тюркські хвилі кочовиків заливали наш степ та витиснули звідти антів, то що нам до того? Степ безгосподарний, нічий, а анти самі були лише випадковими гастролерами — такий висновок?

Тим часом, характеристика антів тотожня з попередниками-скитами та наступниками слов'янами. „Прокопій каже, що від початку панування Юстиніана (527 р.) гуни, слов'яни і анти страшенно нищили майже щороку Іллію і Тракію, всі землі від Іонійського моря до Царгороду, Гелладу і Херсонес. Він описує сих чорноморських антів, як професіоналів-добичників, які не займаються господарством і всю енергію віддають війні, в котрій являються незрівняними майстрами, спеціалістами в засідках, несподіваних нападах тощо”...⁹³

Але в тім то й річ, що анти вже не були скити. Не тільки запорожці селилися хуторами, як описує в згаданому нарисі М. Аркас: „Порідку,

дуже розкидано, в запорозьких степах виднілися зимовники-хутори жонатих січовиків... Зимовники були прототипом пізніших степових хуторів: господарі-запорожці „сідали на землю”... Зимовники укріплялися частоколом і ровом, мали навіть гармати. З січовиком і його родиною жила й челядь, його невеличка дружина...”

Але ж ці прототипи українських хуторів — традиційне повторення улюбленого способу оселення антів. „Анти мешкають розкиданими й відокремленими осадами, селячись далеко один від одного”⁹⁴. Це вже хлібороби, їх тягне до землі. В напівкочовім розбійнім життю чорноморського розселення, з начальниками, що стояли на чолі озброєних ватаг, із дружинниками (типово скитськомую), — вже закладені гени трипільських хліборобів. Де є земля, там треба її обробляти: засівати лани, садити баштани, городи, садки...

Херсонес,
Кримська обл.

IX

Велика Близниця,
Кубань.

Чи можемо ми викинути, як чуже щось, вищенаведену крапельку прикладів із скарбниці нашої народньої поезії? Це ж наше рідне, таке всім нам дороге! Але тільки сплавом мирного осілого хліборобського та кочового скотарсько-дружинницького складників можна пояснити неймовірне багатство та виставність наших народніх звичаїв.

Отой пишній „дружинницький” характер народнього весілля з князем-княгинею, боярами, дружиною (парубочою й дівочою), сватами, старостами, світлками, приданками, коровайницями-„ліпишишками”, з урочистим величанням, — але й головним тотемом-хлібом, с в я т и м ко-роваєм, але й з головною жрицею весільного ри-

Баламутівка,
Чернівецька обл.

туалу, матір'ю, що благословляє всі весільні дії.

Ота пишнота різдвяних величань у колядках та щедрівках „пана-господаря”, що сидить за столами, застеленими килимами; у личинах мадленського вигляду, з отими невідмінними персонажами, оленем із 70-ма золотими рогами, туронем, козою, — але й з хліборобськими мотивами оранки, сівби, доброго врожаю... Із батьком-жерцем, що у Свят-вечір сідає на покуття за макітрою пирогів та питає: „Діти, діти, чи бачите ви мене? — Ні, не бачимо, тату! — То дай, Боже, щоб і на той рік не бачили...”*. Із снопом, що символізує пращурів, тощо.

Баламутівка,
Чернівецька обл.

Оті вже затуманені весняні цикли свят із Ярилом чи Аресом, грецьким і скитським богом війни... чи може Еросом, богом весняного кохання... чи Юрієм, господарем вовків та охоронцем худоби, мабуть таки, Ярилом у сивій давнині... чи Юрасм-воротарем, господарем неба, але ще членом роду з матір'ю на чолі, як видно з веснянки:

Та Юрай мати кличе:

*„та подай, матко, ключа,
одімкнути небо, випустити росу...”⁹⁵.*

* У поморських слов'ян цей обряд (чарування нового врожаю) виконував фаховий жрець. Він ховався за великого на людський зріст коржа, почепленого біля ідола Святовида (пізніша назва Сварога — Д. Г.) і бігався в людей, що зібрались до храму, докладно такими ж словами, чи вони його бачать. (М. Грушевський — „Історія української літератури”, т. I, стор. 162).

Лугова могила,
Дніпропетрівська обл.

Богуславський р-н,
Київщина

Дуже цікавий цей індоевропейський бог із такими різноманітними функціями, що дав навіть хліборобству своє ім'я (*орої*, грецьке — „орачі”; *орати*, *оранка*, *оразі*, *рало*, *орна* земля, укр.; *арабль* (*arable*) англ. — „орний”, „оранка”). Але для певности чарування, що забезпечує ріст зела і урожай, для закликання весни, дощу — потрібні дівчата і жінки, без них нічого не буде. Мало того: щоб чарування було міцне й могутнє, жриці мають діяти голі, як оріньяцькі діви*.

* Кілька прикладів цього:

„По півночі на Воведення жінки сідають голі на порозі й прядуть самосівні коноплі” (М. Грушевський, „Іст. укр. літ.”, т. I, ст. 145), себто перетворюються на час у жриць того часу, як інших конопель, крім самосівних, не знали. Чи це з неоліту, чи ще може з мезоліту?

Голі дівчата ворожать на Андрія. „Пізно ввечері, як усі заснуть, дівчина скидає сорочку й волочить нею тричі навколо хати, потім іде в дровитню і сіє лянне сім'я, примовляючи: „Доки буду дівувати?” Заскородивши те сорочкою, йде гола вулицею й тут рахує кілля в плоту, ворожачи про віддання, а лягаючи спати, кладе сорочку під голову”. (Катерина Грушевська, „З примітивного господарства”. Зб. „Первісне громадянство”, вип. 1, 2, 1926-28 р., Укр. Акад. Наук. Культ.-Іст. Ком., ст. 9-44).

„Прибуток молока більший, як жінка, що доїть, підтикається вище, а ще краще роздягнутися догола”. (Там же).

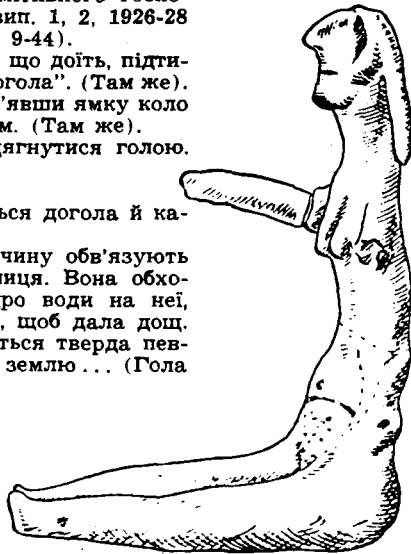
„На Поліссі. Посадивши розсадку і ум'явши ямку коло рослини жінка придушує її голим коліном. (Там же).

„Щоб відігнати горобців, треба роздягнутися голою. (Там же).

Гуцульщина, Овруччина.

„В ніч на Купайла жінки роздягаються догола й качаються в росі”. (Там же).

Чарування дощу в Сербії. „Голу дівчину обв'язують травою і квітами так, що не видно її лица. Вона обходить двори, а господині виливають відро води на неї, дружки ж її співають мольби до Додоли, щоб дала дощ. В пісні, що співають дівчата, висловлюється тверда певність, що злива розжене дівчат і напоїть землю... (Гола

Колодажне,
Житомирська обл.

с. Жура,
Молдавія

В гаївках мімікою і жестами відтворюється весь процес посіву, садження в землю всякого зела, його росту, збирання врожаю... Може й справді ці танки зуться гаївками тому, що вони — танки свята Гаї? Це ж жрецькі дії, аж ніяк не властиві скотарсько-патріярхальному побутові. Але вони слов'янські.

Якщо в Різдвяних урочистостях переважає спадщина з мадлену, де батько виступає в ролі головного жерця (чарівника) та виконує усякі заклинання й магичні ритуали, то Великдень має сильніший відбиток оріньяку-трипілля із спіралю-меандром-свастикою в хороводі та на писанках, на пасках; із святою бабою-паскою, що від-

Трипілля,
Київщина

дівчина, мабуть, і є втілення богині Додоли, а дружки — її жриці. Д. Г.). (Амфітеатров, — „Старое в новом“, стор. 13. За Л. Ранке — „Історія Сербії“).

Взагалі, в час пошесті, посухи тощо приходять на допомогу надзвичайний засіб: жінки роздягаються догола й справляють старовинні жрецькі дії. (Є опис у А. Терещенка — „Быт русскаго народа“, С.-Петербург, 1848 р.).

далено нагадує скульптурні фігурки, полишені предками; із мітами, які перетворилися в повір'я, що на Великдень аж до проведів ворота до „того світу” стоять навстежень і душі вільно вештаються туди й сюди та чують, що говорять нащадки. (І тому їх не можна називати померлими. Повір'я з Слобідщини⁹⁶.) Та навіть і само народнє слово „проводи” втілює цю саму ідею. Гостей з „того світу” провожаємо назад на „той світ”, от тому й проводи.

Ще густіший дух трипілля у святі Купали із центральною постаттю богині з двома обличчя-ми: життя-кохання, смерти-знищення. Купалою-Ладою-Лялею — і Мареною. Якщо й приплелос-ся що з пізніших епох до цього первісного свята шлюбу, то це умикання. Але стійкий звичай (свято) Купали, врослий коріннями в мустье-оріньяк, хоч і був роздавлений тягарями, дожив до ХХ-го століття.

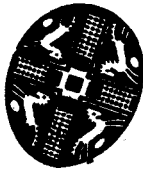
Це надзвичайно плідне переплетення спадщи-ни минулих епох можна простежувати і в інших галузях. Наступний приклад буде зовсім свіжень-кий. Чумацтво. Явище чисто українське, прав-да ж? Мій дід і прадід ще були чумаками. Але давніші за них чумаки були скити. „Осетрину, гостроносу рибу” каспії ловлять у величезному їх озері, посипають сіллю, сушать, в'ючать на верблюдів і везуть до Екбатани” (столиці Мідії)⁹⁷. „Солону рибу купували в Римі з Понту (Чорного моря) і Меотиди (Озівського), — осет-рину й іншу”⁹⁸. В чумацькому побуті багато три-

Велика Близниця,
Кубань

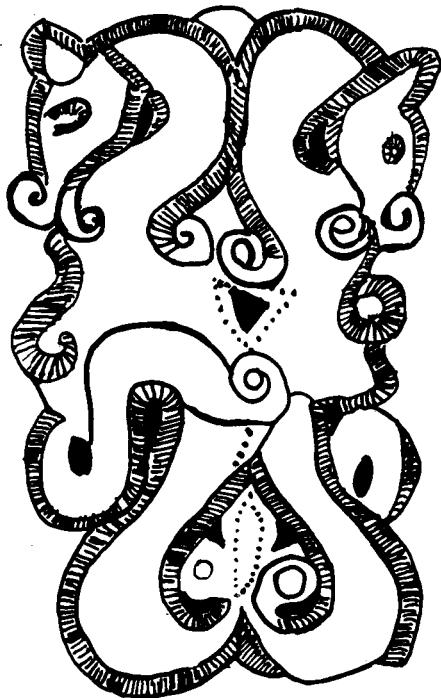
Пастирське городище,
Черкаська обл.

Гуцульщина

малося рис скитських (чи кочовицьких, коли хочете): уставляти вози колом в час небезпеки, золотити роги волам ватага, сама оця любов до руху з дорожніми пригодами, невгодами й непевностями.

А тепер признаймося, чи не сидить у кожному з нас бажання подорожі, руху, прагнення пригод в невідомості, — щоб уникнути давлучої монотонії усталеної щоденної рутини. Приходить час, що зміна красвиду потрібна, як здоров'я. Кожному з нас відома та радість першої хвилини, коли вже рушаєш із місця, — чи то на возі, чи в поїзді-автобусі. Що буде, то буде, аби не сидіти на місці!

Краснокутська могила,
Дніпропетрівщина

Незвисько,
Станіславська обл.

Там, де гула колись скитська тризна із цілим табуном зарізаних коней і 50-ма найкращими юнаками, відправленими на „той світ” у вирій, услід за царем, — там уже сотні-сотні літ хлібороб оре землю. Трипілля поглинуло мадлен із його пізньою пишною золотою квіткою, скитством. Але й само трипілля змінилося на щось зовсім нове. Бо слов'янство це ж уже не Гіперборея, що підпорядковується всякому зустрічному. Ого, ми вже знаємо зовсім протилежні вістки про антів і слов'ян! Але це вже й не кочові скотарі. „Джерела, що знали слов'ян на насиджених місцях, виказують у них широко розвинену хліборобську культуру, що положила сліди на весь слов'янський побут... з дуже давнім культурним здобутком”, — каже М. Грушевський⁹⁹.

А разом із хліборобською культурою перейшов у цей сплав неушкоджений часом культ матері та виголос „Благослови, Мати!” Виголос цей охороняє людність українських просторів з оріньяку і охороняє міцно, кріпко. Так само, як стійко тримається він, так само стійко не уступаються з наших просторів нащадки оріньяку-

трипільля й мадлену-скитів, не зважають на жодні бурі та завірюхи, що прокочуються нашим краєм, особливо в степах. Ніякі гуни-татари не в силі відібрати від нас предківської землі, бо вона завойована тією зброєю, що ніколи не змилила: плугом і працею. Це ж цьому народові впав з неба золотий плуг! Від Карпат до Кавказу — це його спадок, так заповіли предки, що могили їх посіяні на цих просторах. І ніхто інший не зможе опанувати спадку, хоч і лакомилися вже не раз. По кілька століть верховодили в наших степах печеніги, торки, ляхи, — та й де ділися?

В Україні, цій синтезі мальованої спіралі із звіриним стилем, ніколи не завмирало потужне мистецьке джерело. Навіть у найтяжчі її часи. Ці два джерела відклалися в народній творчості й безнастанно проростають новими зернами.

Ось чому, як тільки-тільки наш нарід отямиться від чергової катастрофи, трохи-трохи обросте новою ситтю, — відразу гронами рясніють нові таланти, ще кращі. А катастроф, буреломів і лютих завіюх доля насипала щедро на шляху становлення українського народу. В. Петров каже, що історія це не тільки висхідна лінія розвитку-росту, а й крива вниз, період катастроф, за-непадів, деформацій. Каже, що наша автохтонність — вислід суворих випробувань історії. В грозах і бурях знищень, в бурхливих змінах і зламах творився український нарід¹⁰⁰.

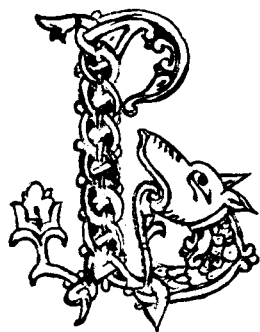
Що ж є в нашому народі таке, що не дає розпливстися-розсмоктатися серед інших — босвиків і захланців — що не загинув він у жодній з ка-

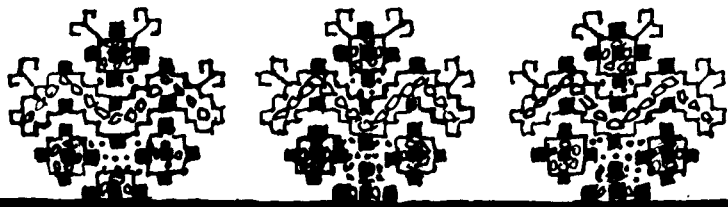
Чмирева могила,
Запорізька обл.

гастроф, уже пережитих? Якась тасмниця? Ні! Починаючи із зародження первісної родової організації, з оріньяку, й до сьогодні, ніколи жінка на цій землі не була рабинєю. Її психіка ніколи не деформувалася у рабську. Ніколи не загуляла вона обличчя символом рабства, східною чадрою, не була ізольована в жіночій половині дому (гінекеєві, гаремі, женані), ніколи не продавали-купували її за калім. Навпаки, ще дівчиною вона користалася завжди волею вибрати сама собі пару, її питають, чи хоче вона вийти заміж за такого то, ще й дарують за нею віно, а не беруть за неї платню. А Боплан (XVII століття) оповідає, що на Україні дівчина сама сватала собі мужа¹⁰¹. Ніколи не була вона й плекашою коштвовною лялькою західнього зразка. Кожне з нас знає, який високий авторитет матері у хаті, в родині.

Та й як може бути інакше, коли закорінилося в оріньяку, з того часу відклалося у психіці правле становище її в родині, як центру суспільної організації? Кілька тисяч років трипільля ще повніше на базі квітучого господарства розвиває цю традицію. Кожна жінка — повна співучасниця всього родового, матеріального й духового, вона не викрадена, не куплена, не приведена в чужий рід. Вона не боїться й не соромиться виявити свою волю, бажання, вдачу, бо вона не має над собою володаря, якому треба догоджати, „подобатися”. Це так ввійшло в підсвідомість, що коли громадське життя стало на тори XX-го століття, українська жінка без особливих ускладнень і перешкод посіла становище вчительки,

3 Юр'ївського
Свангелія

Сучасна українська
вишивка

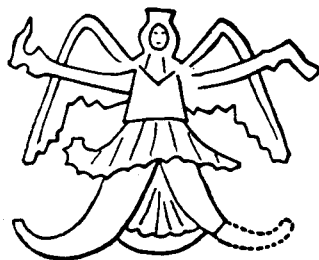
лікарки, архітекта, інженера та інших передових професій. Бо її душа не була скута віковим приниженням, не мусіла вона вперед розбивати свій власний психічний мур, щоб включитися в повні води великого світу інтелекту, який належить їй так само, як і чоловікові.

Не може це безслідно оминати й ментальність поколінь, вихованих такою матір'ю. Виховання починається з першого хуху-дмуху, слова, усмішки й погляду нерабині-мами до немовляти. І це різьблення української психіки законами не Ману, а Леле і є тим чимось, що не дає українському народові знівелюватися, розпливстися і зникнути.

Цей потужний подих оріньяку, — хоч і не раз перехоплений іншими повітряними струмами, — такий свіжий та життєвий сьогодні, що здається й повітря українське напоєне охоронним виголосом: „Благослови, Мати!”, хоч і як намагається закон Ману заглушити цей вигук. Козак отець Залізо, що на Запоріжжя не допускав бабського духу, в грізну хвилину звертається... до кого ж він звертається? „Ой, рятуй, рятуй, Божая Мати, монастир загигає!...” І Божая Мати прийшла,

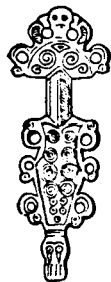
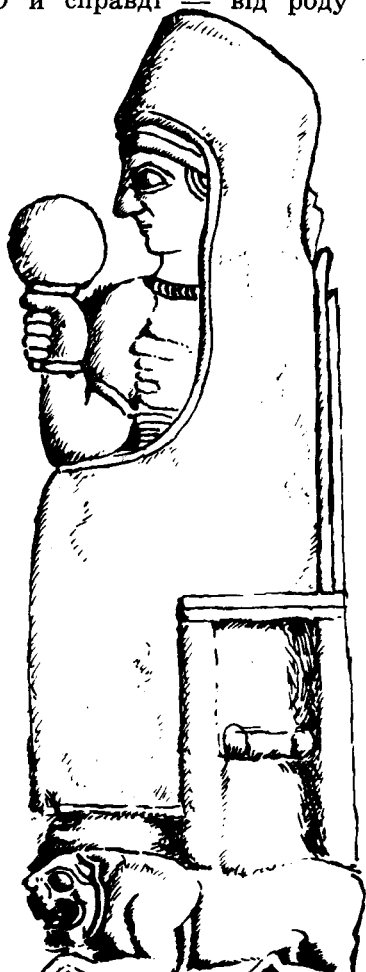
*та й на хрест вона стала,
кулі вертала, турка вбивала,
монастир рятувала...*

Ця народня кантата має глибокі традиції. Може це бути й херсонеська Діва, що рятувала своє місто не раз, і скитська Табіті, верховне божество скитів, і гетитська Велика Мати Богиня Сонце, і Леле-Покрова.

Велика Близниця,
Кубань

Культ матері, так яскраво засвідчений усім нашим фолкльором і в творчості нашого Генія, — ось той талісман-різець, що формує українську особистість та стійкість у завірюхах, деформаціях і катастрофах. Він незмінний, хоч все навколо міняється. І він береже духову субстанцію: наш селянин без освіти — вроджений аристократ. А вже перше-друге покоління освічене дає такий вибух творчих сил, що видається чудом, дивом. Воно диво й справді — від роду оріньяцьких Дів.

Пастирське городище,
Черкаська обл.

Передня Азія

с. Жаботин,
Черкаська обл.

7. У ВИРІІ!

Із „Ірмологіона”

Так то Україна віддарувала світові ті дари, що нею благословив її льодовик: зрошену гоїною і щедро великими ріками територію, одягнену грубезним кожухом чорнозему. В ній б'ють джерела. Довший, ніж на Заході Європи, прильодовиковий період осілости, дякувати мамутові, зродив і настав тут міти, що з них пустили пагінці основні ідеї, які керують світом і сьогодні. Тут же на Україні мисливська прильодовикова мітогенетична зона зустрілась із агрикультурною... Чи була неолітична агрикультурна база хліборобських мітів у тій благодатній долині, де тепер Середземне море, чи там, де тепер пісок, пустеля і вітри Месопотамії*, колись квітучому Еде-

* Щоб мати уявлення, як виглядає сьогодні колишній квітучий парк, де зародилась цивілізація, дозволяю собі навести цитату з книжки Л. Вулей: „Стоючи на вершку могили, можна відрізнити вздовж східнього крайнеба верхів'я пальмових гаїв над берегом ріки, але на північ, захід і південь, скільки заглядить око, простяглися безмежні й безплідні піски. На південний захід низька лінія обрію перервана сірим верхечком руїни башти священно-

мі, — вирішує хай хтось інший. Для нас важливо, що Україна належала до того хліборобсько-го пояса вже з неоліту.

Та й от на Україні й зустрілися ці дві міто-генетичні зони, схрестилися-сплелися, а від цього шлюбу зродилися індоєвропейські нащадки. Одні помандрували на захід, а другі — на схід. Хоч думали про одне, розвиваючи предківські ідеї, але неоднаково. Індуська думка вилилась у плекання духових якостей у людській душі, у пізнання невидного світу (вирію) та намагання осягнути його, переступивши через наші органи відчуття. Взяти хоч би вчення Будди („пробудженого”, як пояснюють це слово буддисти), кня-жого сина індоєвропейського племені Сак'я. Вчення це через 500 років проросло на базі агрि-культурної Галілеї у вченні Христа.

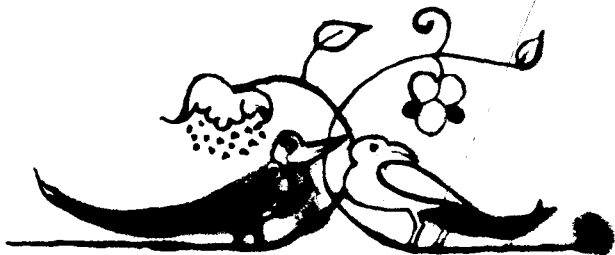
Західня ж думка також плекала мрію про роз-виток душі, але через пізнання видного світу, до-тикального, через досвід-науку, через експери-мент. За короткий час західня думка досягла вершка. Це ж вона створила сучасну світову

го міста Ерідю (що його сумерійці вважали найстарішим містом у світі), на північний захід під навзахіднім сонцем ледве мріє низька могила Ал Убаїд; але крім цього, нічо-го не обмежує монотонії широкої рівнини, що над нею тан-цюють мерехтливі гарячі хвилі повітря, а мариво просте-лило свою оману про спокійну воду. Не віриться, щоб така дичавина була колись придатна для життя людини, і все ж оці горби під ногами ховають храми й дома дуже великого міста”. (L. Woolley — “Ur of the Chaldes”, Pen-quin Books, 1950, ст. 12).

Месопотамія

3 Євангелія
XVI-го ст.

культуру й цивілізацію. Всі інші парості багатолікого людства, як були сотні тисяч років у застої й незмінності, такими сьогодні й zostалися. Вони лише підтягаються до стандартів цивілізації, що створила західня думка. Наприклад, у Новій Гвінеї цими роками відкрито племена людожерів-скальпомисливців¹. Якби їх не відкрили, то вони й ще тисячі років перебували б у стадії мустьєрській, зоставались би такими, якими були й предки індоевропейців у свій час. А були ці предки, без сороба казка, і скальпомисливцями, і татуювалися, і людей їли... О, не про скитів тут мова!

Цим разом — про кельтів, предків західньоєвропейських народів. Вони відрізували голови ворогам і вішали їх на кінських поводах, для того, щоб дух убитого був на услугах². У кельтській людській жертви незаперечні. Найраніші описи йдуть із II-го століття до Р. Х. Друїди призибували присуджених до страти злочинців, щоб ними зробити жертву богам в час великого свята, яке відбувалося раз на п'ять років. Вірили: що більше жертв, то більша буде урожайність ланів. В призначений час друїди приносили ці жертви. Деяких вони стріляли, деяких палили живцем. Для цього були збудовані колосальні коші із пруття та трави. Їх наповнювали людьми, двоногими та іншими тваринами, підкладали під них вогонь і вони згорали разом із своїм вмістом³.

Татуювання бачив Юлій Цезар у I-му столітті по Р. Х. у одного племена сучасної Шотландії, та й назвав їх Піктами, „розмальовани-

Данія

ми"¹. А про ритуальний канібалізм греків можна прочитати у „Золотій гілці” Д. Фрезера².

Цих прикладів досить, щоб скласти уявлення, яку велику дорогу вже пройшла індоєвропейська людина у своєму рості.

Та й чому, справді, не яка інша галузка людства стала рости, а саме ця, індоєвропейська? Чому саме її культура — панівна на земній кулі? Чи не тому, що вона зародилась у такій багатій зоні, де так довго тривав осілий материнський оріньяк, що міг скластися та оформитися на добрих підвалинах родовий лад із матір-Дівою на чолі? Бо в зонах із бідною природою, як прикладом у Австралії, материнський родовід і лад перевівся, а разом із цим зникли й засновки до росту. Австралійці-аборигени так і заковізли в здегенерованому кам'яному віці із своїм викінченим патріархатом, коли вперше їх побачили європейські мореплавці.

Другий дар України світові — рознесений по всій земній кулі спіралево-меандровий стиль малюваної кераміки. Стиль цей почав жити самостійно, помандрувавши з України в палаци Криту, на схід до китайських меж, а звідти до Тихоокеанських островів і до Америки. Звіриний стиль, виплеканий у степових просторах Євразії, також відіграв немало ролі у розвитку мистецтва центральної Європи, та Галлії, а там далі й у мистецтві вікінгів, Ірляндії та Англії... Цей стиль і сьогодні живе своєю мистецькою правдивістю, а водночас умовністю, що не сплутаєш ні з чим іншим.

Україна своїм хлібом вигодувала велику

грецьку цивілізацію, що стала підвалиною сучасної. Чи має це забуватися? І не буде поставлене в рахунок цій зарозумілій пані, західноєвропейській цивілізації ХХ-го століття?

Україна — центр і зав'язок слов'янської парості індоєвропейського мовного дерева, найчистіша основа цієї парості. А що саме слов'янство стоїть у центрі індоєвропейських мов, то виходить, що Україна і є та вісь, від якої залежить рівновага у всьому світі. Залежить тепер ця рівновага від того: будуть життєві проблеми України розв'язані чи ні?

Мені здається, що вся попередня історія України до цього часу це тільки підготовка, вступ до першого розділу її властивої історії. Кількаразове схрещення осілих хліборобів із мандрівними мисливцями та скотарями-вершниками — це тільки „заміс”, „закваска”, в якій ролю дріжджів відіграв матріархальний хліборобський селянізм. Це ж селянство виносило вже не раз на собі розгрома й буреломи, розлам усієї так добре налагодженої суспільної тканини. Зрушення цілих шарів і струс самого ґрунту під будовою творило безформенний хаос раз-у-раз, але селянізм, традиційна хліборобська верства, раз-у-раз знову все налагоджувала через певний час. Поверх старого зруйнованого творила нову тканину суспільства, уже гомогенізовану, вимішану.

Не раз уже селянство попадало під копита

Косів, Галичина

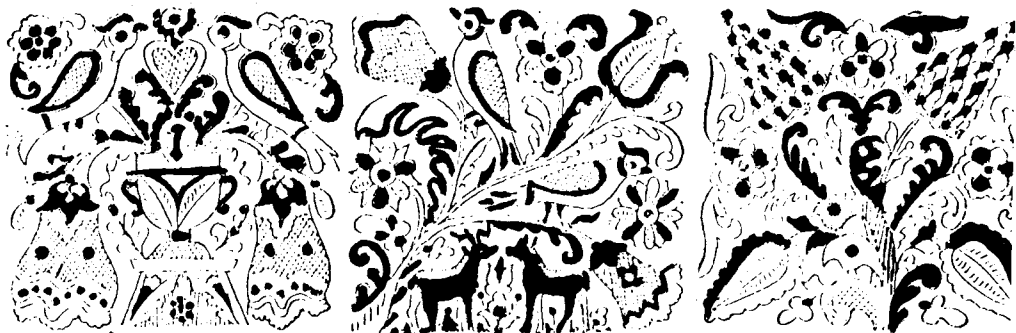
завойвника, але ніколи не втрачало своєї гідності, — кінцем-кінцем асимілятором ставало воно, воно ковтало в собі без сліду різні домішки.

Це ж селянство заховувало глибоко найціннішу субстанцію і в „чорнішій чорній землі” крипацькій сорочці, далеко не золотій, але таки виштитій, берегло її від загибелі. Це ж селянство вмить ока видало із себе блискучу інтелігенцію й відродило на очах у живого сьогодні покоління Україну. Здавалося, вона вже сконала, а воно взяло та й вивернуло перед нащадками всі скарби свого незнищеного генія. Дивіться! Яка мова, яка скарбниця народньої творчості, яка невичерпна пісенна криниця, яка поезія образості в ній, яка гроновитість звичаїв, яке багатство, до чого тільки не торкнешся в побуті...

І все це селянство приносить у дар наступній епосі, щоб прийняла й плекала та розвивала ще вище. У вирій!

Україна ще в розгоні. Все в нас пізніше. Довше тримався оріньяк, пізніше тривав мадлен, а цей мадлен ще в скитські часи переживав себе у вигляді орнаментаций та оберегів-чортогонів „звіриного стилю”. Інші народи такої ж давнєзности вже свою пісню скінчили, а ми — лише в розгоні. Центр завжди довше переживав, більше настоюється.

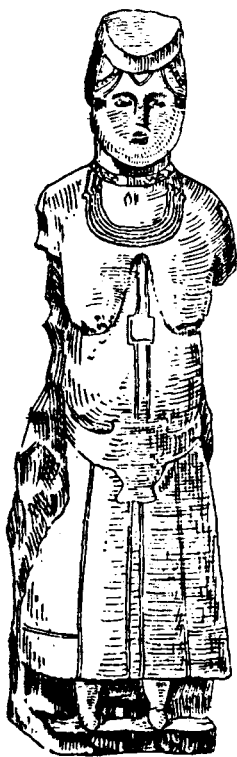
Але такі аспірації й зобов'язують. Якими ж шляхами піде тепер Україна, коли військово-

вершницька відвага стала вже анахронізмом, а селянство виселянізоване, околгоспнене, оре не плугом-волами, а трактором? Молоде селянське покоління не різниться вже від робітничого й, чого доброго, втратить ті традиції, що ми їх тримаємо весь час у руках, як наші найголовніші козири, що ми їх вважасмо „чортогонами” чи то пак „окупантогонами”.

Мені хотілось би думати, що теперішня місія України, як центру, осі сучасного світового вузла, — знайти синтезу між духовістю індоєвропейського Заходу і індоєвропейського Сходу з їх цілком відмінними методами шукання нових ідей. Це ж не новина, що світ сучасний пристрасно тих нових ідей шукає й блудить, не може їх знайти. Коли Захід переживає добу „повстання мас”, викликану дарами цивілізації ХХ-го століття, то індуський Схід, навпаки, не має осягів у техніці, плентається за Заходом, але зате далеко вже пішов уперед у плеканні високорозвиненої особистості. Виросши із палеолітичного знахарства мисливської громади, індуська йога стала наукою про культуру фізичних і духових якостей індивіда. Кращі уми Заходу з великою увагою і признанням пильно прислухаються до цієї східної науки про тренування мозку й найтонших його вібрацій, про досконале володіння цим інструментом, щоб таким шляхом поширити свою експансію на весь Космос. А чи це не та ж сама мета, що її й західні філософи та вчені здоганують, висилаючи астронавтів у космічні простори?

І це — та сама ідея, що зродилась у голові

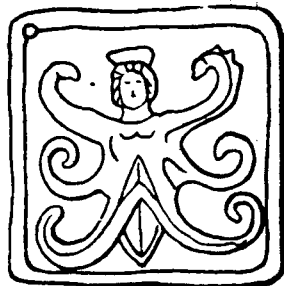

Дніпропетрівський
музей

спільного палеолітичного пращура, тільки він її бачив на свій лад. Мізинський майстер, наприклад, — у меандрі, а майстри мальованих печер — у лоні гори, де повно намальовано всілякої звірини...

Звичайно, що про такі „буржуазно-ідеалістичні ухили”, як синтеза ідей Заходу-Сходу, на Україні й мріяти не доводиться в той час, коли розпечені залізні кліщі вхопили її за горло. Але якісь початки вже є. Вже започаткувалась на Україні доба високоосвітнього вершництва й амазонства. Молодь вся рветься — вчитися, вчитися, вчитися! Відкрилось нове поле бою, підноситься нова твердиня, духовна Січ. Духових сил України вже ніякий Див не зможе замкнути назад у скриню. Та й сьогодні, через сто років, ще живе й свіже гасло, що викинув прапором наш Геній:

*Орися ж ти, моя ниво,
долом та горою
та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!*

Ст. Єлизаветинська,
Кубань

Чортотлик,
Дніпропетрівська обл.

На цьому моя казка кінчається. Я там не була, меду-вина не пила, але далеко важливіше, що всі ті, які пили мед-вино-горілку у цій казці, є в мені. І в кожному, хто дочитав до цього слова.

Тірітака,
Кримська обл.

*ДЖЕРЕЛА,
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.*

Томашівка,
Черкаська обл.

с. Лепесівка,
Хмельницька обл.

2. ЖЕНИ

1. П. П. Ефименко — „Первобалтское общество”, (Киев: Ак. Наук УССР, 1953), стор. 265.
2. П. П. Ефименко, там же, стор. 26.
3. “History of Herodotus” — перек. G. Ravlinson’a (New York: Tudor Publ. Co., 1928), кн. IV, стор. 207.
4. П. П. Ефименко, там же стор. 26.
5. П. И. Борисковский — „Палеолит Украины” (М.-Л.: Ак. Наук СССР, 1953), стор. 417-446.
6. Ю. Либединский — „Сослам-богатыря” (Москва: Детгиз, 1959).

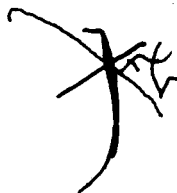
7. Webster Dictionary (Springfield, Mass.: G. & C. Merram Co., 1959), гасло: **Zenana**.
James Hastings — "Encyclopaedia of Religions & Ethics" (New York: Charles Scribner's Sons, 1951), гасло: **Family**.
8. „Древности Чернигова”, Материалы и исследования по археологии СССР (М., 1949), No. 11, стор. 29-30.
9. П. П. Ефименко, там же, стор. 402.
10. James Frazer — "The Golden Bough" (New York: Macmillan Co, 1924), скорочене видання, стор. 431, 609.
11. James Frazer, там же, стор. 279-281.
12. E. A. Speiser — "Ancient Mesopotamia. A Light That Did Not Fail" (Washington: The National Geographic Magazin, 1951, Vol. XCIX, No. 1, стор. 81.
13. Б. А. Тураев — „История древнего Востока”, т. I (Ленинград: ОГИЗ, 1935), стор. 197.
14. В. В. Латышев — „Известия древних писателей о Скифии и Кавказе” („Вестник Древней Истории”, 1947, No. 3), стор. 271, 265.
15. T. C. Lethbridge — "Gogmagog" (London: Routledge & Kegan Paul, 1957), стор. 162.
16. Б. А. Тураев, там же, стор. 190-191, 194.
17. "History of Herodotus", там же, кн. 1, стор. 80.
18. Л. Нидерле — „Быт и культура древних славян” (Прага: „Пламя”, 1924), стор. 76.
19. Joseph Campbell — "The Masks of God: Primitive Mythology" (New York: The Viking Press, 1959), стор. 129.
20. "History of Herodotus", там же, кн. V, стор. 267.
21. Амфитеатров — „Старое в новом” (нема вид. і року). Нарис „Илья Громовник”, стор. 55-57.
22. П. П. Ефименко, там же, стор. 430.
23. М. Э. Матъе — „Древнеегипетские мифы” (М.-Л. Ак. Наук СССР, 1956), стор. 22.
24. I. Lissner — "The Living Past" (New York: G. P. Putnam's Sons, 1957), стор. 209-210.
25. В. В. Латышев — „Известия древних писателей...” (ВДИ, 1947, No. 1), стор. 288.
26. П. П. Ефименко, там же, стор. 501, 371, 510.
27. Joseph Campbell, там же, стор. 141, 257.
28. Gervée Baronte — "Twilight in India" (New York: Philosophical Library, 1949), стор. 27.
29. Arthur John Evans — "The Palace of Minos" (London: MacMillan & Co., 1921-36), (багато ілюстрацій).

3. ГОСПОДИНЯ ДИВОГО ЗВІРА

1. Geoffrey Bibby — "The Testimony of the Spade" (New York: Alfred A. Knopf, 1956), стор. 55-93.
2. П. П. Ефименко, там же, стор. 486.
3. E. Lucas Bridges — "The Uttermost Part of the Earth", (London: Hodder & Stoughton, 1948), стор. 412-413.
4. I. Lissner, там же, стор. 245-247.
5. John A. Keel — "Jadoo" (New York: Julian Messner, 1957), стор. 224.
6. O. G. S. Crawford — "The Eye Goddess" (London: Phoenix House Ltd, 1957), стор. 98.
7. „Осетинские народные сказки” (Москва: Гоизд. Худож. Литературы, 1951), стор. 178-186.
8. "History of Herodotus", там же, кн. IV, стор. 221.
9. L. Frobenius — "Das unbekannte Africa"; (Munchen: Oskar Beck, 1923), стор. 34-35.
10. G. Foot Moore — "History of Religions" (New York: C. Scribner's Son's, 1913), том I, стор. 408.
11. J. T. Phiphian-Adams — "Mithraism" (Chicago: The Open Court, 1915), стор. 43.
12. И. П. Минаев — „Дневники путешествий в Индию и Вирну” (Москва: Ак. Наук СССР, 1955), стор. 59, 65.
13. В. Щербаківський — „Кам'яна доба на Україні” (Мюнхен: Лекції, читані в УВУ, 1947), стор. 79-82.
14. Gertrude Rachel Levy — "The Gate of Horn" (London: Faber & Faber, 1948), стор. 11.
15. Herbert Kuhn — "On the Track of Prehistoric Man", (New York: Random House, 1955), стор. 105-108.
16. В. В. Тураев, там же, том. I, стор. 190.
17. G. R. Levy, там же, стор. 16, 61.
18. Joseph Campbell, там же, стор. 65-69.
19. G. R. Levy, там же.
20. „Осетинские народные сказки”, там же, стор. 190.
21. Ярослав Пастернак — „Археологія України” (Toronto: Наукове Т-во ім. Шевченка, 1961), стор. 286-287.
22. П. П. Ефименко, там же, стор. 544.
23. J. Campbell, там же, стор. 327-328.
24. G. Baronte, там же, стор. 172.
25. G. Foot Moore, там же, том I, стор. 342.
25. Е. П. Блавацкая — „Загадочные племена на „Голубых Горах” (С.-Петербург: Изд. В. Губинского, 1893), стор. 66-94.

- Encyclopaedia Britannica, т. 22 (Chicago — London — Toronto, 1959), гасло: *Toda*.
26. G. Foot Moore, там же, том I, стор. 365-366, 252, 411.
И. И. Срезневский — „Материалы для словаря древнерусского языка“ (М. Голзд. иностр. и нац. словарей, 1958), стор. 76.
 27. Б. Н. Граков — „Каменское городище на Днепре“ (Москва: Ак. Наук СССР, 1954), стор. 147.
 28. I. Lissner, там же, стор. 371.
 29. James Frazer, там же, стор. 141.
 30. С. Kerenyi — „The Gods of the Greeks“ (London — New York: Thames & Hudson, 1951), стор. 213.
 31. L. R. Palmer — „Mycenaean's and Minoans“ (London: Faber & Faber, 1961), стор. 121-122.
 32. Н. Пяташева — „Култ греко-таврокифского божества в Херсонесе“ (ВДИ, 1947, No. 3), стор. 213-218.
 33. П. П. Ефименко, там же, стор. 511.
 34. В. В. Латышев — „Известия древних писателей“... (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 294.
 35. McCulloch — „The Mythology of All Races“, Vol. III. Jan Machal „Slavic Mythology“ (Boston: Marshall Johnson Co., 1918), стор. 263-266.
 36. Е. В. Аничков — „Язычество и древняя Русь“ (С.-Петербург: Зап. Ист. Фил. Фак. С. П. Университета, 1914), стор. 94.
 37. G. Varonte, там же, стор. 105.
 38. „History of Herodotus“, кн. I, стор. 14, Кн. VII, стор. 390.
 39. В. В. Латышев — „Известия древних писателей“... (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 278.
 40. А. Терещенко — „Быт русского народа“ (С. Петербург, 1848), стор. 125-126.
 41. F. T. Wainwright — „The Problem of the Picts“ (New York — Toronto: Nelson, 1955), стор. 136, 48.
 42. T. C. Lethbridge, там же, стор. 73, 95, 97, 157.
 43. П. П. Ефименко, там же, стор. 352.
 44. G. S. Robinson — „Myths & Legends of All Nations“ (New York: Garden City, 1960), стор. 38.
 46. James Hastings, там же, гасло: Осетинська релігія, стор. 573.
 46. С. Lethbridge, там же, стор. 144, 151, 152.

4. ЛЕЛЕ

1. Joseph Campbell, там же, стор. 396, 403.
2. Т. С. Пассек — „Периодизация трипольских поселений” (М.-Л., Ак. Наук СССР, 1949), стор. 237-238.
3. Б. А. Тураев, там же, том. I, стор. 5.
4. П. П. Ефименко, там же, стор. 213.
5. С. Н. Бибииков — „Поселение Лука-Врублевская” (М.-Л.: А. Наук СССР, 1953).
6. Т. С. Пассек, там же, стор. 51, 94.
7. Miguel Covarrubias — “The Eagle, the Jaguar and the Serpent” (New York: Alfred A. Knopf, 1954), стор. 31-33.
8. J. Campbell, там же, стор. 185.
9. М. Грушевський — „Історія української літератури” т. I (New York: Книгоспілка, 1959), стор. 142-143, 189-191.
10. М. Грушевський, там же, стор. 100.
11. О. Воропай — „Звичаї українського народу” (Мюнхен: Українське В-во, 1958), стор. 313.
12. С. Клиимник — „Веснянки-гаївки” (Вінніпег, газ. „Новий Шлях”).
13. М. Грушевський, там же, т. I, стор. 170.
14. О. Воропай, там же, стор. 421-425.
15. М. Грушевський, там же, т. I, стор. 188.
16. С. Керелуї, там же, стор. 107.
17. М. Грушевський, там же, т. I, стор. 188.
18. Амфитеатров — „Старое в новом”. За Ф. І. Вуслаєвим та М. Е. Соколовим, стор. 36.
19. М. Грушевський, там же, т. I, стор. 189-190.
20. James Frazer, там же, стор. 318.
21. Colin Simpson — “Islands of the Man: Inside Melanesia” (Sidney: Angus, 1955). Розділ: “The Fire Walkers of the Fiji”.
22. С. Я. Лурье — „Культ матери и Девы в Боспорском царстве” (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 204.
23. И. И. Терох — „Карпаты и славяне” (Нью-Йорк: Издание общества ревнителей русской старины, 1941), стор. 91-92.
24. М. Грушевський, там же, т. I, стор. 169.
25. James Frazer, там же, стор. 319.
26. Дикарьов — „Народний календар Валуйського повіту на Вороніжщині”, (Матеріали укр.-рус. етнології, т. VI, 1905), стор. 128-139.

27. Joseph Campbell, там же, стор. 178.
28. G. Foot Moore, там же, стор. 205.
29. Levis Farrell — "Greece and Babylon" (Edinburgh: T. & T. Clark, 1911), стор. 56.
30. James Hastings, там же, гасло: Осетин. релігія, стор. 573.
31. Е. П. Блавацкая, там же, стор. 143-144.
32. James Hastings, там же, гасло: Bull, стор. 888.
33. George A. Barton — "Semitic and Hamitic Origins". (Phila: University of Pennsylvania Press, 1934), стор. 363-364.
34. G. R. Levy, там же, стор. 97.
35. В. А. Тураев, там же, т. I, стор. 130.
36. S. N. Kramer — "From the Tablet of Sumer" (Ind. Hills, Colo: The Falcon's Wing Press, 1956), стор. 23-24.
37. В. Хвойка — „Каменний век середнього Поднепрів'я". (Труди 11-го Археологічного С'їзда в Києве, 1899 г.), стор. 810-811.
38. I. Lissner, там же, стор. 47.
39. В. В. Струве — „Інтерпретація документів"... (ВДИ 1957, ч. 4, стор. 3-18).
40. V. Gordon Childe — "The Aryans" (New York: Alfred & Knopf, 1926), стор. 87.
41. М. Грушевський, там же, т. I, стор. 316-317.
42. П. П. Ефименко, там же, стор. 184, 226, 352, 511, 522.
43. В. П. Петров — „Походження українського народу". (Регенсбург: Укр. Студентська Громада при УТІ, 1947), стор. 3.
44. В. В. Латышев — „Ізвестія древніх писателів"... ВДИ, 1947, No. 1, стор. 308, 316, No. 3, стор. 262, No. 4, стор. 288, ВДИ, 1948, No. 2, стор. 225 і ще багато.

5. ВЛАГОСЛОВИ, МАТИ!

1. С. П. Толстов — „По следам древне-хорезмийской цивилизации" (М.-Л.: Ак. Наук СССР, 1948), стор. 94.
2. В. П. Петров, там же, стор. 14-15.
3. М. Грушевський — „Історія України-Руси", т. I, (Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954), стор. 361.
4. За Я. Пастернаком, там же, стор. 354-356.

5. М. Грушевський, там же, т. I, стор. 362.
6. П. П. Ефименко, там же, стор. 299.
7. Н. М. Никольский — „Происхождение и история белорусской свадебной обрядности” (Минск: Ак. Наук БССР, 1956), стор. 110.
8. В. П. Петров, там же, стор. 13-21.

6. ЗОЛОТИЙ ПЛУТ

1. „History of Herodotus”, там же, кн. IV, стор. 238.
2. В. В. Латышев — „Известия древних писателей”... (ВДИ, 1947, No. 4), стор. 222-223.
3. Ph. K. Hitti — „History of Syria” (London: Macmillan & Co., 1951), стор. 69.
4. М. И. Ростовцев — „Эллинизма и иранства на юге России” (Петроград: „Огни”, 1918), стор. 29-32.
5. С. Я. Лурье — „Кульм матери и Девы в Боспорском царстве” (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 204-211.
6. В. В. Латышев — „Известия др. писателей”... (ВДИ, 1947, No. 2), стор. 295, 298.
7. Tamara Talbot Rice — „The Scythians” (London: Thames & Hudson, 1957), стор. 48-49.
8. I. Г. Шовкопляс — „Археологічні дослідні на Україні (1917-1957 рр.)”, (Київ: Ак. Наук УРСР, 1957), стор. 198.
9. В. В. Латышев — „Известия древ. писателей”... (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 218.
10. Harper's Dictionary of Classical Literature & Antiquity (Peck, 1897), стор. 68.
11. С. И. Руденко — „Культура населения горного Алтая в скифское время” (М.-Л.: Ак. Наук СССР, 1953), стор. 254.
А. Лаппо-Данилевский — „Скифские древности” (С.-П.: 1887), стор. 127.
12. „History of Herodotus”, там же, кн. I, стор. 76-79.
13. Tamara T. Rice, там же, стор. 34-35.
14. В. В. Латышев — „Известия древ. писателей”... (ВДИ, 1948, No. 1), стор. 254.
15. Б. В. Кобылянский — „Діалект і літературна мова” (Київ: „Радянська школа”, 1960), стор. 249.

16. Harper's Dictionary of Class. Lit. & Antiquity, там же, стор. 1431.
17. В. А. Мошков — „Скифы и их сородичи, фракциды” (Варшава, 1896).
18. Harper's Dictionary..., там же, стор. 1429.
19. Harper's Dictionary..., там же, стор. 1430.
20. James Frazer, там же, стор. 538.
21. В. В. Латышев — „Известия древн. писателей” (ВДИ, 1948, No. 1), стор. 311.
22. Th. G. E. Powell — „The Celts” (London: Thames and Hudson, 1958), стор. 16.
23. Th. G. E. Powell, там же, стор. 28-42.
24. T. C. Lethbridge — „Gogmagog”, там же, стор. 163-164.
В. В. Латышев — „Известия др. пис.” (ВДИ, 1941, No. 1), стор. 266.
25. „History of Herodotus”, там же, кн. IV, стор. 229.
26. „History of Herodotus”, там же, кн. V, стор. 267.
27. В. А. Мошков, там же.
28. Ю. Либединский — „Сослан-богатырь”, там же, стор. 25-26, 103, 155, 166, тощо.
29. „History of Herodotus”, там же, кн. I, стор. 65.
30. В. В. Латышев — „Известия древних писателей”... (ВДИ, 1948, No. 1), стор. 302.
31. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 1), стор. 308.
32. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 281.
33. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 234, 238.
34. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 252.
35. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 241.
36. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1947, No. 2), стор. 293.
37. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 280.
38. В. Щербаківський — „Формация украинського народу” (Прага: В-во Юрія Тищенка, 1941), стор. 79-81.
39. M. I. Rostovtzev — „Out of the Past of Greece and Rome” (New Haven: Yale University Press, 1932), розділ 1-ий: „Ancient Life Along the Black Sea”, стор. 1-32.
40. А. Лаппо-Данилевський, там же, ст. 63.
41. „History of Herodotus”, там же, кн. IV, стор. 226.
С. И. Руденко — „Культура населения горного Алтая в скифское время”, там же, стор. 33.
42. T. T. Rice — „The Scythians”, там же, стор. 74, 75, 92-122.

43. Leonard Woolley — "Ur of the Chaldes" (London, 1929), стор. 33-63.
44. Ярослав Пастернак — „Археологія України”, там же, стор. 236-238.
45. "History of Herodotus", там же, кн. VI, стор. 242.
46. Ярослав Пастернак — „Археологія України”, там же, стор. 324.
47. "History of Herodotus", там же, кн. IV, стор. 224.
48. Б. Н. Граков — „Каменское городище на Днепре”, (Москва: Ак. Наук СССР, 1954), стор. 59, 150.
49. Б. Н. Граков, там же, стор. 18.
50. "History of Herodotus", там же, кн. IV, стор. 229.
51. М. Грушевський — „Історія української літератури”, т. I, стор. 247.
52. "History of Herodotus" там же, кн. IV, стор. 225.
53. А. Лаппо-Данилевский — „Скифские древности”, там же, стор. 67.
Я. Пастернак — „Археологія України”, там же, стор. 326.
54. H. Harrer — "7 Years in Tibet" (New York: Dutton and Co., 1953), стор. 131.
55. В. В. Латышев — „Известия др. писателей...”, (ВДИ, 1949, No. 1), стор. 234, (ВДИ, 1949, No. 3), стор. 304-305.
56. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1947, No.3), стор. 303.
57. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 311.
58. Th. G. E. Powell — "The Celts" там же, стор. 108, 152-155.
59. James Hastings — "Encyclopaedia of Religions"..., там же, гасло: Family, стор. 753.
60. В. В. Латышев — „Известия др. писателей...” (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 220, 281, 295, 296.
61. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 248.
62. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 267.
63. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1947, No. 2), стор. 321.
64. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 256.
65. И. Руденко — „Культура населения горного Алтая в скифское время”, там же, стор. 173-229, 338.
66. С. И. Руденко — „Культура населения Центрального Алтая в скифское время”, (М.-Л.: Ак. Наук СССР, 1960), стор. 307.
67. М. Грушевський „Історія української літератури” т. I, там же, стор. 227.
68. Tamara T. Rice — "The Scythians", там же, стор. 158.

69. „Повесть временных лет”, т. I, (М.-Л.: Ак. Наук СССР, 1950), стор. 197.
70. Ю. Либединский — „Сослан-богатырь”, там же, стор. 162-170.
71. „Осетинские народные сказки”, там же, стор. 179-181.
72. В. В. Латышев — „Известия древних писателей”... (ВДИ, 1947, No. 1), стор. 298.
73. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 266. „Осетинские народные сказки”, там же, стор. 214.
74. Persey Sykes — “A History of Persia” (London: Macmillan, 1930), стор. 96-97.
75. Б. Н. Граков — „Каменское городище на Днепре”, там же, стор. 175.
76. В. В. Латышев — „Известия др. писателей”... (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 256.
77. М. Грушевський — „Історія України-Руси” т. I (Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954), стор. 169.
78. „Повесть временных лет”, там же, т. I, стор. 96.
79. „Повесть временных лет, там же, т. II, стор. 313.
80. Ю. Либединский — „Сослан-богатырь”, там же, стор. 120.
81. М. Грушевський — „Історія України-Руси”, т. I, там же, стор. 311, 312.
82. М. Грушевський, там же, стор. 314-315.
83. В. В. Латышев — „Известия др. писателей”... (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 313.
84. М. Грушевський — „Історія України-Руси”, т. I, там же, стор. 306.
85. М. Грушевський — „Історія української літератури”, т. I, там же, стор. 169.
86. „Повесть временных лет” там же, т. II, комент. Д. С. Лихачева, стор. 238.
87. В. В. Латышев — „Известия др. писателей”... (ВДИ, 1948, No. 3), стор. 266.
88. Ю. Либединский — „Сослан-богатырь”, там же, стор. 215.
89. „Повесть временных лет”, т. II, там же, стор. 468.
90. М. Аркас — „Наш степ” (Торонто: жур. „Нові дні”, 1962, ч. 153), стор. 8.
91. Б. Н. Граков — „Каменское городище на Днепре”, там же, стор. 59.
92. М. Грушевський — „Історія України-Руси” т. I, там же, стор. 166-177.
93. М. Грушевський — „Історія української літератури”,

- т. I, там же, стор. 55.
94. М. Грушевський — *Історія України-Руси*, т. I, там же, стор. 359, 377.
95. М. Грушевський — *„Історія української літератури”*, т. I, там же, стор. 183.
96. М. Грушевський, там же, стор. 181.
97. В. В. Латышев — *„Известия др. писателей”*. (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 226.
98. В. В. Латышев, там же, (ВДИ, 1948, No. 2), стор. 289.
99. М. Грушевський — *„Історія України-Руси”*, т. I, там же, стор. 252.
100. В. П. Петров. там же, стор. 12.
101. Guillaume Le Vasseur Beauplan — *“A Description of Ukraine”*, (New York: Org. for the Defense of 4 Freedoms of Ukraine, 1959), стор. 466.

7. У ВИРІІ!

1. Colin Simpson — *“Adam with the Arrows”* (New York: Praeger, 1955).
2. Th. G. E. Powell — *“The Celts”*, там же, стор. 108.
3. James Frazer — *“The Golden Bough”*, там же, ст. 653-654.
4. Th. G. E. Powell — *“The Celts”*, там же, стор. 177.
5. James Frazer, там же, стор. 292, 392.

с. Зимне,
Волинська обл.

Сучасна
українська вишивка

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ОВКЛАДИНКА: Тло — фрагмент орнаменту на браслеті, знайденому у с. Мізинь на Чернігівщині. (Див. стор. 60) Заголовні літери — репліка заголовних літер із „Слів Григорія Богослова” XI-го століття. (Я. П. Запаско, „Орнаментальне оформлення української рукописної книги”, ст. 25. Київ, 1960)

Сторінка

ЖЕНИ

- 3 Слов'янська фібула VII-VIII-го століття. Стилізоване зображення богині в оточенні коней. Мало-Житомирська вул., Київ. (М. Ю. Брайчевський, „Як і коли виник Київ”, ст. 83. Київ, 1964)
- 5 Деталь орнаменту скитської вази. Могила Чортмлик біля Никополю, Дніпропетровщина. (Зб. „История и археология древнего Крыма”, ст. 165. Київ, 1957)
- 5 Гетитська жрекиня. З барельєфу в Кархеміш. Передня Азія. (Maurice Vieyra, “Hittite Art”, табл. 54. London, 1955)

Сторінка

- 6 Два мамути. Печера Фон-де-Гом, Франція. (L. Capitan, "La caverne de Font-de-Gaume", ст. 137. 1910)
- 7 Мамут. Печера Комбарель, Франція. (П. П. Ефименко, „Первобытное общество”, ст. 347. Київ, 1953)
- 8 Дикий кінь. Печера Альтаміра, Іспанія. (E. Cartilhac, "La caverne D'Altamira", ст. 69. 1906)
- 8 Бізон. Фон-де-Гом, Франція. (Capitan, там же, ст. 86)
- 9 Процесія мамутів. Фон-де-Гом, Франція. (Там же, ст. 63)
- 10 Різьба на мамутовому іклі. Кирилівська вулиця, Київ. (R. A. S. Macalister, "A Text Book of European Archeology", ст. 435. 1921)
- 10 Мамут у пастці. Фон-де-Гом, Франція. (Capitan, там же)
- 11 Група: мамути, бізони та інші. Фон-де-Гом, Франція. (Там же, ст. 66)
- 12 Реконструкція палеолітичного житла. с. Пушкарі, Чернігівщина. (Жур. „Советская археология” (далі: СА) ч. 1, 1958, ст. 9)
- 12 Знаряддя палеолітичної людини, мабуть, випрямлювач шкіри, так званий „жезл начальника”. Молодове, Чернівецька обл. (О. П. Черниш, „Палеолітична стоянка Молодове”, ст. 66. Київ, 1961)
- 13 Випрямлювач шкіри, або „жезл” мадленської доби. Франція. (Ефименко, ст. 296)
- 13 Залишки палеолітичного житла. Добранічівська стоянка. Район Сміли, Черкаська обл. („Нариси стародавньої історії Української РСР”, ст. 27. Київ, 1957)
- 14 Жіноча статуетка з мамутової кости. Гагарино, Вороніжчина. (Ефименко, таб. VIII)
- 15 Та сама статуетка в профіль.
- 16 Жіноча статуетка. Віллендорф, Австрія. (Там же, табл. X)
- 16 Жіноча статуетка з мамутової кости. Костенки, Вороніжчина. (Там же, ст. 386)
- 17 Жіноча фігурка із зображенням хвоста. Мальта, Сибір. (Там же, ст. 480)
- 5а, 17 Жіноча фігурка з мергелю. Костенки, Вороніжчина.

Сторінка

(Там же, ст. 387)

- 18 Фігурка з мамутової кости. Мізинь, Чернігівщина. (Там же, ст. 468)
- 18 Мамутові ікла й кістки — основа житла. Мізинь, Чернігівщина. (Н. Я. Мерперт и Д. Б. Шелов, „Древности нашей земли”, ст. 22. М., 1961)
- 19 Орнаментована фігурка з мамутової кости. Мізинь, Чернігівщина. (Там же, ст. 19.)
- 19 Схематизоване зображення жінки на платівці з мамутового ікла. Пжедмость, Моравія. (Ефименко, ст. 392)
- 20 Жіноча фігурка з мамутової кости. Костенки, Вороніжчина. (Там же, табл. VIII.)
- 21 Орнаментована фігурка з мамутового ікла. Мізинь, Чернігівщина. (Там же, ст. 467)
- 21 Реконструкція палеолітичного житла. Молодове, Чернівецька обл. (Черниш, ст. 122)
- 22 Камінь із нарізками, прилад для здобування вогню. Мустьєрська доба. Франція. (Ефименко, ст. 251)
- 22 Замаскована в звіра постать у позі чарування. Альтаміра, Іспанія. (Cartilhac, ст. 56)
- 23 Богиня з двома сокирами (лябрисами). Крит. (А. В. Cook, “Zeus”, т. II, ст. 625)
- 23 Уламок людського черепа із слідами різання кам'яним знаряддям. Палеолітична стоянка Чулатів, Чернігівщина. („Материалы и исследования по археологии СССР” (далі: МИА), ст. 304, ч. 40, 1953)
- 24 Лябрис. Крит. (А. J. Evans, “Palace of Minos”, т. IV, ч. 1, ст. 378)
- 24 Жриці жертвоприносять бика. Одна з них у одязі з бичачої шкіри. Крит. (Там же, т. IV, ч. 1, ст. 43)
- 25 Калі, індуська богиня, у гірлянді з людських черепів. Індія. (Дивись також жур. “National Geographic”, ч. 4, 1960, ст. 501)
- 26 Антропоморфна статуетка. Єлизаветинське городище, Кубань. („Краткие сообщения Института археологии АН УССР” (Далі: КСИА), ст. 68. Київ, ч. 11, 1961)

Сторінка

- 26 Три жіночі статуетки з мамутової кости. Пжедмость, Моравія. (Музей у Брно.)
- 27 Костяна статуетка. Палеолітична стоянка Авдєєво, Курщина. (Ефименко, ст. 438)
- 27 Жіноча статуетка з мергелю. Костенки, Вороніжчина. (Там же, таб. XI)
- 28 Костяна голка. Мізінь, Чернігівщина. (Там же, ст. 464)
- 28 Жіноча статуетка з мамутової кости. Костенки, Вороніжчина. (Там же, таб. VI)
- 29 Плян розкопаного палеолітичного житла. Пушкарі, Чернігівщина. (СА, ч. 1, 1958, ст. 9)
- 29 Мамут із зображенням на ньому житла. Печера Берніфаль, Франція. (Ефименко, ст. 497)
- 30 Уявлення про небо, як про велетенську корову. Єгипет. (М. Э. Матъе, „Древнеегипетские мифы”, ст. 14.) М.-Л., 1956)
- 31 Уявлення про небо, як про велетенську жінку. Єгипет. Budge, “The Gods of the Egyptians”, т. II, ст. 101. London, 1924)
- 32 Сцена полювання. Малюнок на скелі з доби мезоліту. Каstellон, Іспанія. (H. Kuhn, “The Rock Pictures of Europe”, ст. 71, 1956)
- 32 Богиня серед монстрів. Крит. (Evans, т. IV, ч. 1, ст. 169)
- 33 Замаскована в звіра жінка. Різьба на кістці. Комбарель, Франція. (Caritan, “Les Combarelles”, ст. 107)
- 33 Боротьба між Мардуком і Тіямат. Барельєф із палацу Ашурнасірпала. Вавилон. (Б. А. Тураев, „История древнего Востока”, т. I, ст. 124)
- 34 Калі, як втілення помсти. Індія. (E. Moog, “The Hindu Pantheon”, табл. 27. London, 1810)
- 35 Зображення житла в палеолітичному мистецтві. Фон-де-Гом, Франція. (Ефименко, ст. 504)
- 35 Наскельне зображення жінки. Лоссель, Франція. (Там же, ст. 389)
- 36 Різьба на мамутовому іклі. Палеолітична стоянка. Кирилівська вул., Київ. (Там же, ст. 542)

Сторінка

- 36 Різьба на платівці з мамутового ікла. Мізинь, Чернігівщина. (Там же, ст. 469)
- 37 Жіноча голова, вирізана з мамутової кости. Брасемпуї, Франція. (Там же, ст. 455)
- 37 Статуетка з мамутової кости. Бурегь, Сибір. (Там же, ст. 483)
- 38 Орнаментована фігурка-„пташка” з мамутового ікла. Мізинь, Чернігівщина. (Там же, ст. 467)
- 38 Мамути. Печера Комбарель, Франція. (Capitan, ст. 30)
- 39 Фігурка-„пташка”. Мальта, Сибір. (Ефименко, ст. 480)
- 39 Стилізована фігурка жінки з оріньяцької доби. Петерсфельд, Німеччина. (Там же, ст. 460)
- 39 та 40 Зображення житла в палеолітичному мистецтві. Франція. (Там же, ст. 504)
- 40 Наскельне зображення ритуальної сцени. Когуль, Еспанія. (H. Obermaier, “Fossil Man in Spain”, табл. XII, 1925)
- 41 Фаянсова статуетка богині із зміями. Крит. (M. Nilsson, “The Minoan-Mycenaean Religion” ст.84. Stockholm, 1950)
- 41 Група критських дам. Зображення на палацовій стіні. Крит. (Evans, т. III, ст. 53)
- 41а Зображення жінки. Різьба на камені. Костенки, Вороніжчина. (Ефименко, ст. 431)
- ГОСПОДИНЯ ДИВОГО ЗВІРА 42 „Потнія Терон”, що й означає: „Господиня дивого звіра”. Греція. (L. R. Farnell, “The Cult of the Greek States”, т. II, ст. 522. 1896)
- 42 Оленьча голова. Печера Ля Пасієга, Еспанія. (H. Breuil, “La Pasiega”, табл. XV. 1913)
- 43 Чарівник. Печера „Три брати”, Франція. (G. Bataille, “Prehistoric Paintings”, ст. 136. Lausanne, 1935)
- 43 Кові. Комбарель, Франція. (Capitan, табл. II)
- 44 Табун коней. Комбарель, Франція. (Там же)
- 44 „Випрямлювач” у вигляді лисячої голівки. Виріб із кости. Фон-де Гом, Франція. (Macalister, ст. 66)
- 45 Цапок. Виріб із кости. Мас д’Азіль, Франція. (Ефименко, ст. 295)

Сторінка

- 45 Поранений олень. Печера Ля Пенья де Кандамо, Еспанія. (E. Hernandez-Pacheco, "La caverna de la Peña de Candamo", ст. 64, Madrid, 1919)
- 46 Чарівник заворожує сопілкою звірів. Печера „Три брати”, Франція. (Bataille, ст. 135)
- 46 Виріб із кости. Костенки, Вороніжчина. (А. Л. Монгайт. „Археология в СССР”, ст. 69. М., 1955)
- 47 Голова сайги, вирізьблена на кості. Печера Гурдан, Франція. (Ефименко, ст. 458)
- 48 Чарівник — „звіролюдина”. „Три брати”, Франція. (Bataille, ст. 77)
- 48 Мадленська підвіска „ревун-бик”. Печера Нижня Ложері, Франція. (Macalister, ст. 514)
- 49 Чарівник у масці. Настінний малюнок мезолітичної доби у печері біля с. Баламутівки, Чернівецької обл. (Зб. „Матеріяли і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, ч. 2, ст. 40-53. Київ, 1959)
- 49 „Флейта” з палеолітичної стоянки Молодове Чернівецької обл. (Черниш, ст. 128)
- 50 Плян печери Пасієга, Еспанія. (Breuil, "La Pasiega", ст. 1)
- 50 Чарівник. Баламутівка, Чернівецька обл. (Зб. „Мат. і досл. . .”, там же)
- 51 Чарівник, замаскований у мамута. Перігорд, Франція. (Bataille, ст. 134)
- 51 Плян печери Комбарель. Франція. (Capitan, ст. 12)
- 52 Малюнок із печери с. Баламутівки, Чернівецької обл. (Зб. „М. і досл.”, там же)
- 52 Поранений ведмідь. Печера „Три брати”, Франція. (H. Kühn, ст. 13)
- 53 Людина в звірячій подобі. Горнос де ля Пенья, Еспанія. (Bataille, ст. 134)
- 53 Мамут. Печера Мадлен, Франція. (Ефименко, ст. 348)
- 54 Цап. Печера Мут, Франція. (Cartilhac, ст. 17)
- 54 Частина фризу, плян намальованих фігур на стелі в печері Альтаміра, Еспанія. (Там же, ст. 67)

Сторінка

- 55 Чарівник з рогами. Різьба на кості. Грот Люрд, Франція. (Ефименко, ст. 521)
- 55 Поранений олень. Пасієга, Еспанія. (Breuil, ст. 17)
- 56 Цап. Гурдан, Франція. (Macalister, ст. 77)
- 56 Поранений бізон. Печера Ніо, Франція. (Ефименко, ст. 495)
- 57 Накреслений лабіринт у печері Пілета, Еспанія. (H. Breuil, "La Pileta", табл. X. 1915)
- 57 Лябіринт. Різьба у гроті Кам'яної Могили біля Мелітополя, Запорізької обл. (С. Савицька, „На дні Сарматського моря”, ст. 50. Київ, 1961)
- 58 Птиця. Грот Люрд, Франція. (Alcalde del Río, "Les cavernes de la région Cantabrique", ст. 235. 1911)
- 58 Чарівник. Різьба на кості. Нижня Ложері, Франція. (Ефименко, ст. 521)
- 59 Оленята пливуть. Печера Ласко, Франція. (Bataille, ст. 106)
- 59 Сильвета коня. Альтаміра, Еспанія. (Cartilhac, ст. 69)
- 60 Браслет із мамутової кості із зображенням меандру-лябіринту — у розгорненому вигляді. Мізинець, Чернігівщина. (Ефименко, ст. 466)
- 60 Монстриця, що стереже доступ до „того світу”. Фрагмент із єгипетського папірусу. (Budge, "The Book of the Dead; Papyrus of Ani", таб. II, 1913)
- 61 Лябіринт-свастика, грецька монета. (Cook, т. I, ст. 477)
- 61 Голова бика в лабіринті-меандрі. Грецька монета. (Там же)
- 61 Вхід до печери чи загороди, запечатаної знаком жінки, трикутником. Пасієга, Еспанія. (Breuil, "La Pasiëga", ст. 39)
- 62 Схема лабіринту в північній Еспанії. (МІА, ч. 23, 1951, ст. 65)
- 62 Лябіринт на скелі в північній Осетії. (Там же.)
- 63 Платівка з мамутового ікла із зображенням лабіринту. Мальта, Сибір. (Ефименко, ст. 478)
- 63 Наскельне зображення лабіринту. Сагара, Африка.

Сторінка

- (Жур. "Cuadernos de Historia Primitiva", ч. 1, 1948, ст. 30, Madrid.)
- 64 Той самий мізинський браслет-лябіринт, що й на ст. 60.
- 64 Орнаментована фігурка-„пташка” з трикутником на одному боці. (Ефименко, ст. 467)
- 64 Сучасна українська вишивка. (Жур. „Наше життя”, ч. 5, 1956, ст. 21.)
- 65 Костяна платівочка, прикрашена лябіринтом-меандром. Мізинь, Чернігівщина. (Ефименко, ст. 469)
- 65 Орнаментована костяна платівка у формі риби. Єліссєвичі, Білорусь. (Там же, ст. 527)
- 66 Артеміда полює на оленя. Греція. (Evans, т. IV, ч. 2, ст. 577)
- 67 Артеміда серед левів. Зображення на печаті. Мікени, Греція. (Nilsson, ст. 358)
- 67 Лябіринт, виритований на камені у формі жіночої фігури. Люфанг, Франція. (H. Kühn, ст. 153)
- 68 Артеміда Ефеська.
- 69 Жіноча статуетка із слонової кости палеолітичної доби. Леспюг, Франція. (M. C. Burkitt, "The Old Stone Age", таб. IV, 1956)
- 70 Діва Херсонеська на монетах Херсонесу, Крим. (Зб. „Ист. и арх. др. Крыма”, титульна сторінка.)
- 70 Перстень-печатка, що зображує Артеміду й обоження її. Мікени, Греція. (Nilsson, ст. 280)
- 71 Теракотова платівка. Тулуб жіночий, бичача голова, ноги зміїні. Це зображення Діви Херсонеської, Крим. (Жур. Вестник древней истории" [далі: ВДИ], ч. 3, 1947, ст. 213)
- 71 Херсонеська монета із зображенням Діви і бика. Херсонес, Крим. (Зб. „Античные города северного Причерноморья”, ст. 151. М.-Л., 1955)
- 72 Сучасна українська вишивка із збірника українських взорів, канадійського видання.
- 73 Двобічна статуетка, знайдена 1882 р. на горі Мітридат. Керч, Кримська обл. (СА, ч. 15, 1951, ст. 189)

Сторінка

- 74 Трипільська жіноча фігурка на кріселку. Сабатинівка, Одещина. (КСИА, ч. 3, 1954, ст. 93)
- 74 Артеміда мисливця. Греція. (Evans, т. IV, ч. 2, ст. 577)
- 75 Антропоморфна фібула IV-VII ст. н. е. Пастирське городище, Черкаська обл. (СА, ч. 17, 1953, ст. 93)
- 75 Богиня приймає жертвоприношення, у руці тримає мак. Золота печать. Мікени, Греція. (Nilsson, ст. 347)
- 76 Деталь настінного розпису у похоронному склепі, II-III ст. н. е., Керч, Кримська обл. (Зб. „Ист. и арх. др. Крыма”, ст. 89)
- 77 Глиняна фігурка-„ідольчик” VII-XIII-го ст. н. е., що традиційно відтворює старовинне зображення жіночого божества. Знайдена в Києві. (Л. А. Динцес, „Русская глиняная игрушка”, таб. III, М.-Л., 1936)
- 77 „Мати Гір”. Печать із Кнососа, Крит. (Nilsson, ст. 353)
- 78 Танцюристка. Деталь настінного розпису у похоронному склепі Неаполя Скитського. Симферопіль, Крим. („Ист. и арх. др. Кр.”, ст. 109)
- 78 Богиня із звірами. Глиняний штамп II-III ст. н. е. Лурат, Кримська обл. (Там же, ст. 91)
- 79 Фібула, що зображує богиню в оточенні звірів. IV-VII ст. Хутір Блажки, Полтавщина. (СА, ч. 17, ст. 93)
- 79 Жіноча статуетка. (Та сама, що на сторінці 69)
- 80 Бізон. Печера Марсулас, Франція. (H. Osborn, “Man in the Old Stone Age”, ст. 403, 1924)
- 81 Малюнок із печери с. Баламутівки Чернівецької обл. (Згаданий збірник)
- 81 Турячий ріг із Чорної Могили. Чернігів, X-е ст. (СА, ч. 25, 1956, ст. 221)
- 82 Малюнок із печери б. с. Баламутівки, Чернівецької обл. (Згаданий збірник)
- 82 Бізон. Альтаміра, Іспанія. (Cartilhac, ст. 94)
- 83 Сучасна писанка з меандровим мотивом. („Наше життя”, ч. 4, 1960)
- 83 Сучасна мережка: стилізоване відтворення традиційного зображення богині в оточенні двох коней. Порівняти

Сторінка

- із малюнками на стор. 76 та 78. ("Folk Art of Carpatho-Ukraine", ст. 151, Торонто, 1957)
- 83а Сучасна українська вишивка із збірника українських зворів, канадійського видавця. Богиня із звірами.
- 84 Фігурка дівчини, вироблена з колосся. Острів Лесбос, Греція. (Cook, т. I, таб. XXVIII)
- 84 Пряслиця трипільської доби. Село Райки, Житомирська обл. (МІА, ч. 10, 1949, табл. 96)
- 85 Терактова голова, зображення трипільської жінки. Володимирівка біля Гуманя. (ВДИ, ч. 1, 1941, ст. 218)
- 85 Та сама пряслиця, що на ст. 84, в іншій позиції.
- 86 Сім статуеток трипільської доби. Сабатинівка, Одеська обл. (КСИА, ч. 3, 1954, ст. 92)
- 87 Зображення на посудині: жіноча фігурка із рогами. Арпачія, Ірак. (M. E. L. Mallovan, "25 Years of Mesopotamian Discovery", ст. 159, 1956)
- 87 Жіноча сидяча фігурка із звіриною головою. Намазга-Тепе, Середня Азія. (36. „Древности нашей земли”, ст. 47)
- 87 Уламок посуду із охоронним знаком, рогами, із трипільського селища. Кудринці, Подністров'я. (МІА, ч. 10, ст. 47)
- 88 Дерево життя. Сучасна українська вишивка. Снятинщина. („Наше життя”, ч. 1, 1963)
- 88 Дерево життя. Сучасна українська вишивка. ("Ukrainian Cross Stitch", канадійське видання)
- 89 Дерево життя. Сучасна українська вишивка. („Наше життя”, ч. 1, 1965)
- 89 Священне дерево у вавилонських зображеннях. Месопотамія. (D. MacKenzie, "Myths & Legends of Babylon and Assyria", ст. 340, 1915)
- 90 Уламок фігурки з трипільського поселення із відбитками зерна. Лука-Врублевецька, Хмельницької обл. („Нариси . . .”, ст. 56)
- 90 Уламок фігурки з трипільського поселення. Сабатинівка, Одеська обл. (КСИА, ч. 12, 1962, ст. 45)

ЛЕЛЕ

Сторінка

- 91 Китайський доісторичний посуд. (I. G. Andersson, "Eastern Antiquities", табл. 79, No. 15, Stockholm, 1943)
- 91 Китайський доісторичний посуд. (Там же, табл. 82)
- 92 Дві мальовані посудини з трипільського селища. Незвисько, Станіславська обл. (МИА, ч. 102, 1962, мал. 26)
- 92 Уламок критського посуду. Крит. (Evans, т. I, ст. 457)
- 93 Сумерійська богиня Іштар із дитиною на руках. (Тураев, „Ист. Др. Вос.“, т. I, ст. 76)
- 93 Месопотамська статуетка. Мати з дитиною. Брак, Ірак. (Mallovan, ст. 26)
- 94 Українська писанка. Гуцульщина. (Шухевич, „Гуцульщина“. „Матеріяли до укр. етнології“, ч. 6-10, ст. 226)
- 94 Персефона-Коре і Гадес. Греція. (P. Gardner, "Sculptured Tombs of Hellas", ст. 76, 1896)
- 95 Схема гаївчаного хороводу на Закарпатті, с. Березів. (І. Панькевич, „Великодні ігри і пісні Закарпаття“. „Матеріяли до укр. етнології“, ч. 21-22, ст. 259)
- 95 Уламок мальованого трипільського посуду. Незвисько, Подністров'я. (МИА, ч. 10, ст. 46)
- 96 Сучасна українська вишивка. Снятинщина. („Наше життя“, ч. 1, 1963)
- 96 Сучасна великодня паска. Гуцульщина. (Шухевич, ст. 230)
- 97 Це саме в іншій позиції.
- 97 (угорі) Розгорнений орнамент трипільського зерновика. с. Гребені, Київщина. („Археологія“, ч. 16, 1964, ст. 77)
- 98 Сучасна українська писанка. (Газ. „Вільне слово“, ч. 17-18, 1965)
- 98 Сучасний український посуд. Село Угерці, Галичина. (К. І. Матейко, „Народна кераміка західних областей України XIX-XX ст.“, табл. XIV, Київ, 1959)
- 99 Сучасна українська вишивка. (З проспекту виставки українського народнього мистецтва, що відбувалася в Мюнхені 1957. Мал. 10)
- 99 Глиняне антропоморфне брязкальце з трипільських розкопів. Село Вихватинці, Молдавія. (МИА, ч. 84, 1961, ст. 172)

Сторінка

- 100 Зображення фантастичної істоти (дві-птиці-змії) на наручнику з київського скарбу, знайденого 1903 р. у Києві. (КСИА, ч. 12, 1962, ст. 44)
- 100 Сережка з київського скарбу 1876 р., з садиби Чайковського. Дві птиці. (СА, ч. 15, 1951, ст. 79)
- 101 Індуська богиня Лакшмі на квітці лотосу серед слонів, що поливають на неї воду. Індія. (Ananda K. Coomaraswamy, "La Sculpture de Bodhgaya", табл. XXXIX, Paris, 1935)
- 102 Артеміда з крильми, тримає руками дві водяні птиці. Фібула із слонової кости із святилища в Ортії. Греція. (R. M. Dawkin's "Artemida Ortia at Sparta", табл. LXCI, London, 1929)
- 103 Гая, грецька богиня землі й плодороддя. Греція.
- 104 Танцюристка. Настінний розпис погребального склепу в Неаполі Скитському. Симферопіль, Крим. („Ист. и арх. др. Кр.", ст. 107)
- 104 Малюнки у сарматському погребальному склепі. Керч, Кримська обл. (Там же, ст. 113)
- 105 Танцюристка. Погребальний склеп Неаполя Скитського. Симферопіль, Крим. обл. (Там же, ст. 109)
- 105 Зображення танцюристки на трипільському посуді. Копилівці, Тернопільщина. (СА, ч. 2, 1965, ст. 24)
- 106 Горгона. З грецької вази. (Cook, т. II, ст. 719)
- 107 Статуетка з Татар-Пазарджик, західне Причорномор'я. (СА, ч. 25, 1956, ст. 113)
- 108 Танцюристка з настінного розпису в погребальному склепі Неаполя Скитського. Симферопіль, Крим. („Ист. и арх. др. Кр.", ст. 107)
- 109 Уламки трипільських статуєток з урочища Коломийщина (Київщина) та з Городська (Житомирщина). (МИА, ч. 10, ст. 76 та 167)
- 110 Теракотова голова Деметри з її атрибутами: колосками, маком, зміями, Греція. (Alinary Fratelly, "Galleries et Musées de Rome", No. 28364, 1911)
- 111 Символ бога Асур. (Тураев, т. II, ст. 33)
- 112 Сумерійська платівка. Зображення мітичних сцен. Ур.

Сторінка

- Месопотамія. (L. Woolley, "The Sumerians", табл. II, 1928)
- 112 Уламок трипільського посуду з головою бичка. Незвисько, Станіслав. обл. (МІА, ч. 102, 1962, мал. 27)
- 113 Жіноча фігурка з рогами; намальована на посуді. Арапачія, Ірак. (Mallovan, ст. 117)
- 113 Жінка-корова, асирійська демонія Ламассу. Асирія. (MacKenzie, між ст. 96-97)
- 114 Корова. Наскельний малюнок у Лівійській пустелі. Африка. (36. "Prehistoric Rock Pictures in Europe & Africa", ст. 12, 1937)
- 114 Наскельні малюнки у Сагарі. Африка. (Жур. "Cuadernos de Hist. Pr.", ч. 2, 1949, ст. 58)
- 115 Трипільська статуетка. Вихватинці, Молдавія. (СА, ч. 1, 1965, ст. 30)
- 115 Сумерійська богиня Іштар-Баб стереже ворота до „того світу”. Відбитка печатки. Месопотамія. (W. H. Ward, "The Seal Cylinders of Western Asia", ст. 123, 1910)
- 116 Зірка — знак Іштар. Месопотамія. (W. H. Ward, "Asherah", ст. 35, 1902)
- 116 Статуетка сумерійської богині Іштар із дитиною. Ур, Месопотамія. (L. Woolley, "The Excavation of Ur", 1928)
- 116 Бик і коні. Комбарель, Франція. (Capitan, таб. II)
- 117 Полювання на бика. Печера Піндаль, Іспанія. (H. Kühn, ст. 15)
- 117 Бик. Женьєр, Франція. Різьба на камені. (Там же, ст. 21)
- 118 Голова бика. Горнос де ля Пенья, Іспанія. (Alcalde del Rio, таб. LVI)
- 118 Воли в запрязі. Уламок трипільського посуду. Стіна, Вінницька обл. (КСІА, ч. 10, 1960, ст. 28)
- 119 Костяна платівка. Зображення бичачої голови, на ній вирізьблено постать жінки в священнодійній позі. Більче Злото, Тернопільська обл. (В. П. Богаевский „Домашние животные и орудия производства Триполья”, 1936)

Сторінка

- 119 Жіноча глиняна статуетка. Володимирівка, біля Гуманя. (Та сама, що й на стор. 85-ій.)
- 120 Уламок трипільського посуду. Кадіївці, Подністров'я. (МИА, ч. 10, ст. 45)
- 120 Сирійська богиня Астарт. (Н. Obermaier, "Der Mensch der Vorzeit", ст. 542, 1912)
- 120 Трипільська статуетка. Володимирівка, б. Гуманя. (МИА, ч. 10, ст. 94)
- 121 Уламок трипільського посуду. Дарабани, Подністров'я. (Там же, ст. 114)
- 121 Херсонська монета із зображенням Діви. Херсонес, Крим. („Антич. гор. сев. Причорномор'я", ст. 154)
- 122 Уламок трипільської кераміки. Дарабани, Подністров'я. (МИА, ч. 10, ст. 114)
- 122 Розмальована модель хатки. Володимирівка, б. Гуманя. (Там же, ст. 100)
- 123 Сучасний український коржик. (Дінцес, таб. XIII)
- 123 Різдвяна картка з Канади, 1964-го року.
- 123а Священний трипільський посуд Лука-Врублевецька, Хмельницька обл. (СА, ч. 2, 1965, ст. 21)
- 124 Орнаментована рогова сокира. с. Дударків. (С. С. Березанська, „Бронзовий вік на Україні", ст. 33. „Наукова думка", Київ, 1964)
- 124 Бронзовий спіральний підвісок. Нестерівський могильник, Північний Кавказ. („Ист. и арх. др. Кр.", ст. 57)
- 125 Наскельне зображення. Сцени бійки між людьми з сокирами. Гора Богуслан, Швеція. (Emil Hildergand, "Sveriges Historia", т. I-II, ст. 108, Stockholm, 1903)
- 126 Меч бронзової доби. Херсонщина. (Березанська, ст. 22)
- 126 На таких горбах розташовувалися стародавні укріплені селища. Сучасний вигляд городища. („Древности нашей земли", ст. 81)
- 127 Зброя бронзової доби. Херсонщина. (Березанська, ст. 22)
- 127 Скорчений кістяк бронзової доби із могильника с. Осокорівців, Херсонщина. („Археологічні пам'ятки УРСР", т. IX, 1960, ст. 11. Київ)

БЛАГОСЛОВИ,
МАТИ!

Сторінка

- 127 Посудина бронзової доби з могильника с. Кут, Дніпропетрівщина. (Там же, ст. 45)
- 128 Вигляд Кам'яної Могили біля с. Терпіння, Запорізької обл. (Березанська, ст. 53)
- 128 Антропоморфна стела з поховання кімерійського часу с. Наталівка, Запорізької обл. („Археологія”, ч. 5, 1951, ст. 222)
- 129 Антропоморфна стела з поховання біля с. Первомаївка, Херсонщина. („Арх. пам'ятки УРСР”, т. IX, 1960, ст. 140)
- 129 Рисунок на одній із плит у гротах Кам'яної Могили. (СА, ч. 19, 1954, ст. 13)
- 130 Золота діядема з могильника с. Кут, Дніпропетровської обл. („Арх. пам'ятки УРСР”, т. IX, ст. 54)
- 130 Бронзовий браслет із скарбу. Суботівське городище, Черкаська обл. (СА, ч. 2, 1958, ст. 175)
- 131 Великодня паска. с. Ясиня, Гуцульщина. (“Folk Art of Carpatho-Ukraine”, ст. 86)
- 132 Посуд бронзової доби, знайдений на Україні. (Березанська, ст. 34, 58, 64)
- 132 Виріб із бронзи, рукоять меча. с. Коропець (Там же, ст. 25)
- 133 Бронзовий браслет. Канів, Київщина. (СА, ч. 2, 1957, ст. 56)
- 133 Сокирка бронзової доби. Керч, Кримська обл. (Березанська, ст. 24)
- 133 Бронзова сережка. с. Стеблівка, Рівенська обл. (Там же)
- 134 Трипільська ваза. Усатове, Одеська обл. („Нариси . . .”, таб. 6)
- 135 Священний трипільський посуд із образом Великої Матері Всесвіту. Петрени, Молдавія. (СА, ч. 2, 1965, ст. 18)
- 135 Виріб із бронзи. с. Войцехівка, Хмельницька обл. (Березанська, ст. 25)
- 135а Рисунок на одній із плит у гротах Кам'яної Могили. („Арх.”, ч. 16, 1964, ст. 184)

Сторінка

- 136 Зображення амазонок на вазах, знайдених у м. Керч, Кримської обл. (МИА, ч. 19, 1951, ст. 150)
- 137 Амазонки. Керч, Кримська обл. (Там же, ст. 146, 138)
- 138-139 Зустріч гетитських бога й богині. Рельєфне зображення на скелі. Ясілікая, суч. Туреччина. (O. R. Gurney, "The Hittites", ст. 143. 1952)
- 138 Богиня і воїн. Золота бляшка із могили Чортомлик, Дніпропетрівської обл. (E. N. Minns, "Schythians & Græks", ст. 158. 1913)
- 139 Амазонка. Керч, Кримська обл. (МИА, ч. 19, ст. 150)
- 140 Амазонка стріляє з лука. Греція. (Guhl and Koner, "The Life of the Greeks", ст. 241. 1876)
- 141 Амазонка. Керч, Кримська обл. (МИА, ч. 19)
- 142 Амазонка і кінь. Керч, Кримська обл. (Там же.)
- 142 Камінний переносний жертovníк. Такі жертovníки супроводжують жіночі сарматські поховання. Бузулук, Урал. ("Eurasia Septentrionalis Antiqua" (ESA), т. XI, ст. 58)
- 143 Бронзова фігурна бляха від скитського захисного пояса. с. Журавка, Чернігівська обл. („Арх.", ч. 16, 1964, ст. 34)
- 143 Гетитська богиня і молодий персонаж. Мараш, Передня Азія. (Evans, т. IV, ч. 1, ст. 410)
- 144 Три курільниці (жертovníки). р. Кубань, р. Манич, р. Сіверський Дінець. (СА, ч. I, 1957, ст. 169)
- 145 Курільниця з Сіверського Дінця. (Там же.)
- 145 Крилата Артеміда. Одна секція із дзеркала, знайденого в Келермеській могилі. VII-VI ст. до н. е. Келермес, Кубань. (СА, ч. 21, 1954, ст. 288)
- 146 Ручка срібної вази із скитської могили. Солоха, біля с. Велика Знам'янка, Запорізької обл. („Ист. и арх. др. Кр.", ст. 167)
- 146 Фрагмент орнаменту з Юр'ївського Євангелія, XII ст. (Я. П. Запаско, ст. 30)
- 147 Бронзова бляшка, оздоба кінської збруї. Семибратня могила, Прикубання. (СА, ч. 2, 1957, ст. 182)

**ЗОЛОТИЙ
ПЛУГ**

Сторінка

- 147 Бронзовий скитський навершник із оленем. З могил у басейні р. Сули. („Нариси . . .”, ст. 190)
- 148 Ручка бронзової урни з могили в Стрілецькій бухті, III-II ст. до н. е. Севастопіль, Крим. („Ист. и арх. др. Кр’”, ст. 253)
- 148 Зображення оленя. Пазирик, Алтай. (МИА, ч. 115, 1962, ст. 199)
- 149 Зображення оленя. Могила Семибратня, Прикубання. (Там же, ст. 201)
- 149 Бронзовий казан V-II ст. до н. е., сакського кола. (СА, ч. 11. 1949, ст. 351)
- 150 Сцени із скитського побуту на електровій вазі із могили Куль-Оба. Керч, Кримська обл. („Нариси . . .”, ст. 146)
- 150 Кінська голова. Бляшка, оздоба кінського спорядження. Північне Причорномор'я. (М. I. Rostovtzev, “Iranians & Greeks in South Russia”, ст. 196. 1922)
- 150 Шкіряна торбинка. Пазирик, Алтай. (С. И. Руденко, „Культура населения горного Алтая в скифское время”. ст. 95, М. 1953)
- 151 Глиняна модель скитської вежі. Керч, Кримська обл. („Нариси . . .”, ст. 139)
- 151 Лось, вирізаний із шкіри. Улаган, Алтай. (СА, ч. 11, 1947, ст. 269)
- 152 Бронзовий скитський казан, IV ст. до н. е. Чортомлик, Дніпропетрівська обл. (П. П. Полевой, „Очерки русской истории в памятниках быта”, ст. 90, 1879)
- 152 Бронзовий казан із зобр. корови й теляти. Гальштадське кладовище, Австрія. (Obermaier, там же, ст. 574)
- 153 Ранній скитський навершник із зображенням бичачої голови. Ульська могила, Кубань. („Археологія”, ч. 15, 1963, ст. 36)
- 153 Олень. Оздоба кінської зброї. Північне Причорномор'я. (Rostovtzev, там же, ст. 194)
- 154 Слов'янська фібула IV-VII ст. н. е., с. Мартинівка, Київщина. (СА, ч. 17, ст. 93)

Сторінка

- 154 Сучасна українська мережка із зображенням вершниць. Карпати. ("Folk Art of Carpatho-Ukraine", ст. 151)
- 155 Кімерійська стела, с. Казанки, Кримська обл. (Березанська, ст. 52)
- 155 Виріб із кости. Оздоба кінської зброї. Темір-гора, Керч, Кримська обл. („Нариси . . .”, ст. 189)
- 156 Скитська модельна сокирка з бронзи. Ромен, Сумська обл. (Minns, ст. 178)
- 156 Сучасна гуцульська бартка. (Шухевич, „Гуцульщина”, ст. 283)
- 156 Бронзова голова птаха, оздоба кінської зброї. V-е ст. до н. е. Район Сміли, Черкаська обл. („Нариси . . .”, ст. 175)
- 157 Хижий птах. Оздоба кінської зброї, IV-III ст. до н. е. Північне Причорномор'я. (Rostovtzev, ст. 196)
- 157 Кам'яна статуя скита-воїна. Дніпропетровська могила. („Нариси . . .”, ст. 173)
- 158 Богиня і її почет. Фрагмент золотої платівки із могили Карагодеуашх, Кубань. („Античные гор. сев. Причерноморья”, ст. 341)
- 158 Лось із рогами, стилізованими, мов квітка. Оздоба кінської зброї. V-IV ст. до н. е. Півн. Причорномор'я. (Rostovtzev, ст. 196)
- 159 Амазонка на коні. Фрагмент розпису античної ваз. Керч, Крим. обл. (МИА, ч. 19)
- 159 Срібна бляшка з кінської зброї. Рясні могили, Вороніжчина. (СА, ч. 8, 1946, ст. 32)
- 159 Срібна голівка орла, оздоба кінської зброї. Кам'янське городище, Запорізька обл. (МИА, ч. 36, 1956, ст. 134)
- 160 Частина золотого нашійника. Могила Чортомлик, Дніпропетрівська обл. (Minns, ст. 158)
- 160 Скитське жіноче убрання на голову. Реконструкція. Чортомлик, Дніпропетрівська обл. („Нариси . . .”, ст. 166)
- 161 Кінці нашійної гривни, золото з емаллю. Могила Куль-Оба, Крим. обл. („Ист. и арх. др. Кр.”, ст. 160)

Сторінка

- 161 Вирізана із шкіри зображення рогатого тигра. Алтай. (С. И. Руденко, „К-ра нас. Центрального Алтая в ск. вр.”, ст. 289, 1960)
- 162 Скитський короткий меч, орнаментований у звіриному стилі. Північне Причорномор'я. (Rostovtzev, “Out of the Past of Greece & Rome”, ст. 19, 1932)
- 162 Аплікація, вирізана із шкіри. Два півні б'ються. Пазирик, Алтай. (Руденко, „К-ра нас. Цент. Алтая . . .”, ст. 263)
- 163 Псалія, виріб із кости. Басейн р. Сули. („Нариси . . .”, ст. 189)
- 163 Сак, оджею й лицем схожий на придніпрянського скита. Золота бляха з Аму-Дар'їнського скарбу. Середня Азія. (А. В. Арциховский, „Основы археологии”, ст. 171, 1955)
- 163 Пташина голова, оздоба кінської збруї, виріб із кости. Темір-гора, біля Керчі, Кримська обл. („Нариси . . .”, ст. 189)
- 164 Мармурова плита з Козачої бухти. Орач. Херсонський музей. Кримська обл. („Ист. и арх. др. Кр.”, ст. 260)
- 164 Бронзовий гачок. Рясні могили, Вороніжчина. (МИА, ч. 30, 1952, ст. 42)
- 165 Золота сережка, III ст. до н. е. Рижанівка, Черкаська обл. (Миннс, ст. 178)
- 165 Скитський срібний браслет. Північне Причорномор'я. (Rostovtzev, “Out of the Past . . .”, ст. 12)
- 166 Деталь вишитої жіночої накидки. Пазирик, Алтай, (Руденко, „К-ра нас. горного Алтая . . .”, ст. 115)
- 166 Золота сережка, VI-е століття до н. е. Ольвія, Миколаївська обл. (СА, ч. 15, 1951, ст. 172)
- 167 Скитський навершник IV ст. до н. е. Пташка із дзвоником у дзьобі. Олександропільська могила, Дніпропетрівська обл. („Археологія”, ч. 15, 1963, ст. 41)
- 167 Олександропільська могила до розкопів. (Полевой, ст. 42)
- 168 Деталь орнаменту срібного ритона. Семибратня моги-

Сторінка

- ла, Прикубання. (Minns, ст. 213)
- 168 Срібна ваза, IV-е ст. до н. е. Воронізькі могили. („Нариси . . .”, ст. 143)
- 169 Ранньоскитський наверхник. Ульська могила, Північний Кавказ. („Арх.”, ч. 15, ст. 36)
- 169 Золотий бичок із царського поховання середини III-го тисячоліття до н. е. Майкоп, Північний Кавказ. („Ист. и арх. др. Кр.”, ст. 169)
- 170 Золота діядема з царського поховання, Майкоп, Півн. Кавказ. (Там же.)
- 170 Золота бляшка. Лев. Майкоп, Півн. Кавказ. (Там же.)
- 171 Оздоба кінської зброї. IV-III ст. до н. е. Півн. Причорномор'я. (Rostovtzev, “Iranians . . .”, ст. 194)
- 171 Ранньоскитський наверхник. Майкоп, Півн. Кавказ. „Арх.”, ч. 15, ст. 33)
- 171 Оздоба кінської зброї. Півн. Причорномор'я. (Rostovtzev, там же.)
- 172 Виріб із кости. Оздоба кінської зброї. с. Жаботин, Черкаської обл. („Нариси . . .”, ст. 189)
- 172 Степовий скитський наверхник IV-го ст. до н. е. Олександропільська могила, Дніпропетрівської обл. („Арх.”, ч. 15)
- 172 Золота бляшка. Дар'ївка, Київщина (Minns, ст. 178)
- 173 Скитський наверхник із околиць Майкопу, Півн. Кавказ. („Арх.”, ч. 15, ст. 36)
- 173 Кавказький краєвид на срібній посудині з царського поховання. Майкоп, Північний Кавказ. (Rostovtzev, там же, ст. 23)
- 174 Взірець аплікації на сідлі. V-е ст. до н. е. Пазирик, Алтай. (Руденко, „К-ра нас. гор. Алтая . . .”)
- 174 Степовий скитський наверхник, IV-е ст. до н. е., Краснокутська могила, Дніпропетрівська обл. („Арх.”, ч. 15)
- 175 Скитський наверхник. Ульська могила, Кубань. (Там же.)
- 175 Побратимство. Золота бляшка з могили IV-го ст. до

Сторінка

- н. е., Куль-Оба, Кримська обл. („Нариси . . .”, ст. 159)
- 176 Бронзова бляшка, оздоба кінської зброї. Ромен, Сумська обл. (Minps, ст. 178)
- 176 Золота бляшка із зображенням скита-воїна. IV-е ст. до н. е., Куль-Оба, Кримська обл. („Нариси . . .”, ст. 146)
- 177 Бронзова ручка дзеркала. Ромен, Сумська обл. („Нариси . . .”, ст. 190)
- 177 Скитська посудина, черпак. Чигирин, Черкаська обл. (Арциховський, ст. 114)
- 178 Степовий скитський наверхник, IV-е ст. до н. е. Олександропільська могила, Дніпропетровська обл. („Арх.”, ч. 15)
- 178 Зображення людей на пазирикському килимові. Пазирик, Алтай. (Руденко, „К-ра нас. Центр. Алтая . . .”, ст. 299)
- 179 Срібне окуття скитського сагайдака. Сцена бою між скитами. Могила Солоха, Запорізька обл. („Нариси . . .”, ст. 144)
- 179 Золота бляшка із зображенням жіночого обличчя. Вовківці, Сумська обл. (Minps, ст. 184)
- 180 Золота бляшка із зображенням жіночого обличчя. Вовківці, Сумська обл. (Там же.)
- 180 Сцена із срібної скитської ваз. IV-е ст. до н. е., Воронізькі могили. („Нариси . . .”, ст. 143)
- 181 Орнаментоване пужално. V-IV ст. до н. е. Пазирик, Алтай. (Руденко, „К-ра нас. Центр. Алтая . . .”, ст. 277)
- 181 Бронзовий скитський наверхник. Вовківці, Сумська обл. (КСИА, ч. 12, 1962, ст. 84)
- 182 Оздоба вуздечки. Кінська голова. Рясні могили, Вороніжчина. (СА, ч. 8, 1946, ст. 32)
- 182 Орнаментована скитська ложка. (ESA, т. III, ст. 57)
- 182 Голова лося. Оздоба кінської зброї. Північне Причорномор'я. (Rostovtzev, ст. 196)
- 183 Псалия. Виріб із кости. З могил басейну р. Сули. („Нариси . . .”, ст. 189)
- 183 Зображення орлиного грифона на накривці сідла. Ула-

Сторінка

- ган, Алтай. (СА, ч. 11, 1948, ст. 262)
- 184 Бронзова бляшка, голова птиці. Оздоба кінської збруї. V-е ст. до н. е. Район Сміли, Черкаська обл. („Нариса...”, ст. 175)
- 184 Степовий скитський навершник. Грифон поїдає жертву. Олександропільська могила, Дніпропетрівщина. („Арх.”, ч. 15, ст. 41)
- 184 Схема розташування оздоб на вуздечці за уцілілими фрагментами. Рясні могили. Вороніжчина. (СА, ч. 8, 1946, ст. 33)
- 185 Бронзовий гачок. Рясні могили, Вороніжчина. (МИА, ч. 30, 1952, ст. 168)
- 185 Золота платівка, сцена замучування. Семибратня могила, Прикубання. (Minns, ст. 213)
- 186 Степовий скитський навершник. Чортомлик, Дніпропетрівська обл. „Арх.”, ч. 15, ст. 41)
- 186 Фрагмент окуття турячого рогу з Чорної Могили. X-е століття. Чернігів. („Др. н. землі”, ст. 201)
- 187 Електрова сережка. Ольвія, Миколаївська обл. („Ант. гор. Сев. Причорноморья”, ст. 332)
- 187 Дерев'яна чаша з золотими оздобами. IV-е ст. до н. е. Рясні могили, Вороніжчина. (Монгайт, ст. 149)
- 188 Сучасна гуцульська писанка. Олень і сонце.
- 188 Стилізовані олені й сонце. Уламок посуду бронзової доби. Лас Кароліна, Іспанія (Н. Obermaier, “Fossil Man in Spain”, ст. 335)
- 189 Золота бляшка, зображення оленя. Оксютинці, Сумська обл. (МИА, ч. 115, 1962, ст. 199)
- 189 Бронзовий олень. Східній Памір. (Там же.)
- 189 Олень, вирізаний з дерева. Пазирик, Алтай. (Там же.)
- 190 Зображення людини, що грає на лірі. Кавказ. (ESA, т. V, ст. 127)
- 190 Бій між двома фантастичними істотами. Аплікація на повстяній капі. Пазирик, Алтай. (Т. Т. Rice, “The Scythians”, ст. 167)
- 191 Срібна золочена ваза. Солоха, Запорізька обл. (Rostov-

Сторінка

- tzev, "Out of the Past...", ст. 10)
- 191 Оздоба кінської збруї. Олень. Північне Причорномор'я. (Rostovtzev, "Iranians...", ст. 194)
- 192 Золота рукоять меча. Чортотлик, Дніпропетровська обл. („Нариси...", ст. 167)
- 192 Оздоба кінської збруї. Північне Причорномор'я. (Rostovtzev, там же.)
- 193 Скитський наверхник, Олександропільська могила, Дніпропетрівська обл. („Арх.", ч. 15, ст. 41)
- 193 Камінне точило в золотій оправі. Талаївська могила, Симферопіль, Кримська обл. („Ист. и арх. др. Кр.", ст. 158)
- 194 Бронзова бляшка із скитського могильника. Голова грифона. V-е ст. до н. е., с. Гришинці, Черкаська обл. (МИА, ч. 113, 1963, ст. 146)
- 194 Срібні речі VI-го століття н. е. із скарбу. с. Мартинівка, Черкаська обл. (СА, ч. 17, 1953, ст. 88)
- 195 Знак на пам'ятнику боспорського царя, II-III ст. н. е. (П. Н. Третьяков, „Восточнославянские племена", ст. 215. М. 1959)
- 195 Знак на підвісках до вудил із сарматської могили. Керч, Кримська обл. („Нариси...", ст. 228)
- 195 Статуетка з могили на Полтавщині. (Л. Нидерле, „Быт и культура древних славян", ст. 160, Прага, 1924)
- 195 Знак на вапняковій стелі I-II ст. н. е. с. Мала Козирка, Миколаївська обл. („Ист. и арх. др. Кр.", ст. 213)
- 196 Голова птаха, бронза. V-е ст. до н. е. Район Сміли, Черкаська обл. („Нариси...", ст. 175)
- 196 Срібна монета Володимира Святославича. („Краткие сообщ. Инст. материальной к-ры", ч. 57. 1955, ст. 41)
- 196 Знак на підвісках із Мощинського скарбу. Середина I-го та 197 тисячоліття н. е. Р-н Сміли, Черкаська обл. (Третьяков, ст. 215)
- 197 Золота бляшка. Вовківці, Сумська обл. (Minns, ст. 184)
- 197 Скитська „камінна баба". Херсонський музей. (ESA, т. IV, ст. 296)

Сторінка

- 198 Сонце — державний знак гетитських царів. Відбитка печаті царя Тудгалияса. (Gurney, ст. 205)
- 198 Наскельне зображення бронзової доби. Люди із сокирами перевозять на човні сонце. Гора Богуслан, Швеція. (Max Ebert, "Reallexikon...", т. III, таб. 52a)
- 199 Стилізована голова бика. Бронзовий скитський навершник. Старша Могила. с. Оксютинці, Сумська обл. („Арх.", ч. 5, ст. 203. 1951)
- 199 Стилізовані чотири кінські голови. Частина вуздечного виряду. Краснокутська могила, Дніпропетрівська обл. (Полевой, ст. 91)
- 200 Оздоба щиту. Золотий олень. Костромська могила, Кубань. („Нариси...", ст. 163)
- 201 Татування на тілі похованого в могилі Пазирик, Алтай. (Руденко, „К-ра нас. горного Алтая...")
- 202 Зображення коня на уламкові посуду середини I-го тисячоліття н. е., с. Черепин, Черкаська обл. (М. Ю. Брайчевський, „Біла джерел слов'янської державности", Київ, „Наукова Думка", 1964, ст. 70)
- 202 Верхівці. Фрагмент з ворсового килима. Пазирик, Алтай. (Монгайт, ст. 164)
- 203 Золотий гребінь із могили Солоха, Запорізької обл. („Нариси...", ст. 165)
- 203 Фібула IV-V ст. н. е., с. Поставмуки, Полтавська обл. (СА, ч. 17, ст. 93)
- 204 Рукоять скитського меча. Лита могила, Херсонщина. (Minns, 172)
- 204 Горішня деталь цього ж меча. (Там же.)
- 205 Сцена з Чортомлицької вази. (Полевой, ст. 81)
- 205 Бронзова бляшка з вуздечки. Нікопільщина, Дніпропетрівська обл. (МИА, 115, ст. 111)
- 206 Жінка-змія в уявленні стародавніх греків. З коринтської вази. Греція. (Rayet-Collington, "Histoire de la Céramique Grecque", таб. 4, Paris, 1888)
- 207 Портретне зображення скитських царів, Скілура і Полака. Скульптура з Неаполя Скитського. Симферопіль,

Сторінка

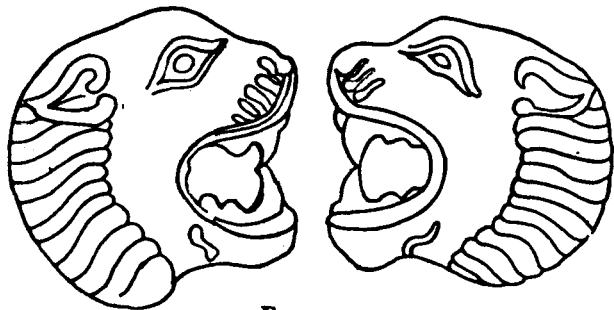
- Кримська обл. („Ант. гор. Сев. Причерн.", ст. 323)
- 208 Золотий медальйон із зображенням скита. Херсонес, Кримська обл. („Ист. и арх. др. Кр.", ст. 254)
- 209 Золотий нашійник із могили Велика Близниця, Кубань. (Minns, 429)
- 210 Фігури із печери с. Баламутівки, Чернівецької обл. („М. і д. з арх. Прикарпаття...")
- 210 Золота бляшка із зображенням скитської богині. Олександропільська могила, Дніпропетрівська обл. (МИА, ч. 30, 1952, ст. 129)
- 211 Голова жінки на глиняному світильникові. I-е тисячоліття н. е. Богуславський р-н, Київщина. (СА, ч. 4, 1959, ст. 233)
- 211 Трипільська фігурка. Колодажне, Житомирська обл. („Нариси...", ст. 58)
- 212 Трипільська ваза. с. Жура, Молдавія. (Монгайт, ст. 104)
- 212 Трипільська статуетка. Трипілля, Київщина. (СА, ч. 25, 1958, ст. 104)
- 213 Крилата богиня. Електрова бляшка з могили Велика Близниця, Кубань. („Антич. города...", ст. 364)
- 213 Слов'янська антропоморфна фібула. Пастирське городище, Черкаська обл. (СА, ч. 17, ст. 93)
- 214 Сучасна писанка із традиційним зображенням коней. (Газ. „Вільне слово", ч. 17-18, 1965)
- 214 Бляшка із скитського вуздечного виряду. Краснокутська могила, Дніпропетрівської обл. (Полевой, ст. 91)
- 215 Посуд і статуетки із трипільського селища. Незвисько, Станіславська обл. (МИА, ч. 102, 1962, ст. 35)
- 216 Срібна бляшка, оздоба кінського виряду. IV-е ст. до н. е., Чмирева могила, Запорізька обл. („Нариси...", ст. 175)
- 217 Заголовна літера із Юр'ївського Євангелія, XII-е століття. („Нариси...", ст. 531)
- 218 Сучасна українська вишивка. („Наше життя", ч. 1, 1963)
- 218 Фігурка із слонової кости. Оздоба саркофагу з могили Велика Близниця, Кубань. (КСИА, ч. 12, 1962, ст. 44)

Сторінка

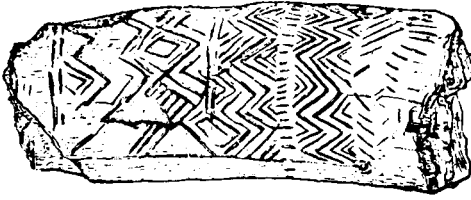
- 219 Антропоморфна слов'янська фібула VI-VII ст. Пастирське городище, Черкаська обл. (СА, ч. 17, ст. 93)
- 219 Гетитська богиня Кубаба, покрови міста Кархеміш, Передня Азія. (M. Vieuga, таб. 51)
- 219а Виріб із кости. Оздоба кінської збруї. с. Жаботин, Черкаської обл. (СА, ч. 1, 1965, ст. 93)
- 220 Орнамент-заставка із „Ірмологіона”. Кінець XVII ст. у ВИРІИ! (Запаско, ст. 148)
- 221 Руїни м. Німруд, засипані піском. Месопотамія. (A. H. Layard, “Nineveh and Babylon”, ст. 96. 1882)
- 222 Фрагмент із заставки з Євангелія кінця XVI-го ст. (Запаско, ст. 117)
- 222 Фрагмент із орнаменту вази Гундерструп, знайденої в Данії. Друїд ритуально топить людину. („Danmarks Riges Historie”, ст. 180. 1906)
- 223 Фрагмент заставки з Євангелія кінця XVI ст. (Запаско, ст. 99)
- 223 Заголовна літера з Юр'ївського Євангелія, XII століття. („Нариси...”, ст. 531)
- 224-225 Кахлі. с. Косів, Галичина, 1930. Арт. Кошак. (Ю. П. Лащук, „Гуцульська кераміка”, Київ, 1950, ст. 66-67)
- 226 Половецька „камінна баба”. Дніпропетрівський музей. (МІА, ч. 62, 1958, ст. 209)
- 227 Культова золота бляшка, зображення змісної богині. Станиця Єлизаветинська, Кубань. (КСІА, ч. 12, 1962, ст. 44)
- 227 Культова золота бляшка — мати-богиня Табіті і молодий скит. Могила Чортомлик, Дніпропетрівська обл. („Нариси...”, ст. 159)
- 228 Фрагмент орнаменту скитської вази. Чортомлик, Дніпропетрівської обл. („Ист. и арх. др. Кр.”, ст. 165)
- 228 Теракотова статуетка, IV стол. н. е. Тірітака, Керченський півострів, Кримська обл. (ВДИ, ч. 2, 1947, ст. 192)
- 228б Священний трипільський посуд. Томашівка, Черкаська обл. (СА, ч. 2, 1965, ст. 40)

Сторінка

- ДЖЕРЕЛА** 229 „Лепесівський календар”, орнамент на вазі. с. Лепесівка, Хмельницька обл. (Брайчевський, ст. 52)
- 229, 231, 233, 234, 235, 239, 271 Малюнки з печери б. с. Баламутівки Чернівецької обл. (36. „М. і д. з арх. Прикарпаття...”, ч. 2)
- 239 Хижий птах. Городище в с. Зимне, Волинська обл., VI-VIII ст. („Мат. і досл. з арх. Прикарпаття і Волині”, ч. 4, 1962, ст. 98)
- СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ ТОЩО** 240 Сучасна українська вишивка. („Наше життя”, листопад, 1959)
- 266 Лев'ячі голови, кінці скитського пояса. Бронзові бляхи. с. Берестяги, Черкаська обл. („Арх.”, ч. 16, 1964, ст. 35)
- 267 Заготівка до браслету на мамутовому іклі і вироблений браслет. Мізинь, Чернігівщина. („Нариси...”, ст. 25)
- 268 Трипільська посудина у вигляді жіночого обличчя. с. Лука-Врублевецька, Хмельницька обл. („Древности н. земли”, ст. 53)
- 270 Культова золота бляшка, зображення скитської богині. Лугова могила (Олександропільська), Дніпропетрівська обл. (Дінцес, табл. VII.)
- 272 Глиняна фігурка-„ідоличик” VII-XIII ст. н. е., що традиційно відтворює старовинне зображення жіночого божества. Знайдена в Києві. (Дінцес, табл. IV)
- 273 Сучасна українська вишивка. Богиня і дві птиці. Товмаччина. („Наше життя”, ч. 9, 1964)
- 274 Мальована миска з трипільського селища. Незвисько, Станіславська обл. (МИА, ч. 102, 1962, мал. 27)

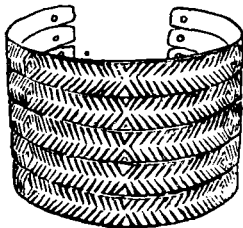
с. Берестяги,
Черкаська обл.

З М І С Т

Сторінка

1. Камертонодзень	5
2. Жени	7
3. Господиня дивого звіра	42
4. Леле	84
5. Благослови, Мати!	124
6. Золотий плуг	136
7. У вирій!	220
<i>ДЖЕРЕЛА</i>	<i>229</i>
<i>СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ</i>	<i>240</i>

Лука-Врублевецька,
Хмельницька обл.

ПОДЯКА

На видання цієї книжки склали:

Окружна Рада Союзу Українок, Нью-Йорк — 145.00.

За підписним листом п.п. Л. Черешньовської та М. Кульчицької: п. Л. Черешньовська — 15,00; п.п. Л. Грицков'ян, М. Кульчицька, М. Тонецька, М. Манкевич, Т. Коверко, В. Козіцька, М. Сидор, др. З. Штокалко, А. Дараган — по 10.00; п. І. Ділай — 5.00.

Союз Українок Канади — 100.00. Дослідне й Видавниче Об'єднання „Пролог” — 50.00. П-во М. і М. Леванісів — 35.00. Товариство Українських Інженерів, Нью-Йорк — 25.00. п. А. Кочан — 17.00. п. Т. Бурава — 15.00. п. О. Пельц — 11.00.

Кульгосвітня Комісія СФУЖО, Н.И., Гурток Книголюбів, Н.И.; п.п. І. Антипенко, С. Гасвська, К. Гречко, др. І. Розгін, владика І. Теодорович, п-во Г. і В. Ширей — по 10.00. п. О. Швець — 7.00. п. І. Галик — 6.00

п.п. Г. Біровець, Т. Бондар, Г. В., О. Віндик, М. Виговський, О. Витвицька, проф. В. Гвоздецький, Я. Гірна, А. Івахнюк, С. Задорожний, М. Каплистий, Д. Кириленко, др. М. Клячко, І. Коровицький, Й. Королишин, др. М. Косенко, П. Кулиняк, М. Мартиненко, Г. Наumenко, Д. Наливайко, др. М. Небелюк, др. Я. Падох, С. Сім'яник, Ю. Сенік, М. Чишкало, др. Т. Шегедин, І. Яцик — по 5.00.

п. І. Горук — 4.00. п. І. Подригуля — 3.50, п.п. А. Михайлова, В. Непота, др. Д. Павлишин, Р. Шуль, І. Шумук — по 3.00; п.п. В. Ворох, Г. Івахненко, проф. В. Міяковський — по 2.00; п. Л. Грабарчук — 1.50; п.п. І. Вжесневська, С. Голінко, З. Гречко, А. Дейнека, Л. Кабляк, Н. Латип-Передерій, І. Манастирський, О. Прокопів, К. Турянська, др. Г. Чвартацький, В. Шостак — по 1.00.

Надійшли ще: від п. А. Королишиної — світлій пам'яті Йосифа Королишина — 25.00; С. і В. Цимбалістих — 10.00; Г. Максимюк — 5.00; Р. Ференцевича — 5.00; П. Динника — 3.00.

Всім жертводавцям глибока подяка за те, що своїм внеском улегшили фінансовий тягар видання.

Авторка

Лугова могила
Дніпропетровщина

ІНШІ КНИЖКИ ЦІЄЇ Ж АВТОРКИ:

ДІТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ — роман у 4-ох томах

МАНА — повість

ВЕЛИКЕ ЦАБЕ — повість

БАГАТО НЕБА — збірка нарисів

ХРЕЩАТИЙ ЯР — роман-хроніка

ЕПІЗОД ІЗ ЖИТТЯ ЕВРОПИ КРИТСЬКОЇ — феєрія

ВІЧНІ ВОГНІ АЛБЕРТИ — репортаж

ЖАДОБА — оповідання

СЕРЕД ХМАРОСЯГІВ — новелі й оповідання

СКАРГА МАЙБУТНЬОМУ — роман

Відгуки й побажання можна надсилати на таку
адресу:

D. HUMENNA

c/o The Ukrainian Academy of Arts and Sciences
in the U.S., Inc.

206 W. 100th Street, New York, N.Y. 10025, U.S.A.

